

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ГОРЛІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
ІНСТИТУТ ІНОЗЕМНИХ МОВ

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКА ФІЛОЛОГІЯ

*Збірник наукових праць
випуск 8
Мовознавство*

Засновано у 2002 році

Горлівка-2006

УДК 81+801+882+82

ББК Ш81.0+82.0

С92

- С92 Східнослов'янська філологія:** збірник наукових праць. Випуск 8.
Мовознавство – Горлівка: Видавництво ГДПШМ, 2006. – 243 с.

ISBN 966-8469-38-0

Збірник присвячено дослідженню актуальних проблем східнослов'янської філології.

Для наукових працівників, спеціалістів-філологів, аспірантів, студентів-філологів, викладачів української та російської літератур і мов у школі.

ББК Ш81.0+82.0

- С92 Восточнославянская филология:** сборник научных работ.
Выпуск 8. Языкознание – Горловка: Издательство ГГПИИЯ, 2006. – 243 с.

Сборник посвящен исследованию актуальных проблем восточнославянской филологии.

Для научных работников, специалистов-филологов, аспирантов, студентов-филологов, преподавателей украинской и русской литературы и языков в школе.

Рецензенти: д. філол. н. А.С. Зеленько
д. філол. н. В.І. Мацапура
д. філол. н. П.В. Михед

Редколегія: д. філол. н. М.М. Гіршман, д. філол. н. В.А. Глушенко, д. філол. н. В.А. Гусев, д. філол. н. А.П. Загнітко, д. філол. н. В.М. Калінкін, д. філол. н. М.О. Луценко, д. філол. н. Є.С. Отін, д. філол. н. О.С. Киченко, д. філол. н. Л.В. Дереза, д. філол. н. Л.Г. Фрізман, д. філол. н. В.В. Федоров, д. філол. н. Л.І. Шевченко, к. філол. н. Н.І. Иванова, к. філол. н. С.О. Кочетова (відповідальний редактор), к. філол. н. Т.М. Марченко, к. філол. н. Н.В. Корабльова, к. філол. н. Р.А. Куцова, к. філол. н. К.Г. Олійникова, к. філол. н. Л.І. Пац, к. філол. н. В.І. Теркулов, к. пед. н. А.Р. Габідуліна.

Друкується за рішенням вченої ради Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов. Протокол № 8 від 22.03.06

Постановою президії ВАК України від 30.06.2004р. №3-05/7 розділ „Мовознавство” збірника „Східнослов'янська філологія” внесено до переліку фахових наукових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6751.

ISBN 966-8469-38-0

© ГДПШМ, 2006

Л.М. Устюгова
(Ужгород)

УДК 821.161.1'06: 821.161.1'04

КНИЖНО-ПИСЬМЕННЫЕ ТРАДИЦИИ ОТ НЕСТОРА ДО НАШИХ ДНЕЙ

Одним из признаков ненормального развития общества, на наш взгляд, является массовый интерес к политике. Особую тревогу вызывает втягивание в данный процесс представителей гуманитарных наук, лингвистики в частности. В этой связи интересно сравнить материалы двух международных конгрессов – “Русский язык: исторические судьбы и современность” (Москва, 2001 г.) [22] и “Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі” (Киев, 2005 г.) [26]. В Московском конгрессе приняли участие 647 человек, работало 23 секции и 8 “круглых столов” и семинаров, при этом только одна секция (“Русская социолингвистика” – 38 докладов) и один “круглый стол” (“Языковая ситуация и языковая политика в России на рубеже тысячелетий”) затрагивали политические проблемы, в наибольшей степени отражённые в докладах представителей Украины. М.А. Алексеенко, работающий в Польше, справедливо отметил, что “языковая политика на Украине характеризуется подчёркнуто радикальным курсом на дерусификацию, отторжение от русского языка” [22, с. 295]. Примечательны слова О.Г. Ревзиной, которая, открывая указанный “круглый стол”, подчеркнула: “В основу обсуждения языковой ситуации мы хотим положить языковую личность. **Необходимо осознание собственной ответственности** за то, какие языковые возможности мы передаём человеку XXI-ого века” (выделено нами – Л.У.) [22, с. 488].

Какие языковые возможности передают человеку XXI века украинские гуманитарии, отчётливо продемонстрировал Киевский конгресс, в котором приняли участие 52 доктора наук, 165 кандидатов наук и др. Проблематика фактически всех 6-ти секций в той или степени была связана с идеологией и политикой. Отметим темы только нескольких докладов: Мова і проблеми політичної ідентифікації в Україні (Гринів О.І.); Надання українському етносу статусу етносу, постраждалого від зросійщення, як спосіб утвердження в Україні українського мовно-культурного простору (Губерначук С.С.); Особливості мовного відтворення ментальності, історичної місії та долі українського народу (Мазур М.М.); Ідея введення другої державної мови в Україні – згубна для інших її національних меншин, корінної нації (Білик Б.І.); Мовні преференції як чинник політико-ідеологічного самовизначення в Україні (Васютинський

В.О.); Володіння державною мовою як чинник формування нової генерації українських правоохоронців (Святокум І.О.); Годі говорити – пора діяти (про гостроту культуромовної проблеми в Україні) (Захарків О.Т.) и т. д. и т. п. [26, с. 9, 11, 15, 16, 27]. Своеобразным дополнением к Киевскому конгрессу была книга П. Штепы “Московство – его происхождение, содержание, формы и историческое развитие” [33], которую вручали участникам при регистрации (тираж издания на русском и украинском языках – по 10 тыс. экземпляров). Приходится только сожалеть о том, что этот откровенно антирусский и антироссийский опус, не имеющий ничего общего с наукой, распространяли на научном конгрессе. Безусловно, учёные на советском и постсоветском пространстве истосковались по социологическим исследованиям, но научные исследования и идеологическая заангажированность, а также политические спекуляции, на наш взгляд, вещи несовместимые, что весьма убедительно иллюстрирует указанный опус П. Штепы. Внемля призыву О.Т. Захарків “Годі говорити – пора діяти”, мы решили настоящей статьёй отреагировать на безапелляционное утверждение П. Штепы (к сожалению, и не только его) о том, что “богатый, сильный **староукраинский язык**, которым писали научно-философские произведения ещё в **XI в.**, смог возобладать в церкви, школе, литературе и в государственных структурах Московии” (выделено нами – Л.У.) [33, с. 17]. Цель настоящей статьи – определить, насколько это возможно в работе с ограниченным объёмом, особенности формирования церковно-славянской книжно-письменной традиции в древнерусском литературном языке, а также проследить судьбу этой традиции в русском и украинском литературных языках. Проблема связи со старо- и церковно-славянской книжной традицией до сих пор не имеет однозначного решения, что предопределяет её актуальность для истории восточнославянских литературных языков, особенно для русского. Именно эта проблема способствовала формированию своеобразной дискурсивной модели истории русского литературного языка, отличающейся от “западных” лингвистических концепций [32, с. 7]. Вопрос о связи русского и украинского литературных языков со старо- и церковно-славянской книжной традицией уже затрагивался автором в докторской диссертации [29] и в некоторых статьях [30, 31], но эта сравнительно новая для советской и постсоветской лингвистики проблема нуждается в глубокой и всесторонней разработке.

Прежде чем перейти непосредственно к рассмотрению книжно-письменных традиций “от Нестора до наших дней”, напомним, что славянская письменная история начиналось со старославянского языка – первого литературного языка славян, приобщившего их к высокоразвитой средиземноморской культуре в целом и к богатству греческого литературного языка в частности. Старославянский язык, как язык сакральный, обеспечивал единое культурно-языковое пространство для

всех славян. Приняв христианство, Русь использовала старославянские памятники не только для литургических целей, но и как авторитетные образцы при выработке своего литературного языка.

Следуя совершенно справедливому замечанию Я. М. Бахтина о том, что для науки принципиальное значение имеют не столько новые факты, сколько “обновлённая проблематизация” [13, с. 123], мы используем сравнительно много (для статьи такого объёма) отрывков из Евангелий различной временной и территориальной приуроченности. В таблице 1 сопоставляются параллельные тексты из Зографского Евангелия, Саввиной книги и Остромирова Евангелия, переписанного в Киеве:

Таблица 1. Сравнение отрывка из Евангелия от Матфея по 3-м источникам

1. Зографское евангелие (X в. ?)	2. Βαααεία εἰσαα (Θ α. ?)	3. Остромирово евангелие (1057 г.)
<p>[рече гъ] всѣкъ оубо иже слышитъ словеса моѣ си. і сътворитъ ѣ. оуподоблѣи мжжю мждроу. ижъ създа храмнж своѣ на камене. і сънидѣ дожди і придѣ рѣкы. і възвѣѣаша вѣтри. і нападѣ на храмнж тѣж і не паде сѣ. основана бо вѣ на камени.</p> <p>[11, с. 125-126].</p>	<p>[рече гъ] всакъ иже слышитъ ми словеса и творитъ га. оуподоблѣ его мжжеви мждроу. иже створи храмъ своі на камене. и съниде дѣждѣ. и придѣ рѣкы. и възвѣѣаша вѣтри. и потѣкѣ сѣ храмнѣ тоі. и не паде сѣ. основана бо вѣ на камене.</p> <p>[11, с. 125].</p>	<p>[рече гъ] всакъ иже слышитъ словеса моа си и сътворитъ га. оуподоблю и мжжю мждроу. иже създа своѣ храмнж на камене и съниде дѣждѣ и придѣ рѣкы. и възвѣѣаша вѣтри и нападоша на храмнж тѣж. и не паде сѣ основана бо вѣ на камене.</p> <p>[11, с. 125].</p>

Сравнение кириллических текстов (2-й и 3-й) с отрывком из глаголического Зографского Евангелия, изданного кириллицей, позволяет выявить достаточно большое количество разночтений (все разночтения, кроме графико-орфографических, в таблице 1 подчеркнуты): 1) текстологических (пропуск слов оубо, си); 2) графико-орфографических (всѣкъ – всакъ – всакъ, моѣ – мо, ижъ – иже, дожди – дѣждѣ, оуподоблѣи – оуподоблѣ – оуподоблю, мжжю – мжжю); 3) лексических (нападѣ – потѣкѣ, сътворитъ – творитъ, създа – створи, храмнж – храмъ); 4) морфологических: а) появление новых форм существительных и местоимений (мжжю – мжжеви, и – его); б) различия в числе (сънидѣ дожди – съниде дѣждѣ); в) разные типы аориста (придѣ – придоша, нападѣ, потѣкѣ – нападоша); г) твёрдый [т] / мягкий [т'] в окончаниях 3-го лица глаголов (слышитъ – слышнѣ).

Текстологические и лексические разночтения широко представлены уже в византийских рукописях Евангелий [19, с. 87]. Л. П. Жуковская, исследовавшая более 200 славянских рукописей, обращала внимание на необходимость “преодолеть распространённое в среде лингвистов ложное представление о единообразии одного из памятников письменности традиционного содержания – Евангелия – в текстологическом и лексическом отношениях” [19, с. 354]. При самом тщательном копировании протографа в каждой очередной рукописи накапливалось большое количество разночтений, обусловленных в том числе и техникой рукописания, предопределяющей проговаривание переписываемого текста. Чем дальше, во временном и пространственном отношении, рукопись отстоит от кирилло-мефодиевского образца, тем больше в ней языковых черт, не совпадающих с классическим старославянским языком. Остромирово Евангелие уже не включается в состав старославянских памятников: его язык квалифицируется как церковно-славянский. Вероятнее всего, Нестор использовал в качестве образцов канонические и другие тексты, отражающие в основном церковно-славянский язык восточнославянского (древнерусского) извода.

В таблице 2 сравниваются отрывки из оригинального Жития Феодосия Печерского, созданного Нестором, и из переводного Жития Епифана (оба текста взяты из Успенского сборника XII-XIII вв.):

Таблица 2. Сравнение отрывков из оригинального и переводного житий

1. Житие Феодосия Печерского	2. Житие Епифана
<p>кце же и роукама свонма дѣлахоутъ дѣло. ово ли копыгыца плетоуце и клобоуки и ина роучынага строаце. и тако носаце въ градъ продахоу и тѣ мь ж и т о к оу п а х оу . и с е раздѣлахоутъ да кѣждо въ ноци с вою часть измелашеть на състроикни хлѣвомъ. таче по томъ начаткъкъ пѣнню заоутрънюоуиоу творахоу. [12, с. 87]</p>	<p>гладоу же бивъшу на земли фѣнмьсѣбѣ. въ то лѣто събъраша сѧ людик мнози къ епифаноу. и молахоутъ и глауце. помози намъ оче да не погыбнемъ и помолита да некъли дастъ дѣждь на землю. да сътворитъ земля изношенна свога. рече же епифанъ къ нимъ чьто ма троужакте члвкъ во кс мь грѣшнѣ. [12, с. 262].</p>

Различие содержания отрывков из житий, данных в таблице 2, лишает нас возможности анализировать разночтения, поэтому мы сравним указанные отрывки (и жития в целом) с точки зрения реализации в них ряда маркированных признаков, которыми противопоставляются старославянский и древнерусский языки:

Таблица 3. Реализация маркированных признаков в оригинальном и переводном житиях

Как показывает таблица 3, основная закономерность в реализации маркированных признаков состоит в том, что в текстах чаще всего представлены оба варианта (кроме признаков 8-го, 11-го, а также 5-го в Житии Феодосия) – старославянский и древнерусский, при явном преобладании 1-го варианта (за исключением признаков 3-го и 9-го). Меньшее количество восточнославянских черт в Житии Епифана, по всей вероятности, прямо не связано с его переводным характером, поскольку в переводном Синайском патерике для русизмов характерна примерно такая же частотность, как и в Житии Феодосия (ср.: мороморь, хворостие, толочи, веремля, черевикъ, сторонникъ; одного; ѣды; исхожю, прѣже; хочещи; жьртвами и др.) [10].

Используя типологию славянской лингвистической рефлексии, т. е. упорядоченного отображения языкового материала [20, с. 9], на основе представленных в статье и других текстов мы пришли к выводу о том, что при формировании церковно-славянского языка восточнославянского (древнерусского) извода ведущей была лингвистическая рефлексия семантического типа, для которой определяющей является идея *понятности* языка. Церковно-славянский язык, как и старославянский, был не только литургическим, но и литературным языком, оказавшим значительное влияние на формирование древнерусского литературного языка. Нестор, создавший два известных жития на церковно-славянском языке, вошёл в историю нашей культуры прежде всего как автор-составитель Повести временных лет (далее – Пов. вр. л.) – летописного свода, отличающегося высоким художественным уровнем. Авторитетность Пов. вр. л. для целых поколений последующих летописцев позволяет расценивать этот памятник как своеобразную творческую лабораторию, в которой закладывались основы древнерусского литературного языка, отличающегося широким совмещением элементов высокой церковно-славянской книжности и народно-поэтической, а также разговорной восточнославянской речи. Исследовав использование лексем с неполногласием (-trat-) // полногласием (-torot-) в 6-ти основных списках Пов. вр. л. [28], мы пришли к выводу о том, что для языка данного памятника характерно интенсивное смешивание, сплав разных языковых стихий, то есть здесь имеется богатый материал для изучения особенностей взаимодействия книжнославянизмов, т. е. слов со старославянскими признаками (независимо от их происхождения), и русизмов (слов с восточнославянскими языковыми приметами). В таблице 4 приведены результаты статистического анализа лексем с неполногласием // полногласием в Лаврентьевском списке памятника. В ней указано количество корней и приставок (1-ые цифры в строке), количество лексем с этими корнями и приставками (цифры, выделенные жирным шрифтом), а также количество словоупотреблений (перечисленные данные в таблице разделены косыми линиями). В круглых скоб-

ках приводится средняя частотность употребления анализируемых лексем. Кроме того, в таблице 4 разграничены соотносительные и несоотносительные лексем с -trat- // -torot-корнями. Отдельно приводятся данные для существительных, являющихся собственными именами:

Таблица 4. Количество лексем с неполногласием // полногласием в «Повести временных лет» по Лаврентьевскому списку (1377 г.)

Огласовка	К о р н и				Приставки	
	Соотносительные		Только	Только	-trat-	-torot-
Количество	-trat-	-torot-	-trat-	-torot-		
Лексемы	39/114 674 (6)	/ 37 / 76 291 (3,8)	/ 22 / 65 476 (7)	/ 16 / 22 47 (2)	/ 2 / 72 258 (3,6)	/ 1 / 16 / 44 (2,8)
Имена собственные	1 / 3 / 15 (5)	9 / 29 494 (17)	/ 1 / 1 / 4 (4)	2 / 5 / 27 (5)	1 / 1 / 1	2 / 6 / 34 (5,7)

В таблице 4 зафиксировано 179 лексем с неполногласными корнями (114+65) и 98 – с полногласными (76+22), а также 72 лексем с неполногласными приставками и 16 – с полногласными, то есть в Пов. вр. л. наблюдается явное преобладание неполногласных лексем – и по количеству (251 против 114), и по частотности их употребления (1408 против 382). См. иначе – в [21, с. 32]. Слова с полногласием доминируют только в группе имён собственных (40 против 5), включающей названия древнерусских городов и восточнославянские антропонимы. И тем не менее, в древнерусских памятниках раннего Средневековья уже существовали стандартизованные случаи использования русизмов. На наш взгляд, проникновение не книжных слов в памятники древнерусской письменности происходило в такой последовательности:

1) сначала русизмы использовались только для обозначения реалий древнерусского быта и этикета, причём это могли быть как отдельные лексемы (станаше в правошнхъ в черевхъ в протоптанныхъ [8, с. 130] – стоше въ ұтлыхъ ботехъ [9, с. 112]), так и устойчивые словосочетания-формулы (половци послаша предъ собою (в) сторожѣ Алтуну [8, с. 186-187]; хочю поти дъчерь твою соѣ женѣ [8, с. 46]);

2) русизмы становятся обязательным компонентом претендующих на историческую достоверность речей летописи, которые являются характерной особенностью русских летописей, отличающей их от византийских хроник (посла Олегъ слы соѣ къ Изславу глагола иди в волость отца своего Ростову а то есть волость отца моего да хочю тѣ сѣда створити порады со отъцемъ твоимъ [8, с. 170]);

3) постепенно устанавливаются другие стандартизованные случаи использования русизмов, например, для обозначения явлений нехристианского мира или козней дьявола (осквернаху землю теребами своими [8, с. 49]; се во по дьволу наученью кобъ сню держать [8, с. 114]);

4) лексем с полногласием могли заменять соотносительные книжнославянизмы в местах перехода со строки на строку, поскольку русизмы имели

больше вариантов деления на слоги: гла-ва, но го-лова, голо-ва (изнемагати начаша людѣ в градѣ водною жажею и го-лодомъ [8, с. 146] – в других списках гладомъ);

5) для некоторых скрипториев, новгородских в частности, была характерна значительная степень близости письменного языка к разговорному. В текстах, заимствованных из новгородских источников, древнерусские книжники обычно сохраняли русизмы без изменений. Ср. в Пов. вр. л.: **володѣти** (862 г.); **верегь**, **хоромы**, **перевезтиса** (1016 г.); **городъ** (1018 г.); **золото** (1024 г.) и др.

6) накопление в древнерусских памятниках не книжных слов, связанное с перечисленными и другими, более частными, случаями, сделало возможным использование русизмов с целью литературной отделки текста – сначала только соотносительных лексем в составе “варьированных наименований” (**ко начаша емѹ стѹжати хотѣще властни ов се овѣ же другоѣ се же смирива нѹх раздаваше волостѣ имѣ** [7, с. 157]; **а словѣнескъ зыкъ и рѹскын одинь ... зыкъ словѣньскын бѣ имѣ єдинь** [7, с. 20]; **не хоцю розѹти Володимера но рополка хоцю** [7, с. 57]), а затем и несоотносительных разномаркированных лексем для создания определённого стилистического рисунка (**и бѣ володѣ єдинь в Рѹси** [7, с. 57] – **владѣя одинь** [5, с. 61]; **вышедше изъ града древяняне** [8, с. 28] – **ишедше изъ города** [7, с. 40]; **рече єдинь древянянинь** Л-977, 46 – **одинь древянянинь** [7, с. 56]).

Таким образом, древнерусские книжники руководствовались целой системой правил отбора языкового материала из того источника, который принято называть живой разговорной речью. Поэтому, на наш взгляд, древнерусскую языковую ситуацию в период раннего Средневековья наиболее адекватно отражает гипотеза В.В. Виноградова о двух типах древнерусского литературного языка – книжно-славянского, продолжающего традиции старославянского языка в конфессиональной сфере, и народно-литературного типа, развивающегося в секулярной сфере на основе интенсивного смешивания книжного и разговорного начал [15, с. 87-102]. Формирование народно-литературного типа древнерусского литературного языка происходило прежде всего на лексическом уровне. На наш взгляд, нельзя согласиться с утверждением Б.А. Успенского о том, что “церковно-славянский характер текста однозначно определяется фонетическими и грамматическими признаками” [27, с. 53]. Фонетическая адаптация старославянских памятников, как указывалось выше, началась с момента появления письменности на Руси, а морфологические системы старославянского и древнерусского языков в период раннего Средневековья отличались достаточно высокой степенью близости, что само по себе исключало их последовательное противопоставление.

Несмотря на критику теоретической неопределённости понятия *тип* [15, с. 5-6], мы считаем целесообразным для этого периода выделять именно типы литературного языка, а не отдельные языки, и тем более не один, церковно-славянский, язык [27]. Гипотеза В.В. Виноградова отличается от концепции диглоссии тем, что в ней речь идёт о функци-

ональном разделении одного языка на два варианта, различающихся степенью “соприкосновения” с живой разговорной речью. В.М. Живов, ранее убеждённый сторонник теории церковнославянско-русской диглоссии, сейчас, подчёркивая важность не генетических, а функциональных параметров [18, с. 16], отмечает, что “нестандартные коммуникативные задачи обуславливают **интерференцию книжных и не-книжных языковых средств**, в одних случаях более, в других – менее сильную” (выделено нами – Л.У.) [17, с. 226].

Если книжно-славянский тип литературного языка до XVIII в. включительно развивался преимущественно в зоне корректирующего типа лингвистической рефлексии, основной идеей которого была идея “исправления” языка, то народно-литературный тип можно отнести к лингвистической рефлексии креативного типа, базирующегося на идее “создания” языка [20, с. 13].

Известно, что в XI в. славянство разделилось на два культурно-языковых пространства – *Slavia Orthodoxa* и *Slavia Latina*, между которыми в XIII в. возник ареал конфессионального “пограничья” – Юго-Западная Русь. Здесь сохранялись традиции и развивались новации православия, католицизма и протестантизма, т. е. закладывались основы христианского универсализма, воплотившегося в Брестской унии 1596 г. [23]. Духовный универсализм был содержанием всего XVII века не только в Юго-Западной, но и в Московской Руси, которая стала центром культурно-языкового пространства *Slavia Orthodoxa*. Именно в Московской Руси сохранялась чистота веры и литургического языка православного славянства – церковно-славянского, чему способствовало несколько этапов “книжной sprawy”, начавшейся ещё в XVI в. Б.А. Успенский подчёркивает, что после второго южнославянского влияния в Московской и Юго-Западной Руси оформляются особые нормы церковно-славянского языка. Норма Юго-Западной Руси представляется менее унифицированной, чем великорусская норма, поскольку там было несколько культурных центров (Киев, Вильна, Львов, Острог), в которых книги издавались не обязательно с санкции церковных властей. Отсюда обилие вариантов [27, с. 239-241].

Следует отметить, что в Юго-Западной Руси уже в XVI в. стала развиваться тенденция к переводу богослужебных книг на “українську літературно-писемну мову”, на “мову, зрозумілу для народу” [6, с. 7], т. е. на “просту мову”. Одним из таких переводных памятников является Пересопницкое евангелие 1556-1561 гг. В таблице 5 приведены параллельные тексты их двух юго-западных Евангелий – Пересопницкого [6] и Учительного Евангелия К. Транквилиона-Ставровецкого [2], адресованного образованным читателям.

Таблиця 5. Сравнение отрывков из юго-западных Евангелий

1. Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 г.	2. Учительне Євангеліє . Транквіліона 1619 г.
<p>Перешо (д) шоу їсви на шноу ю с стороноу мор а, до оу кра иннь гадаринскихъ. стрѣтилса с ни(м) два члкъ. которыи мали вѣсн. вышо (д) ши з грововъ... было жь недалеко ѿ ни(х) стадо свиное много, пасено. вѣсове же просили его гашце. если же выгонншь на(с) ѿселе, повели жь на(м) ити въ стадо свиное. И рекль имь, идѣте [6, с. 153-154]. А</p>	<p>Въ время оно пришедшѣ ісоу въ страны гергесинскія стрѣтоша его два вѣснѣюцїиса ѿ грвѣтъ, исходаща... вѣже ѿннхъ далече стадо свинїи много пасомо: вѣсове же молахѣ его гашце, аще изгоннши насъ повели намъ вїити въстадо свиннве: и рече имъ идѣта [2]. А</p>

Из таблицы 5 видно, что между 1-м и 2-м отрывками имеется большое количество разночтений (они подчеркнуты) – прежде всего лексических (до оукраинь въ страны, просли – молахѣ, выгонншь – изгоннши) и особенно морфологических (стрѣтилса – стрѣтоша, просли молахѣ, рекль рече; выгонншь – изгоннши; вышо(д)ши – исходаща, пасено – пасомо; з' грововъ – ѿ грвѣтъ). Слова и формы, представленные в Пересопницком Евангелии, близки к живому разговорному языку, что делало такой текст, безусловно, более понятным для тех, кто не владел церковно-славянским языком, однако переводные канонические памятники не получили массового распространения. Русская Православная Церковь, в отличие от Западной, католической, давно уже выработавшей методы и приёмы перевода канонических текстов и библейской герменевтики, до сих пор очень сдержанно относится к переводу Библии на современный русский язык. Только в 1876 г. был издан перевод Библии на русский язык, который уже больше ста лет остаётся единственным переводом Священного Писания. Патриарх Алексей II совсем недавно дал благословение на новый перевод Библии [14, с. 80-82, 244].

В таблице 6 текст, представленный в таблице 5, приводится по московскому изданию Евангелия Учительного 1652 г. [1] и Евангелию Почаевской обители 1755 г. [3]

Как показывает таблица 6, между московским и украинским Евангелиями имеется небольшое количество разночтений: а) текстологическое (отсутствие глагола рече во 2-м отрывке); б) графико-орфографические (їсѣ / ѿсѣ, во / вѣ); в) лексические (вѣснѣюцїиса / вѣсна, вїити / ити); г) морфологические (ѿ него / ѿ нею, свиннїи / свиннїи). Сравнение двух Евангелий второй половины XVIII в. (Почаевской обители и изданного во Львове в 1780 г. [4]) показало, что в них представлена уже установившаяся норма церковно-славянского языка, которая является более архаичной, чем

норма Учительного Евангелия 1652 г., изданного в Москве. Тем не менее, для церковно-славянского языка украинского и русского изводов характерна значительная степень близости, т. е. при формировании литературных языков на национальной основе русские и украинцы в своих стартовых позициях имели сходные книжно-письменные традиции. Как указывал Н.С. Трубецкой, “преемство” церковно-славянской традиции “потенциально было дано всем православным славянам”, однако украинский литературный язык примкнул не к русско-церковнославянской, а к западнославянской (чешско-польской) литературно-языковой традиции, которая имела характер взаимного влияния, а не “преемства” [25, с. 197, 183-184]. Отказ от церковно-славянского “преемства”, по мнению учёного, был изменой всему прошлому Украины, вызванной тем, что украинские интеллигенты, которые ратовали за создание самостоятельного украинского литературного языка, не хотели схождения с русским литературным языком и поэтому порвали не только с русской, но и с церковно-славянской книжно-письменной традицией [25, с. 187, 189]. Именно отказом от церковно-славянской книжно-письменной традиции учёный объяснял неустойчивость и разнородность украинского литературного языка, в котором “практически под общим именем <...> существует несколько довольно отличных друг от друга языков – галицийский, буковинский, карпатско-русский и восточнукраинский” [25, с. 192]. Более чем через полвека аналогичные идеи высказал П. Е. Гриценко, выделивший 5 украинских литературных языков, сформировавшихся на базе украинских диалектов, – среднеднепровский, галицийский, буковинский, закарпатский и русинский (бачванско-сремский) [16, с. 287-289].

Таблица 6. Сравнение параллельных текстов из московского и украинского Евангелий

1. Московское Учительное Евангелие 1652 г.	2. Евангелие Почаевской обители 1755 г.
<p>Во время оно, рече, пришедшъ ісѹ во странѹ гергесинскѹ, срѣтоста его два вѣснѹюшася, ѿ гробѣ исходаща... вѣше же далече ѿ него стадо свиней много пасомо вѣси молахѹ его глаголюще, аще изгониши насъ поведи намъ внити в стадо свиное, и рече имъ идите. [1, с. орпно]</p>	<p>Въ время оно: пришедшъ ісѹ въ странѹ гергесинскѹ, срѣтоста его два вѣсна ѿ гроб исходаща... вѣше же далече ѿ нею стадо свинѣ много пасомо вѣси же молахѹ его гл҃оше: аще изгониши ны, поведи намъ ити в стадо свиное? И рече имъ: идите. [3, с. рѣ]</p>

“Преемство” церковно-славянской книжно-письменной традиции сохранил русский литературный язык, который не только не вытеснил церковно-славянский, а в известной степени принял его в себя, унаследовав ряд его черт [32, с. 25]. Говоря о непрерывности старо- и

церковно-славянської книжної традиції применительно к русскому литературному языку нового времени, мы имеем в виду сохранение в нём определённого количества слов и морфем старо- и церковно-славянского происхождения, многие из которых являются маркированными (см. 1, 4, 5, 6, 8, 10 и 11 признаки в таблице 3).

Наше исследование лексем с неполногласными корнями и приставками показало, что в современном русском литературном языке связь со старославянским языком сохраняется преимущественно в плане выражения. Семантическая же система русского языка претерпела значительные преобразования, способствовавшие изменению значений большинства слов старославянского происхождения (ср., например, значения слов *гражданин*, *истребить*, *потребить* и др.). Из старославянского языка русский литературный язык на всех этапах своего развития черпал книжные средства прежде всего для плана выражения. В XVIII – начале XIX вв. старославянские морфемы активно использовались при калькировании французских слов (*inversion* > *из-вращение*). Употребляются они и в современных терминосистемах (*заградитель*). Однако очень многие старо- и церковно-славянские элементы в русском языке вышли из употребления или устарели уже к концу XIX в. Сейчас, например, каждая 10-я лексема с неполногласным корнем относится к числу устаревших, тогда как в группе полногласных лексем эта помета отмечена у каждой 78-й лексемы. Проведённое нами исследование словообразовательных особенностей лексем с полногласными и неполногласными корнями показало, что большинство лексем с неполногласными корнями “законсервировано” в сугубо книжной сфере. Имея преимущественно транспозиционное словообразовательное значение, они связаны с конструктивной функцией словообразования, которая типична для литературного языка, отличающегося высокой степенью обработанности.

В современном украинском языке имеется 5276 (86%) лексем с *torot*-корнями, 754 (12%) – с *trat*-корнями и в 106 словах (около 2%) отмечены западнославянские *-trot*-корни (в русском языке зафиксировано 4166 (59%) полногласных слов и 2931 (41%) лексем с *-trat*-корнями). Каждый полногласный корень в украинском языке представлен в среднем в 22 словах, а неполногласный – только в 9. Украинские нейтральные лексемы с *trat*-корнями – это прежде всего заимствования из западнославянских языков с корнем **-vold-*. Большинство же неполногласных лексем, имеющих старо- и церковно-славянское происхождение, в современном украинском языке являются устаревшими или разговорными (*попрікати*, *страм*). Лишь небольшое количество их закрепились в составе терминологии (*член*, *кратний*). При сопоставлении русских *trat*-лексем с их украинскими эквивалентами основным типом соотношения является следующий: русскому слову с *trat*-корнем в украинском языке соответствует слово с *torot*-корнем или с корнем без сочетания типа **tort* (*шлем* / *шолом*, *употребувати* / *вживати*).

Полностью соглашаясь с положением Н.С. Трубецкого о том, что “преемство” церковно-славянской традиции является драгоценнейшим богатством [25, с. 197], мы, тем не менее, считаем, что русский литературный язык давно “перерос” эту проблему. Принципы совмещения “славянского и русского” дискутируются в русской филологии начиная с XVIII в., несмотря на то что уже в первой трети XIX в. русский литературный язык осознал себя как язык европейского типа, значительно отличающийся от старого книжного языка [32, с. 27].

ЛИТЕРАТУРА

1. Евангелие Учительное. – М.: Печатный двор, 1652.
2. Евангелие Учительное Кирилла Транквилиона. – Рохманов, 1619.
3. Леітоургіаріонъ или Служебник, содержащий в себѣ по чинѣ Восточныхъ Цркве Ли[оу]ргіи... Третіе тѣпомъ издадеса въ Обители Почаевской. – 1755.
4. Леітѣргіконъ, сієсть: Слѣжебникъ... по чинѣ стѣмъ Восточныхъ Цркве... Второе тѣпомъ изданъ. – Львовъ, 1780.
5. Нестерова Россійская летопись. – Государственная публичн. б-ка им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, Отдел рукописей, F • IV • 230 [Хлебниковский список].
6. Пересопницьке Євангеліє 1556-1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / Видан. підгот. І. П. Чепіга за участ. Л. А. Гнатенко / Наук. ред. В. В. Німчук. – К., 2001
7. Повесть временных лет по Ипатскому списку. Издание Археографической комиссии (Фотолитографическим способом). – СПб., 1871 [И-список].
8. Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку. Издание Археографической комиссии (посредством светопечати). – СПб., 1872 [Л-список].
9. Радзивиловская или Кенигсбергская летопись. Фототипическое издание. Общество любителей древней письменности. – СПб., 1902 [Р-список].
10. Синайский патерик / Изд. подг. В.С. Гольшенко, В.Ф. Дубровина. – М.: Наука, 1967.
11. Стеценко А.Н. Хрестоматия по старославянскому языку. – М.: Просвещение, 1984.
12. Успенский сборник XII-XIII вв. / Изд. подг. О.А. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон. – М.: Наука, 1971.
13. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1993.
14. Верещагин Е.М. Библистика для всех / Под ред. Е.П. Чельшева. – М.: Наука, 2000.
15. Виноградов В.В. Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка // Виноградов В.В.

- Избранные труды: История русского литературного языка. – М.: Наука, 1978. – С. 65-151.
16. Гриценко П. Е. Некоторые замечания о диалектной основе украинского литературного языка // *Philologia slavica: К 70-летию акад. Н.И. Толстого*. – М.: Наука, 1993. – С. 284-294.
  17. Живов В.М. Автономность письменного узуса и проблема преемственности в восточнославянской средневековой письменности // *Славянское языкознание: XII Международный съезд славистов*. – М.: Наука, 1998. – С. 212-246.
  18. Живов В.М. Язык и культура в России XVIII в. – М.: Языки русской культуры, 1996.
  19. Жуковская Л.П. Текстология и язык древнейших славянских памятников. – М.: Наука, 1976.
  20. Запольская Н.Н. “Общий” славянский литературный язык: Типология лингвистической рефлексии. – М.: Индрик, 2003.
  21. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Підручник. – К.: АртЕк, 2001.
  22. Русский язык: исторические судьбы и современность. Международный конгресс: Материалы и труды. – М.: Изд-во Московского ун-та, 2001.
  23. Толстой Н.И. Избранные труды. Славянская литературно-языковая ситуация. – М.: Изд-во РАН, 1998. – Т. 2.
  24. Трубецкой Н.С. К украинской проблеме // Трубецкой Н.С. История. Культура. Язык. / Сост. В.М. Живов. – М.: Издат. группа “Прогресс”, 1995. – С. 362-380.
  25. Трубецкой Н.С. Общеславянский элемент в русской культуре // *Там же*. – С. 162-210.
  26. Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі: Програма Міжнародного конгресу, 20-21 жовтня 2005 р., м. Київ.
  27. Успенский Б.А. История русского литературного языка (XI – XVIII вв.). – Munchen, 1987.
  28. Устюгова Л.М. Характер различий в использовании книжнославянизмов и соотносительных русизмов в основных списках “Повести временных лет” (к проблеме становления норм русского литературного языка): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1975.
  29. Устюгова Л.М. Слова с полногласными и неполногласными корнями в системе словообразования русского языка: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – М., 2000 / Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова.
  30. Устюгова Л.М. Церковно-славянская книжная традиция в истории русского и украинского литературного языков // *Filologica revue*. – Rocnik 6. – Cisló 1/ 2003. – С. 12-24.

31. Устюгова Л., Шимко Е. Никоновская “книжная справа” и проблема реформы церковно-славянского языка. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Філологія. – 2004. – № 10. – С. 76-89.
32. Чердаков Д.Н. Русский вариант теории литературного языка и его истоки // Русский язык конца XVII – начала XIX века: Сборник статей 2 / Отв. ред. З.М. Петрова. – СПб., 2001. – С. 7-37.
33. Штепа П. Московство – его происхождение, содержание, формы и историческое развитие. Пер. с укр. В. Молчанова. – Киев – Ровно, 2005.

АНОТАЦІЯ

У статті Л. Устюгової “Книжно-писемні традиції від Нестора до наших днів” розглядається проблема формування церковнослов’янської мови східнослов’янської (пізніше – російської та української) редакції й ставиться питання про обсяг впливу старо- і церковнослов’янської книжно-писемної традиції на російську та українську літературні мови.

SUMMARY

In the article by L. Ustjygova “Book-written traditions from Nestor’s time till nowadays” the problem of formation of Church Slavonic language of East Slavonic (later – Russian and Ukrainian) edition is considered and the question of the extent of influence of old and Church Slavonic book-written tradition on Russian and Ukrainian literary languages is put.

*И.Б. Игнатова
(Белгород, Россия)*

УДК 378.147:811.116.1

АНТРОПОЛОГИЧЕСКАЯ ЛИНГВОДИДАКТИКА: ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ «ВТОРИЧНОЙ» ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ ИНОСТРАННОГО СТУДЕНТА-РУСИСТА

В последние годы во всех дисциплинах, так или иначе связанных с языком не только в лингвистике, но и в психологии, философии, лингвометодике, существенно повысился интерес к личностному аспекту изучения языка (Г.И. Богин, Ю.Н. Караулов, Р.И. Павиленис, О.И. Блинова, И.И. Халеева и др.). В связи с этим Ю.Н. Караулов пи-

шет: «Не требует специального доказательства положение, что языковая личность ... позволяет на системной основе рассматривать как взаимодействующие фундаментальные языковые свойства:

- 1) личность есть сосредоточие и результат социальных законов;
- 2) личность есть продукт исторического развития этноса;
- 3) личность есть причина ее мотивационных предрасположений, возникающих из взаимодействия биологических побуждений с социальными и физическими условиями;
- 4) личность есть создатель и пользователь знаковых, т.е. системно-структурных по своей природе образований» [2, с. 63-64].

Антропологический подход изучению языка (и в этом мы согласны с Ю.Н. Карауловым) является основой для синтеза разнонаправленных подходов к созданию новой, общей теории языка, и ее противопоставление другим аспектам «заключается в изменении исследовательского пафоса, который в рамках теории языковой личности формулируется так: «За каждым текстом стоит языковая личность» [6, с. 5].

Для методики обучения русскому языку иностранных студентов-филологов данный подход рассуждения имеет принципиальное значение: в преподавании иностранного (русского) языка для достижения наиболее эффективных результатов необходимо исходить из положения о социальной природе языка, его коммуникативной функции как важнейшей функции в социологизации языковой личности, логически вытекающей из социальной концепции личности самого человека. Именно общественная, социально-коммуникативная природа языка призвана быть методологической основой для лингвометодической теории и дает им объективную возможность подключить изучающего иностранный язык через различные каналы общения к новой для него социальной действительности, учитывая при этом личностные особенности отдельного индивида – представителя иной языковой общности [5, с. 20].

В связи с этим в настоящее время обучение РКИ через феномен инокультурной языковой личности приобретает статус объективной необходимости, поскольку перед методикой стоит задача научить «носителя образа мира одной социокультурной общности понимать носителя иного **языкового образа мира**» (Караулов 1987).

Базисным понятием теории языковой личности считается **концептуальная система**, которая представляет собой целостный глобальный образ мира, формирующийся у человека в ходе всех его контактов с миром. В связи с этим многие исследователи (Ю.Н. Караулов, О.Л. Каменская, В.И. Постолова, Б.А. Серебренников, В.Н. Телля, А.А.Уфимцева и др.) разграничивают а) структуры, напрямую связанные с языком, и б) структуры, прямо с языком не связанные, считая концептуальную картину мира шире языковой. Таким образом, языковая картина мира входит в концептуальную, хотя разграни-

чение концептуальной и языковой картины мира достаточно условно и оправдано методологическими целями.

Под **языковой картиной мира** предполагается понимать два различных представления о мире, выражаемых средствами грамматической и лексической семантики: первая способствует становлению интегральной, вторая – дифференциальной языковой картины мира (Б.А. Серебренников). Благодаря вербальным образам и языковым моделям происходит расширение и обогащение концептуальной системы индивида. Это возможно потому, что, **во-первых**, язык обеспечивает двустороннюю связь между индивидуальным и коллективным знанием. Закрепление индивидуального знания в звуковой форме, а затем в письменности сделало возможным сохранение знания и передачу его от одного индивида к другому. На этой основе формируется коллективное знание. Вместе с тем, язык позволяет индивидууму усвоить то коллективное знание, которым располагает социальное окружение. **Во-вторых**, язык является одним из основных инструментов создания нового знания. Роль языка в продуцировании нового знания обусловлена тем, что языковым знакам присущи не только функции «кодификации смысла», но и свойства «операциональности». Человеческое мышление может быть дополнено, а иногда заменено операциональной деятельностью со знаками. Оперирование со знаками языка, считает Р.И. Павиленис, равносильно преобразованию содержащейся в них информации, что позволяет сформировать новую информацию, которая не конструируется без языка.

Итак, **языковая картина мира** понимается как подсистема, включающая те компоненты концептуальной картины мира, с которыми соотносятся языковые знаки. Специфика языковой картины мира состоит в том, что она не образует самостоятельную картину мира, существующую наряду и параллельно с концептуальной картиной мира, а как бы «встроена» в нее (О.Л. Каменская).

Приведенные выше рассуждения имеют принципиальное значение для организации процесса обучения иноязычной (русской) речи, поскольку изучающие иностранный язык вынуждены постоянно находиться в двух различных социокультурных общностях, рефлектируя над спецификой двух различных лингвосоциумов. При этом следует подчеркнуть, *что усвоение языка – это не только обретение средства межкультурной коммуникации, но, что очень важно, усвоение языка это – обретение средства социальной коммуникации через усвоение инокультурной картины мира.* Благодаря этой предоставляемой языком возможности перехода от индивидуального, субъективного к интересубъективному, и в этом смысле объективному, можно рассматривать усвоение правильного употребления языковых выражений как усвоение соответствующих различий (классификаций) в мире – как предпосылку социальной коммуникации носителей языка (И.И. Халеева, 1989). Сфера использования язы-

ка, речевої діяльності не обмежується і не може бути обмежена рамками і канонами повсякденного досвіду, а її теоретичне розглядання – виявленням правил пропорційності використання виражених виразів «открой окно», «подай соль» і каталогізацією відповідних речевих актів і лежачих в їх основі намірів» [4, с. 252].

В відповідності з цим, можна передбачити, що неправомірно «отождествлять осмысленность языкового выражения с правильностью его употребления, а понимание его смысла – со знанием правил его употребления». Так, Р.И. Павленко вважає, що така редукція робить необ'яснимим 1) як засвоєння мови, так і її використання в процесі речевої діяльності (РД), 2) можливість осмисленого використання одних і тих же мовних засобів в різних (нових) ситуаціях і контекстах для вираження різних, в тому числі несумісних, представлених носіїв мови в світі.

Іншими словами, в процесі навчання російській мові іноземних студентів-росіян можна і потрібно починати 1) формувати установку у студентів-іноземців на засвоєння інокультурної (російськомовної) картини світу; 2) закладати основи знань і умінь в області російськомовної «мовної картини світу» в процесі оволодіння і вдосконалення російської мови, що дозволяє розвивати у майбутніх вчителів-росіян риси і здібності «вторичної» мовної особистості.

Якщо говорити в даній зв'язі про феномен «мовна картина світу» в створенні «вторичної» мовної особистості, необхідно привести позицію психолінгвістів і лінгвістів, позицію, яку ми розділяємо, вважаючи, що такий підхід безпосередньо відноситься до лінгво-методическими завданнями формування комунікативно-професійної компетенції при підготовці вторичного інофона: фундамент, ядро мовної картини світу складають а) «значення, облечені в готову (фіксовану) мовну форму» і б) значення, вивчаєми «із мовних форм і потім абстрагуються на цій основі» [5, с. 119]. При цьому «концептуальна картина світу» (по Р.И. Павленку) складається через предметно-пізнавальну і речевою діяльність студентів-росіян в новому соціумі.

Отже, слід, що в контексті навчання іноземної мови студентів-росіян необхідно включати ті мовні засоби, з допомогою яких в свідомості індивіда формуються риси і особливості образу нового світу, т.е. визначити ту частину відомостей про нову картину світу і установок до її сприйняття і розуміння, яка має «своєю підструктурою мовні форми». В цьому відношенні завданням методики навчання російської мови стає побудова такої моделі навчання, з допомогою якої подолати б би дистанція між «інокультурними» комунікантами на основі скорочення «різності потенціалів» в системах мовних засобів вираження. При цьому

конкретизация целей обучения иностранных студентов русскому языку (разные формы обучения, в т.ч. и включенная) должна соотноситься с трехуровневой структурой языковой личности.

Ю.Н. Караулов выделяет трехуровневую модель языковой личности:

– **уровень А** – *вербально-семантический*, который предполагает нормальный уровень владения естественным языком, традиционное описание формальных средств выражения определенных значений;

– **уровень В** – *лингвокогнитивный (тезаурусный)*, единицами которого являются понятия, идеи, концепты, складывающиеся у каждой языковой личности в более или менее упорядоченную картину мира, отражающую иерархию ценностей. Когнитивный уровень устройства языковой личности предполагает расширение значения и переход к знаниям, дают выход через язык, через процессы говорения и понимания к знанию, сознанию, процессам познания человека;

– **уровень С** – *мотивационный (прагматический)*, который определяет цели, мотивы, установки и интенциональности. Этот уровень обеспечивает в анализе языковой личности закономерный и обусловленный переход от оценок ее речевой деятельности к осмыслению реальной деятельности в мире.

Рассмотрим, как эта схема работает в преподавании русского языка как иностранного.

На **вербально-семантическом** уровне организации языковой личности у иностранных студентов формируются умения идентифицировать высказывания или текст как продукт речевой деятельности. **Лингвокогнитивный уровень** устройства языковой личности предполагает «расширение значения и переход к знаниям, а значит, охватывает интеллектуальную сферу личности».

Связь уровней А и В в модели языковой личности иностранного студента обусловлена тем, что понять какое-либо высказывание можно лишь пропустив его через свой тезаурус, соотнести со своими знаниями и языковым опытом.

Тезаурусные (лингвокогнитивные) связи широко используются в практическом обучении иностранных студентов, так как они представляют зафиксированный в памяти обучаемых прошлый индивидуальный опыт в вербальной форме. Использование говорящим (языковой личностью) различных языковых подсистем обусловлено ситуацией общения. Это различие иностранцем различных языковых кодов, способность переключаться с одного кода на другой в зависимости от ситуаций общения, готовность пользоваться различными подсистемами внутри русского языка, т.е. явление диглоссии, и обуславливает комбинаторику различных речевых личностей в рамках данной языковой личности (Клобукова, 1995).

Прагматический уровень устройства языковой личности еще более индивидуализирован. Единицы прагматического уровня проявляются «в коммуникативно-деятельных потребностях личности» (Ю.Н. Караулов).

Как мы видим, любая языковая личность представляет многокомпонентную парадигму «речевых личностей» (определение Клобуховой Л.П.), развивающихся от уровня к уровню, причем, процесс этот идет как бы по спиралям, от концентрира к концентру, постепенно повторяя эту спираль. Конкретизация процесса обучения студентов-русистов на этапе включенного обучения обосновывается во взаимосвязи с трехуровневой структурой личности, которая дифференцируется, с одной стороны – по степени владения тем или иным уровнем языка, с другой стороны – по видам речевой деятельности, а с третьей – по темам, ситуациям, в рамках которых происходит иноязычное общение.

С нашей точки зрения, **первый план** соотносится с «нулевым», вербально-семантическим уровнем языковой личности, что означает формирование основ **вторичного языкового сознания**. **Второй план** ставит целью подключение обучаемых к лингвокогнитивному (тезаурусному) уровню языковой личности, что предполагает формирование **вторичного когнитивного сознания**. В связи с этим необходимо переосмыслить подходы к обучению РКИ в целом, равно как и пересмотреть задачи и цели обучения русскому языку на этапе включенного обучения в русле концепта «**вторичная языковая личность**».

Под этим углом зрения ведущую цель обучения студентов-русистов можно определить как **процесс формирования в сознании обучаемых системы языковых и лингвокогнитивных структур, обеспечивающих грамматически правильное и семантически точное восприятие, понимание и порождение высказываний или текстов как речевой данности иной социокультурной общности**.

При этом в речевой деятельности в зависимости от этапа формирования языковой личности по-разному будут реализовываться лингвокогнитивные структуры (такие, как система и структура языка и действия) в соответствии с вербальными и образными компонентами в процессе запоминания и мышления.

Таким образом, для разработки теоретических основ обучения русскому языку иностранных студентов-русистов концептуально важными является следующее положение: формирование и развитие иноязычной речи невозможно без учета формируемых синхронно с ним «**второго**» **языкового и «второго» когнитивного сознаний**. Синхронизация этого процесса обеспечивается при рассмотрении его как многомерного феномена, составляющие которого – а) сознание, б) знаковая система языка, в) правила и закономерности функционирования языковых единиц в процессе обучения и г) социально-коммуникативная функция языка, которая формирует сознание и знаковую субстанцию языка.

При этом следует заметить, что необходимо рассмотреть конкретизированные (по отношению к сформулированной выше конечной цели обучения) цели обучения иноязычной речи применительно к: а) вербально-семантическому уровню языковой личности, полагая, что основы лексико-грамматических умений закладываются именно на этом этапе, и б) лингвокогнитивному уровню, на котором собственно и начинается, по мнению Ю.Н. Караулова, формирование языковой личности.

Ю.Н. Караулов вводит в научный терминологический аппарат понятие «психоглосса», принимая ее за единицу языкового сознания, «отражающую определенную черту языкового строя, или системы ... языка, которая обладает высокой устойчивостью к вариациям и стабильностью во времени» [2, с. 157-158].

Связанная с когнитивной и вербальной сферами, психоглосса раскрывает всю сложность феномена «слово», которое «обладает определенной семантической структурой, осложнено социальным и эмоционально-экспрессивным компонентом, содержит зачатки знания и формирует определенное понятие о мире, потенциально заряжено образностью, членится на значимые части, включает правила формально-грамматической изменяемости ... в нужный момент обнаруживает скрытые свои синтаксические связи» [2, с. 118].

Данный подход Ю.Н. Караулова представляется нам достаточно убедительным не только при рассмотрении феномена «языковой личности» под лингвистическим углом зрения, но и продуктивным по отношению к обучению русскому языку как неродному, поскольку понятие психоглоссы в интерпретации Ю.Н. Караулова по отношению ко всем трем уровням языковой личности позволяет по-новому взглянуть на методические проблемы обучения одновременно с позиций и лингвистики, и методики, и психолингвистики.

При этом следует заметить, что овладение лексико-грамматическим значением слова проходит через все три уровня в структуре языковой личности: хранение грамматики, грамматических значений происходит в лексиконе языковой личности, «или в ее вербально-ассоциативной сети, где они оказываются закрепленными за отдельными словами, органически слитными с ними (т.е. лексикализованными), но одновременно и абстрагируемыми, существующими в виде чистых правил, готовых к применению к великому множеству» новых для обучающихся слов (т.е. грамматикализованными).

Говоря о значении лексикализации в функционировании механизмов языковой системы, ученый считает, что «роль лексикализации (прежде всего к грамматическим ... значениям) остается в лингвистике и психолингвистике не оцененной по-настоящему», однако в овладении языком этому аспекту принадлежит решающая роль [2, с. 158].

Далее, развивая свою мысль, он обращает внимание на то, что, как правило, «лексикализованным» оказывается какое-то одно из свойств слова, среди которых важнейшую роль играет грамматическая характеристика.

Мы бы добавили здесь, что лексикализация как свойство грамматической характеристики слов имеет принципиальное значение для создания модели обучения русскому языку студентов-русистов, поскольку она «отличается на каждом уровне организации языковой личности определенным набором стереотипов...». [2, с. 160-161].

Переведенный в плоскость рассмотрения проблем обучения русскому языку студентов-русистов, описанный подход в нашей интерпретации означает, что процесс практического овладения русским языком как неродным проходит через все уровни структуры языковой личности, наполняясь на каждом из уровней своим содержанием и развиваясь во взаимосвязи с конкретизированными целями. При этом, приняв положение Ю.Н. Караулова о трехуровневом строении языковой личности, мы выдвигаем тезис о необходимости создать аналогичную многомерность и во **вторичной языковой личности** с тем, чтобы конкретизировать цели и содержание обучения иностранных студентов-русистов.

На «нулевом», **вербально-семантическом уровне** происходит овладение структурно-системными связями изучаемого (русского) языка, однако осуществляется это не в статике, абстрагированной от функционирующей динамики языковой системы, а в параметрах системообразующей функции языка, направленной на решение коммуникативных и когнитивных задач. При этом следует еще раз подчеркнуть, что формируемый во вторичном когнитивном сознании структурно-системный образ русского языка представляет собой не только определенным образом организованный набор разноуровневых языковых единиц, но также и набор правил, «программ», по которым эти единицы функционируют. Функционирование же языковых единиц осуществляется в РД.

Через усвоение иноязычной РД реконструируется образ иноязычной языковой личности. Воспринимаемая и усваивая отдельные элементы языковой структуры в процессе речевой деятельности, обучаемые овладевают навыками и умениями идентифицировать русский текст как продукт речетворчества с присущими ему «типичностями», в том числе присущими ему национально-культурными концептами (Д.С. Лихачев).

В связи с этим **ц е л и** обучения студентов-филологов на «нулевом» уровне структуры языковой личности конкретизируются следующим образом: **формирование у студентов-филологов лексико-грамматических (первичных) основ правильной русской речи через приобщение будущих преподавателей к лексико-грамматическому фонду русского языка путем идентификации этого фонда в РД, что предполагает выявление, систематизацию и отбор номенклатуры**

грамматических психоглосс, как «единиц языкового сознания» в их корреляции с соответствующими речевыми умениями обучаемых. Закладывание основ грамматического строя иноязычной речи, происходит именно на этом этапе.

Еще раз отметим, что элементы «нулевого» уровня – это слова, их грамматико-парадигматические, семантико-синтаксические связи и ассоциативные отношения между ними, а также стереотипы как наиболее частотные стандартизированные предложения и шаблонные фразы, употребляя которые студенты-иностранцы ощущают, хотя и смутно, что они состоят из отдельных элементов – «слов», в силу чисто морфологических ассоциаций, в силу наличия флективных элементов (склонение, спряжение).

Стандартизированные типы предложений-высказываний есть отражение **нулевого (или вербально-грамматического) уровня языковой личности**, где отношения между единицами актуализируются в стереотипизированных актах речи, в отличие от высказываний тезаурусного уровня, с которого, как мы уже отмечали, собственно и начинается языковая личность.

При обучении иностранных студентов-филологов мы формируем «нулевой» уровень вторичной языковой личности, который наиболее наглядно манифестируется в «паттернах», присущих всем сферам общения, равно как и к множеству соответствующих текстов как продуктов речепроизводства. С методической точки зрения иначе и быть не может, поскольку отбор языкового материала для обучения грамматическому строю речи строится, в конечном счете, «на знаковости языка, как функционирующей системы, которая находится в коммуникаторе в виде денотативно-десигнативных связей (парадигматических и синтагматических) и восходит на более высоком уровне к индивидуальному языковому сознанию» [1, с. 120].

При этом эффект действия лексико-грамматического механизма связан со степенью «развитости» в языковом опыте человека системных—парадигматических и синтагматических – отношений между словами, что обуславливает формирование **механизма вероятностного прогнозирования**. С этой целью при изучении иностранного языка в память обучаемых вводится языковой материал, основанный большей частью на паттернах, что закладывает основы практического овладения языком, коррелирующим с вербально-семантическим уровнем в структурной модели языковой личности.

Ограничения в плане методических подходов к обучению русскому языку на разных этапах следует вводить, исходя из того, что на каждом этапе студент-иностранец должен научиться оперировать структурно-системными единицами «нулевого» уровня языковой личности и, соответственно, «распознавать» вербально-семантические характеристики речи, отражающей типичные структуры русского языка. Этот этап рас-

смагтривается в качестве начального в динамическом становлении и развитии «вторичной» языковой личности. Следовательно, **задача** методики обучения РКИ на данном этапе – **выработка лексико-грамматических речевых автоматизмов (навыков) в разных видах РД в пределах стереотипизированных высказываний.**

Эту позицию можно определить как направленность на формирование грамматического **базового** инварианта. Такая постановка вопроса, с нашей точки зрения, помогает установить конкретные формы и пропорции взаимосвязи между не только разными аспектами изучения языка, но и между разными видами РД в процессе формирования практических умений иностранных студентов-филологов.

Если приобщение к вербально-семантическому фонду должно происходить на «нулевом» уровне становления языковой личности в основном, как правило, по линии стереотипов, то следующий **уровень – формирование вторичной языковой личности** – предполагает выход в **тезаурусную структуру.**

В связи с этим необходимо подчеркнуть следующее.

Будущий учитель русского языка как неродного должен ясно осознавать, что его профессиональная деятельность будет успешной в том случае, если он сам будет способен не просто (лингвистически) декодировать иноязычную речь (текст), но оперативно подключать знания и представления о мире иной речевой общности, поскольку всякий акт речевой деятельности «требует обращения к ... знаниям о мире. Это касается и обыденного употребления языка – в целях коммуникации, – и необыденного, надкоммуникативного его употребления – в целях познания и воздействия» [2, с. 161].

Данный тезис, по мнению И.И. Халеевой «получает двойное (или тройное и более – в случае овладения несколькими иностранными языками) наполнение, когда перед изучающими иностранный язык встает задача овладеть определенной суммой знаний о картине мира другой языковой общности, т.е. выйти на **когнитивный (тезаурусный) уровень языковой личности.**

Для решения данной проблемы в методическом плане мы исходим из положений лингвистики и психолингвистики о том, что «выбор языковых средств и их сочетаемости в высказывании в значительной степени определяется отношениями предметов в реальной действительности», которые могут быть различными в разных культурах [5, с. 91].

Однако в процессе учебной коммуникации происходит «оперирование образами, возникающими в сознании коммуникантов, при этом не происходит «передачи» или «обмена» образов: воспринимаемый знак вызывает лишь возникновение образа, уже имеющегося в сознании реципиента» [5, с. 91]. Но об успешности процесса коммуникации можно, видимо, говорить лишь тогда, когда отправитель сообщения и реципи-

ент «работают» на основе сходных образов. Это сходство основывается на общности знаний говорящего и слушающего, пишущего и читающего, знаний, предваряющих и определяющих смысл языкового знака.

Таким образом, перед методикой обучения РКИ применительно к лингвокогнитивному уровню языковой личности стоят следующие задачи: **1) научить студентов проникать в механизмы смыслообразования через анализ речевой (текстовой) деятельности, выводя их за границы статичной языковой системы в область тезауруса; 2) формировать в сознании обучаемых основы лингвокогнитивного (тезаурусного) фонда с помощью системы учебно-познавательных задач, проблемных ситуаций, дидактических игр, лингвистического анализа текста и др.**

Сформировать у иностранного студента-филолога целостную (во всем ее объеме) полную систему знаний о картине мира инофонного социума при изучении русского языка в рамках вузовского обучения, задача невыполнимая, поскольку даже в условиях социокультурной среды изучаемого языка ее формирование возможно лишь в каких-то допустимых пределах. В связи с этим мы считаем необходимым говорить о поэтапном формировании вторичной языковой личности в плане освоения ею **вербально-семантического и лингвокогнитивного** фондов русского языка как неродного.

Третий уровень – прагматический (мотивационный), заключающий в себе цели, мотивы, интересы, установки и интенции. Данный уровень устройства языковой личности еще более индивидуализирован. В качестве единиц здесь выступают не «языково-ориентированные элементы – слова, и не гностически-ориентированные строевые элементы тезауруса – концепты, понятия, дескрипторы», – единицы прагматического уровня ориентированы на прагматику, и на этом уровне проявляются, как подчеркивает Ю.Н. Караулов, «в коммуникативно-деятельностных потребностях личности». При этом автор считает, что назвать их только коммуникативными неправомерно, «поскольку в чистом виде таких потребностей не существует – личные, равно как и аналогичные более масштабные общественные потребности диктуются экстрапрагма-лингвистическими причинами» [2, с. 53]. Однако, полный перечень таких коммуникативно-деятельностных потребностей личности пока не создан и создать его чрезвычайно сложно, но тем не менее, ряд ученых (Г.И. Богин, Ю.Н. Караулов, О.Л. Каменская, Р.И. Павиленис и др.) считают возможным оперировать этим понятием, рассматривая указанные потребности в качестве единиц прагматического уровня, причем «отношения между ними задаются условиями сферы общения, особенностями коммуникативной ситуации и исполняемых обучающимися коммуникативных ролей» [2, с. 53]. Эти отношения образуют свою сеть (сеть коммуникации в обществе), достаточно ус-

тойчивую и традиционную, и проследить ее в полном объеме представляется исключительно сложной задачей.

На прагматическом уровне языковая личность (как объект исследования) сливается с личностью в самом общем, «глобальном социально-психологическом смысле», что закономерно, поскольку, по определению Ю.Н. Караулова «языковая личность есть личность, выраженная в языке (в текстах) и через язык, личность, реконструированная в основных своих чертах на базе языковых средств.

Мы сочли необходимым с предельно допустимой степенью подробности остановиться на проблеме лингвистического подхода к категории «**языковая личность**», т.к. подобный лингвистический анализ представляется нам необходимым, ибо мы убеждены в том, что **понятие языковой личности** не только является системообразующим фактором познания языка, но и открывает новые возможности перед методикой преподавания русского языка как неродного.

Во-первых, лингвометодический подход позволяет представить языковую личность как бы в двух аспектах: а) через призму взгляда лингводидакта homo loquens вообще и б) как родовое свойство человека (вида homo sapiens), т.е. способность пользоваться языком (Караулов 1987, с. 29). Во-вторых, лингвометодический подход, взаимоувязывающий многоуровневую структуру языковой личности и речевую деятельность (РД), в которой эта личность актуализируется, представляется нам заслуживающим самого пристального внимания, т.к. любая языковая личность на каждом уровне своей организации имеет базовый инвариантный компонент, который поддается описанию и типологизации для целей обучения русскому языку как родному, так и неродному. Более того, основные параметры языковой личности позволяют фиксировать наличие инварианта в общенациональном языковом типе, типологизировать трудности усвоения иноязычной речевой деятельности обучаемых.

В зависимости от уровня развивающейся структуры языковой личности (вербально-семантический, тезаурусный, прагматический) формируются лексико-грамматические умения как компоненты содержания обучения. Будущий преподаватель русского языка как иностранного должен уметь:

- на основе знаний о системно-структурных особенностях языкового строя изучаемого языка, о закономерностях типичной реализации языковых явлений в процессе коммуникации, «*распознавать*» и *понимать* национальную языковую картину («**нулевой**» уровень ее структуры) как обобщенный образ соответствующего языкового типа;
- на основе владения элементами семантического кода изучаемой культуры «*подключаться*» через тексты (устные и письменные) к иной «картине мира», реализующейся в **тезаурусном уровне** ее структуры;
- на основе знаний об условиях использования языковых средств в

разных коммуникативных ситуациях, т.е., владея национальной спецификой отношений между деятельностью-коммуникативными потребностями инофона, *распознавать* и *понимать* языковую личность на **прагматическом уровне** ее структуры в процессе межкультурного общения.

Сказанное выше делает возможным конкретизировать **конечную цель обучения русскому языку** иностранных студентов-русистов: **становление и развитие языковой и коммуникативной компетенции, формирующей языковую личность будущего учителя русского языка как неродного, которая реализует нужные лексико-грамматические конструкции, соответствующие нормам речевой (текстовой) деятельности индивида иной языковой общности и иной национальной картины мира.**

Таким образом, изложенное выше применительно к задачам формирования **вторичной языковой личности** иностранного студента-филолога позволяет по-новому *моделировать* процесс усвоения русского языка:

– при формировании лексико-грамматических основ иноязычной речи необходимо учитывать *поэтапность* в становлении во «вторичном» языковом и «вторичном» когнитивном сознании обучаемого вербально-ассоциативной сети, характерной для «природного» инофона;

– модель обучения иноязычной речи должна содержать *этапы* «подключения» обучающихся к языковой и лингвокогнитивной «картинам мира»;

– основной аспект при обучении приходится всегда на обучение не чему-нибудь, а именно *пониманию* и *порождению* грамматически правильных и семантически точных собственных речевых произведений – текстов.

Признание «языковой личности» в качестве феномена и объекта изучения со стороны ряда смежных наук так или иначе требует перефокусировки теоретических и практических задач обучения русскому языку как неродному с учетом последних достижений функциональной грамматики, психолингвистики и теории текста, которые позволяют определить лингвометодические основы филологической подготовки студентов-филологов – будущих учителей РКИ.

ЛИТЕРАТУРА.

1. Дридзе Т.М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации. – М.: Наука, 1985. – 268 с.
2. Караулов Ю.Н. русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987.
3. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.: наука, 1990. – 108 с.
4. Павиленис Р.И. Понимание речи и философия языка. // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1986.

5. Халеева И.И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи. – М.: Высшая школа, 1989. – 238 с.
6. Язык и личность. – М.: Наука, 1989.

АНОТАЦИЯ

Статья посвящена проблеме формирования «вторичной» языковой личности иностранного студента-филолога.

Представлена модель языковой личности, определены этапы ее формирования, конкретизированы цели обучения иноязычному речевому общению.

SUMMARY

The article is dedicated to the problem of forming of the the shaping «secondary» language personality of the foreign student-philologist.

The model of language personality, is presented the stages of its forming are defined, the purposes of teaching to foreign language communication are concretized.

*И.А. Герасименко
(Горловка)*

УДК 81'373

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ СЕМАНТИКА АДЪЕКТИВОВ ЗОЛОТОЙ И СЕРЕБРЯНЫЙ В РУССКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ

Известно, что в словарном фонде языка сохраняется культурный опыт народа. Ввиду этого язык является не только средством коммуникации, но и культурной памятью его носителей. Фразеология в этом плане занимает особое место. Она традиционно является тем пластом лексического состава языка, в котором зафиксированы сведения о духовной культуре и менталитете нации. Фразеологический состав языка отражает мир носителей языка в каждый определенный период его истории, характер, привычки, традиции, чувства и эмоции народа, фиксирует верования и стереотипы народного сознания. Являясь «своеобразным источником знаний о культуре народа» [5, с. 108], идиоматические сочетания выражают не только систему морально-этических норм, но и заключают в себе сумму знаний о внешнем порядке вещей и внутреннем мире человека. В устойчивых словесных комплексах закодирована информация, ба-

зирующаяся как на общих для всех людей ситуациях, так и связанная с историей, укладом жизни и бытом конкретной нации.

Являясь наиболее стабильной частью языка, фразеологическая система пополняется в незначительной мере, её ядро составляют единицы наиболее древнего происхождения. Это позволяет говорить о том, что фразеологизмы дают представление о первоначальных нравственных ценностях человека, определяют национальную специфику этической стороны его жизни. Соответственно, и функционирующие во фразеологии цветообозначения (далее ЦО), первичные или вторичные, участвуют в раскрытии универсальных и специфических компонентов языка народа, в передаче его менталитета. Говоря иначе, через фразеологические единицы с колоративным компонентом прослеживаются общие и национальные компоненты картины мира, присутствующие в определённой лингвокультурной общности.

В современном языкознании существует немалое количество исследований, посвященных фразеологическим единицам (далее ФЕ) и паремиям с колоративным компонентом. Их структура и функционирование освещались в исследованиях Д.А. Бондермана, С. Войновой, М. Ивич, Л.Е. Кругликовой, Е.А. Шеховцевой, Л.А. Шестаки и др. В последнее время ФЕ с колоративным компонентом изучаются с позиций их этнической ментальности и национально-культурной маркированности (см., например, работы С.И. Григурок, Е.В. Недельчо, С.В. Кулинской, Л.И. Лонской), что стимулировано пониманием языка как модели культуры.

Однако исследования ФЕ, имеющие в своем составе колоративный компонент, носят разрозненный характер, они лишь спорадически опираются на сведения об историко-культурной языковой традиции. Не будет преувеличением сказать, что, несмотря на немалое количество и многообразие работ в области цвета вообще и в отношении вторичных ЦО *золотой* и *серебряный* в частности (см. работы, например, О.А. Давыдовой, И. Маразова, С.П. Муляр, В. Николовой, С.С. Аверинцева, В.И. Ярмак и др.), для лингвистов семиотика цвета во фразеологии остается изученной не до конца. Поэтому цель данной статьи – рассмотреть отдельные (вторичные) имена цвета – *золотой* и *серебряный* – в составе русских идиом с целью раскрытия закодированной в них исходной этнокультурной информации. Материалом исследования послужили факты словарной фразеологии, представляющие собой устойчивые изречения с цветовым компонентом, взятые из фразеологического словаря русского языка, фразеологического словаря русского литературного языка, большого словаря крылатых слов русского языка и одного из лучших в славянской фразеологии сборника «Пословицы русского народа» В.И. Даля. Частично используются и другие источники, в частности, «Русские народные загадки, пословицы, поговорки» под редакцией Ю.Г. Круглова, «Русские пословицы и поговорки» под редакцией В.П. Аникина, Словарь русского языка под редакцией А.П. Евгеньевой.

Уже предварительные наблюдения показывают, что лексемы *золотой* и *серебряный* непропорционально представлены во фразеологическом корпусе русского языка. Так, по частотности употребления доминирует слово *золотой*, прилагательное *серебряный* используется в составе идиом нерегулярно: из 127 выявленных нами случаев на адъектив *золотой* приходится 115 примеров, в то время как слово *серебряный* употреблено только в 22. Соответственно, и в смысловом плане более широко реализована лексема *золотой* по сравнению с прилагательным *серебряный*. При этом данные адъективы в составе ФЕ последовательно используются в своем первичном значении, а именно – для обозначения качеств предметов, которые сделаны из золота или серебра (*золотой* – значит ‘из золота’, ‘золотосодержащий’, ‘вызолоченный’, ‘позолоченный’ [7, т.1, с. 691]; *серебряный* – ‘из серебра’, ‘содержащий серебро’ [7, т.4, с. 176]). Ср.: *Кляча и в золотой узде не конь* [26, с. 139]; *Дай вору золотую гору – воровать не перестанет* [26, с. 71]; *Больному и золотая кровать не поможет* [26, с. 25]; *Бежит свинка, / золотая спинка, / носочек стальной, / а хвостик льняной (иголка с ниткой)* [25, с. 89]; *Около кола золотая трава (кольцо)* [25, с. 87]; *Родился я в каменной горе, / крестился в огненной реке, / вывели меня на торжище, / пришла девица, / ударила золотым кольцом / мои кости рассыпучие, / блинами не поминучие (горшок глиняный)* [25, с. 79]; *Свинья в золотом ошейнике все свинья* [26, с. 280]; *Была в Москве, видела золотые маковки* [20, с. 523]; *Серебряное блюдо* [7, т.4, с. 176]. Кроме того, лексемы *золотой* и *серебряный* употребляются для характеристики цвета, являясь, соответственно, вторичными средствами передачи колоративных признаков. Так, слово *золотой* выступает в качестве носителя смыслов ‘золотистый’, ‘желтый’, ‘русьй’ [31, с. 103-104]. Например: *Золотое решето / черных домиков полно; / сколько черненьких домов, / столько беленьких жильцов (подсолнух)* [25, с. 68]; *Сидит мышка в золотой кубышке (просо)* [25, с. 62]; *Около кола – золотая голова (тыква)* [25, с. 67]; *Около кола – золотая трава (хмель)* [25, с. 68]; *Встану я рано, / бело да румяно, / да как распушу / золотые волосы* [25, с. 23]; *Золотой шар* [33, с. 707]. В свою очередь вторичный колоратив *серебряный* обозначает цвет, напоминающий блеск серебра [7, т.4, с. 176] и осмысливается в связи со смыслом ‘светлый’. Поэтому не случайно некоторые лингвисты причисляют адъектив *серебряный* к группе репрезентантов белых цветов («Серебряным называют скорее не серый цвет, цвет серебра, – пишет Н.Б. Бахилина, – а белый или почти белый, с блеском» [2, с. 77]). Ср.: *У маленькой скотинки сто серебряных монеток на спинке (рыба)* [25, с. 38]; *Чан-молчан – серебряна покрывка (лед и река)* [25, с. 32]. Помимо упомянутых выше смыслов, прилагательное *золотой* передает коннотации ‘хороший’, ‘лучший’, ‘дорогой’, ‘блестящий’. Ср.: *Были встарь сосуды деревянные, попы золотые; ныне сосуды золотые, попы деревянные* [20, с. 513]; *Золотые руч-*

ки не испортят мучки [26, с. 109]; *Молчание – золотое словечко* [25, с. 316]; *Наука верней золотой поруки* [26, с. 204]; *Золотое время – молодое племя* [25, с. 186]; *Золотой мост на сотню верст* [25, с. 23]; *Кафтан золотой, а душка – полушка* [26, с. 131]; *Бежит бычок – золотой рожок (ручей)* [25, с. 31]. Слово *серебряный* обозначает смыслы ‘хороший’, ‘звонкий’. Ср.: *Если девка серебряна, поискать парня глиняного* [26, с. 92]; *Серебряный голос* [7, т.4, 176]; *Серебряный смех* [28, т.4, с. 81]. Содержательная многозначность обсуждаемых слов объясняется, на наш взгляд, глубиной особенностью ЦО (первичных или вторичных) – с помощью одного слова выражать разные значения. Кроме того, нельзя забывать, что формирование смыслов у ЦО – это длительный исторический процесс, который сопряжен с развитием номинации в направлении от абстрактного (охватывающего все окружающее) к конкретному. Вероятно, отсюда и разноплановость семантики каждого ЦО (в том числе и слов *золотой, серебряный*), их многозначность.

Следует отметить, что традиционная лингвистика рассматривает адъективы *золотой, серебряный* как слова, образованные от лексем *золото* и *серебро* соответственно, и возводит прилагательное *золотой* к индоевропейскому *gel-* / *gol-*, указывая на возможность этимологического сближения данного ЦО с примитивом *zu-* и славянским **zoltъ*. Это объясняет близость анализируемого прилагательного не только со словом *золото*, но и с колоративом *желтый* (ср.: болг. *златан* ‘золотой’, польск. *zlaty* ‘то же’, вост.-лит. *heltas* ‘золотисто-желтый’, ‘золотистый’, авест. *zairi* ‘желтый’, скр. *hbric* ‘желтый’, ‘золотистый’ и проч. [31, с. 103], [23, с. 255-256], [22, с. 313], [10, с. 19-20], [8, с. 81]). При этом *золотой* понимается исключительно как блестящий, сияющий цвет, чьи обозначения характеризуются положительными коннотациями. «В современном русском языке *золотой* имеет значение блестяще-желтый, цвет золота, т.е. актуализирует значение ‘блестящий, сияющий’», – пишет С.В. Кезина [10, с. 21]. По сути, констатируя связь слова *золотой* с семантикой светлых цветов, исследователи сближают этот адъектив со смыслом ‘желтый’ как ‘светлый’ на основе их цветового сходства и этимологической связи лексем *золотой – желтый*.

Такая связь отражена не только в истории слов, она представлена и на функциональном уровне. Ср., например, используемые в русской фразеологии образы *золотого подсолнуха* и *золотой ромашки* как ‘желтых’, т.е. ‘желтый’ = ‘золотой’: *Посреди двора – золотая голова (подсолнух)* [25, с. 68]; *Во дугах сестрички – золотой глазок, белые реснички (ромашка)* [25, с. 38]. Здесь слово *золотой* на основе цветового сходства приравнивается к колоративу *желтый* и синонимизируется с ним. Ср.: *Желтый Демид весь день на солнышко глядит (подсолнух)* [25, с. 68]. Сравнивается с желтым и само золото: *Желт, как имбирь. Желтей желта золота* [21, т.2, с. 327].

Прилагательное *золотой* актуализирует желтый цвет и при изобразлении некоторых других растений. Например: *Вокруг тына повисла золотая нива (хмель)* [25, с. 68]; *Около кола золотая трава (хмель)* [7, т.4, с. 554]. Здесь лексема *золотой* шифрует смысл 'желтый', так как соцветия хмеля, как известно, имеют желтый цвет, или, иначе говоря, «блестящие золотисто-желтые железки» [4, с. 318-319].

Как показывает фактический материал, отождествление адектива *золотой* с колоративом *желтый* представлено и при его использовании для обозначения желтого цвета как 'спелого', 'зрелого'. Например: *Мала малышка – золотая кубышка (просо)* [25, с. 62]; *Лежит мужичок / в золотом кафтане, / подпоясан, а не поясом, / не поднимешь, / так не встанет (сноп)* [25, с. 62]; *Вырос в поле дам, / полон дам зерном, / стены позолочены, / ставни заколочены, / ходит дам ходуном / на столбе золотом (калос)* [25, с. 61]; *По черному пауку, / по зеленому смотрю, / а по золотому режу (пахота, рост, уборка урожая)* [25, с. 62]. В подобных контекстах смысл лексемы *золотой* сводится к сигнализации желтого цвета как цвета «зрелых колосьев» [24, с. 139].

Цветовые потенции адектива *золотой* лежат и в основе его использования как гипологического обозначения. Например: *иный черлень, иный зеленый, иный злать* (по другим спискам *желть*) (Псков. 1-я лет. 6935 г.; цит. по: [15, с. 172]); *златым власомь повержена* (Ипат. лет. 6708 г.; цит. по: [15, с. 172]). В данном случае слово *золотой* (*златой*) также функционально пересекается с колоративом *желтый*, проводит смысл 'желтый'.

Думается, синонимичность адектива *золотой* с ЦО *желтый* обусловлена сходством их цветовых ориентаций. Кроме того, цвета (и темные, и светлые) на ранних стадиях развития языка не имели для их номинации отдельных лексем, и даже с появлением таковых, слова, обозначающие смысл 'темный' или смысл 'светлый', отождествлялись и взаимозаменялись (см. работы В.У. Тернера, Б. Берлина и П. Кея и др.). И это также является причиной альтернатив слов *золотой* и *желтый*.

Ввиду того, что «золото относится к свету» [22, с. 313], а лексема *золотой* входит в группу вторичных ЦО, обозначающих светлый цвет, данное прилагательное и близкие к нему соответствия участвуют в изображении солнца, месяца и звездного неба. Например: *Золотая кубышка на воде не тонет (солнце и небо)* [25, с. 22]; *Сито свито, / золотом покрыто, / кто взглянет, / тот заплачет (солнце)* [25, с. 23]; *Из окна в окно – золотое веретено (луч солнца)* [25, с. 23]; *Катится вертушечка, / золотая коклюшечка, / никто её не достанет: / ни царь, ни царица, / ни красная девица (солнце)* [25, с. 23]; *Половинка дуба сырая, / половинка сухая, / маковка золотая (ночь, день, солнце)* [25, с. 98]; *Катится по голубому блюдечку золотое яблочко (солнце и небо)* [25, с. 22]; *Золотое корытце по льду катится (месяц)* [25, с. 21]; *На воротах-воротах лежит чурка золота (месяц)* [25, с. 21]; *Синие потолочины золотыми гвоздями приколочены*

(звезды на небе) [25, с. 20]; *По синему полю золотое просо рассыпано (небо)* [25, с. 20]. Примечательно, что месяц может представляться не только в виде золотого предмета, но и серебряного. При этом, характеризуя данное светило, слова *золотой* и *серебряный*, отождествляясь и взаимозамениваясь, осмысливаются как аналоги смысла 'светлый'. Ср.: *Золотая кубышка на море не тонет и в огне не горит (месяц)* [25, с. 21]; *Золот хозяин – на поле, / Серебрян пастух – с поля (солнце и месяц)* [25, с. 22] и *Взойдет красно солнце – / прощай светел месяц* [25, с. 275]. Лингвисты связь смысла 'золотой' с концептом 'свет' объясняют тем, что первый «являет созерцающему глазу и умствующему уму образ света, а потому «означает» [1, с. 46] или «символизирует» свет [24, с. 139]. Думается, данное мнение вполне уместно, если его проводить с учетом идеи об общесмысловой последовательности номинаций от 'тёмного' к 'светлому'. Если согласиться с тем, что тьма – исходный аспект восприятия всего сущего, а мироздание – это переход от тьмы к свету, то смысл 'светлый' следует понимать как вторичный, возникший на основе смысла 'темный'. «Свет, светлые были исходно названы как части целого <...> по мраку / тьме», «по целому, тьме, были названы луна, звезды и свет в целом», – пишет Н.А. Луценко [11, с. 6, 8]. Поэтому сохранившиеся в этимологии слова *золотой* элементы, несущие смысл 'тьма' (речь идет о примитиве *zu-*, который произошел из **ti* 'тьма' и реализовался помимо лексемы *золотой* в словах *желтый*, *жусть*, *жуткий* [11, с. 8]), с точки зрения отмеченного вполне объяснимы.

Функциональная связанность прилагательного *золотой* со смыслом 'свет' воплощена в русской фразеологии не только при описании светил, но и, как у лексемы *золото*, в случаях характеристики огня, жара, горящих углей, накалившихся предметов и подобн. Например: *Дрожит свинка – золотая щетинка (огонь)* [25, с. 74]; *Стоит свинка, золота щетинка (накаленная каменка)* [21, т. 2, с. 585]; *Золотая тетерочка по жердочке бежит (огонь на лучине)* [25, с. 74]; *Распашу, распашу чистое поле, нагоню, нагоню белого скота, есть у белого скота золотой пастушок (хлебы в печи)* [25, с. 83]; *Полна коробочка золотых воробышков (жар в печи)* [21, т. 2, с. 583]; *Колокольня нова, колокольня бела, под маковой черно, маковка золота (свеча)* [21, т. 2, с. 599]; *Тело бело, душа льняная, маковка золотая (свеча)* [25, с. 74]; *У нас в печурочке золотые чурочки (дрова в печи)* [21, т. 2, с. 583]; *Сидит курочка на золотых яичках, а хвост деревянный (сковородка на углях и сковородник)* [21, т. 2, с. 595]; *Сидит царица (царь-птица) на золотых яичках (сковородка)* [21, т. 2, с. 595]. Ср. примеры со словом *золото*: *Чернец – молодец / по колени в золоте (чугун на углях)* [25, с. 79]; *Черная гагара / по полю скакала, / золото сгребала (кочерга)* [25, с. 76]. Как видим, подобно лексеме *золото*, адъектив *золотой* в силу своих вторичных цветовых характеристик участвует в описании всего, что свя-

зано с огнем. Огонь как один из важнейших (наряду со светом) архетипов славянской культуры (см.: [22, с. 289-296]) издревле представлялся золотым (об этом см.: [24, с. 139]).

Традиционно слова *золотой* и *серебряный* выражают, как указывалось выше, качества предметов, которые сделаны из золота или серебра; *золотой крест*, *золотая вершинка*, *серебряное кружево* – типичные ФЕ или их составляющие. Например: *Мужик долгой и белый, на этом мужике золотой крест (колокольня)* [24, с. 94]; *Стоит долина, золотая вершина (колокольня)* [21, т. 1, с. 90]; *Сидит баба на горушке в золотой бородушке (церковь)* [25, с. 94]; *Елочка сухая – вершинка золотая (церковь)* [25, с. 94]; *Вокруг пенька золотая травка (кольцо)* [25, с. 87]; *Свинка – золота щетинка, / льняной хвост, / по белу свету скачет, / всех людей красит (игла)* [25, с. 88]; *Серебряное кружево* [28, т. 4, с. 81]; *Серебряная парча* [28, т. 4, с. 81]. Однако специфической особенностью рассматриваемых адъективов и – отчасти – близких к ним соответствий является их социальная направленность – через прилагательные *золотой* и *серебряный* передается значимость ценных металлов для древнего мышления. Ввиду этого, слово *золотой* со смыслом 'из золота' и лексема *серебряный* в значении 'из серебра' приобретают в русской фразеологии устойчивые значения 'богатство' / 'ценность', употребляются «в качестве мерила ценности» [28, т.1, с. 620]. Ср.: *Золотое дно* [32, с. 141]; *Сибирь – золотое дно* [25, с. 114]; *Золотые горы* [32, с. 118]; *Золотой фонд* [32, с. 502]; *Пень так пень, хоть золотое платье надень* [26, с. 251]; *Урал, золотое дно, серебряна покрывка* [7, т.1, с. 691]. При этом более значимым ввиду большей ценности золота выступает определитель 'золотой' (< 'золото'), «ниже по шкале находятся значения, коррелирующие с 'серебряным' (< 'серебро')» [17, с. 239].

Однако, характеризуя богатство, слово *золотой* реализует не только положительное оценочное значение. Данный адъектив может нести и отрицательную коннотацию. Это имеет место при репрезентации через концепт 'золотой' излишней роскоши, легкой наживы, власти денег: *Золотой мешок* 'очень богатый человек' [33, с. 351]; *Золотой телец* 'власть денег' [32, с. 248]; *Срывать золотую щетинку* (устар., прост.) 'наживаться на чем-либо' [33, с. 608]; *Золотая киста* (устар.) 'богач, зажиточный человек' [33, с. 277]; *Золотой дождь* 'богатство, добытое без труда' [3, с. 188]. Например: *Его досада, его горькое чувство были так сильны, что он едва не плакал; он даже был рад, что с ним поступают так нелюбезно, что им пренебрегают, что он глупый, скучный муж, золотой мешок* [34, с. 414-415]; *И поклонился он тельцу златому... Только теперь у него и думы, только и гаданья, каким бы ни на есть способом разбогатеть поскорее и всю жизнь до гробовой доски проводить в веселье, в изобилии и в людском почете* [13, т. 2, с. 39]; *Живет христоробец, век свой рабочих на пятаки, покупателей на рубли общи-*

тывает. Случится к казне подъехать – и казну не помилует, сумеет и с неё золотую щетинку сорвать [13, т. 1, с. 253]; «Ладно дельце обделалось, – думала она. – После выучки дам-от нам достанется. А он, золотая киса, домик хороший поставит, приборет на богатую руку, все разукрасит, души ведь не чаёт он в дочке...» [14, с. 78]; Кроме того, положено сначала испросить согласие княгини К., от которой ждут у нас всевозможного покровительства и золотых дождей [9, с. 99]. Понятия излишнего богатства, денег или роскоши как таковой традиционно относятся к порицаемым в национальном сознании явлениям, поэтому они и отражены во фразеологии языка, передающей представления о первоначальных ценностях того или иного общества.

Надо сказать, что через призму подобных представлений отражаются и категории нравственного порядка (об этом также см.: [30, с. 110]), где более высоким критерием опять-таки выступает понятие золотого. Ср. ценностную последовательность, проведенную от слов *серебро*, *золото* к адъективам *серебряный*, *золотой*: Слово – *серебро*, молчание – *золото* [26, с. 287]; Сказанное слово – *серебряное*, а не сказанное – *золотое* [26, с. 284]; Слова *серебряны*, *посулы золотые*, а *впереди* – *Божья воля* [21, т. 2, с. 695]. Как следствие, слово *золото*, отчасти лексема *серебро*, их производные и близкие к ним соответствия участвуют в семантизации величия, красоты, ума, мастерства и т.д. Например: *Золотое сердце* [33, с. 571]; *С золотым сердцем* [33, с. 574]; *Золотая голова* [33, с. 138]; *Невелик соловей, да голос золотой* [26, с. 231]; *Парень золотой*, да *руки глиняные* [26, с. 250]; *Золотой был человек: мухи не обидел* [25, с. 144]; *У молодца не без золотица, а у красной девушки не без серебреца* [21, т. 1, с. 143]; *Видена девка медяна, а не видена золотая* [20, с. 550]; *Золотая девка за лычным парнем* [21, т. 2, с. 89]; *Баба, бабушка, золотая сударушка. Бога молишь, хлебом кормишь, дом бережешь, добро стережешь* [21, т. 2, с. 157]; *Золотые руки* [33, с. 547]; *Ремесло – золотой кормилец* [26, с. 272]; *Руки золотые*, да *рыло поганое* [21, т. 1, с. 617]; *Руки-то золотые*, да *горло медно* [26, с. 274]; *Руки-то у него золотые*, да *ум дурак* [26, с. 274]; *Золотые руки у того, кто обучился хорошо* [25, с. 212]; *Мастеру золотые руки в ученье делают* [26, с. 174]. Соответственно, все лучшее – годы, время, слова, люди – также передается с помощью слова *золотой*: *Золотой век* ‘счастливые времена существования человечества’ [33, с. 59]; *Золотая пора* ‘лучшее, счастливое время жизни’ [33, с. 477]; *Золотое время* ‘пора детства, юности, молодости’ [33, с. 95]; *Золотые слова* ‘умные, дельные высказывания, полезные советы’ [33, с. 586]; *Золотая доска* ‘мемориальный стенд с именами лучших учеников’ (устар.) [33, с. 197]. Например: *Юность – время золотое: есть, и пьет, и спит в покое* [26, с. 335]; *Золотое время – молодые лета. Золотая пора – молодые годы* [21, т. 2, с. 68]. Подчеркнем ещё раз: оценка внешней и внутренней красоты, мастерства и т.д. через определитель ‘золотой’ ос-

нована на исходной ценности золотого. «Понимание красоты, – пишет И. Маразов, – мифологически основано на комплексе представлений, связанном с золотом» (перевод наш – И.Г.) [12, с. 19]. Не случайно древние «сравнивали с золотом все то, что они считали совершенно и особенно красивым» [27, с. 388]. При этом лексеме *золотой* по значимости и частотности употребления уступает слово *серебряный*.

Однако при интерпретации смысловой наполняемости прилагательного *золотой* (от *золото*) сомнительным является понимание 'красивого' как определяющего, главного для данного слова смысла, на чем настаивают некоторые лингвисты. «В русском золоте на первый план выступает сема 'красота'», – ошибочно считают О.А. Петренко и А.Т. Хроленко [19, с. 13]. Общеизвестно, что ЦО (в том числе и вторичные *золотой, серебряный*) в составе идиом изначально являлись выразителями утилитарной (рациональной) оценки (об этом см.: [18, с. 23], [6, с. 143], [29, с. 17] и др.). Древние славяне, ввиду изначального отсутствия в их культуре общеморальных «понятий Добра и Зла» [18, с. 23], оценивали реалии с точки зрения их пригодности и практической полезности. Соответственно, в древности слова *золотой, серебряный* осмысливались сквозь призму «утилитарных» и «рациональных» понятий Пользы и Вреда. Поэтому золотые и серебряные предметы понимались как 'ценные' и, значит, 'красивые' (т.е. 'полезные', 'пригодные'). Если принять этот тезис, то становится намного более понятным содержание целого ряда паремий. Ср.: *Худо шить лыками по золотой земле* [21, т. 2, с. 660]; *Мир – золотая гора* [26, с. 179]; *Золотой ключик все двери открывает* [26, с. 109]; *Поднести золотое яблоко на серебряном блюде* [21, т. 2, с. 544]; *Удить на серебряный крючок* [21, т. 1, с. 145]; *Уда серебряна волочит рыбу со дна моря* [26, с. 310]; *Удить золотой удой* [21, т. 1, с. 145]; *Сошка – золотые ножки. Сошка сошенька, золотые роженьки* [21, т. 2, с. 431]; *У матушки сошки золотые рожки* [21, т. 2, с. 384]. Здесь слова *золотой, серебряный*, заключая в себе модус рациональной оценки, означают 'полезный', 'нужный'. В случае же передачи излишнего богатства (о чем шла речь выше) адъектив *золотой* осмысливается негативно ('плохой', 'вредный'). При этом семантическая связь прилагательных *золотой, серебряный* со смыслами 'полезный' или 'вредный' «лежит» не на поверхности, она вытекает из общей семантики идиомы.

Итак, содержание понятия 'золотой' и, в меньшей степени, 'серебряный' в русской фразеологии варьируется в широкой шкале значений, где значения, корреляты смыслов 'золото' / 'серебро', 'из золота' / 'из серебра', относятся к области 'светлого'. Они составляют лишь небольшую часть всей смысловой палитры слов *золотой, серебряный*. Помимо цветовых характеристик лексемы *золотой* и *серебряный* выражают понятия богатства, ценности и красоты. Такие высказывания осмысливаются сквозь призму Пользы и Вреда. Соответственно,

употребление указанных прилагательных сопровождается положительными или отрицательными коннотациями, обусловленными стереотипами национального сознания. При этом выше по шкале находятся значения, коррелирующие со смыслом 'золотой', ввиду большей ценности золота.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аверинцев С.С. Золото в системе символов ранневизантийской культуры // Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа. Искусство и культура: Сб. ст. в честь В.Н. Лазарева. – М.: Наука, 1973. – С. 43-52.
2. Бахилина Н.Б. История цветообозначений в русском языке. – М.: Наука, 1975. – 288 с.
3. Берков В.П., Мокиенко В.М., Шульженкова С.Г. Большой словарь крылатых слов русского языка: Около 4000 единиц. – М.: Изд-во «Русские словари», ООО «Изд-во АСТ», 2000. – 624 с.
4. Большая советская энциклопедия / Гл. ред. А.М. Прохоров. – Т. 28. – Изд. 3-е. – М.: Сов. Энциклопедия, 1978. – 615 с.
5. Георгиева С. Познание культуры через фразеологию // Слово. Фраза. Текст: сб. науч. ст. к 60-летию проф. М.А. Алексеенко / Редкол.: В.М. Мокиенко (гл. ред.), Х. Вальтер (Германия), К. Иван (Польша) и др. – М.: Азбуковник, 2002. – С. 108-115.
6. Григурок С.И. Концепт цвета в русской и украинской народной паремииологии (аксиологический аспект) // Слово. Фраза. Текст: сб. науч. ст. к 60-летию проф. М.А. Алексеенко / Редкол.: В.М. Мокиенко (гл. ред.), Х. Вальтер (Германия), К. Иван (Польша) и др. – М.: Азбуковник, 2002. – С. 137-144.
7. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х томах. – М.: Рус. яз. – Т. 1. – 1981. – 699 с.; Т. 4. – 1982. – 683 с.
8. Дзівак О.М. З історії назв кольорів // Укр. мова і літ. в шк. – 1973. – № 9. – С. 81-84.
9. Достоевский Ф.М. Униженные и оскорбленные. – М.: Худож. лит., 1977. – 376 с.
10. Кезина С.В. История цветообозначений в русском языке: Учеб.-метод. пособие к спецкурсу / Пензен. гос. пед. ун-т им. В.Г. Белинского. – Пенза, 2000. – 50 с.
11. Луценко Н.А. Из записок по диахронической семантике: 'синий' // Нова філологія. – Запоріжжя, 2004. – № 1 (20). – С. 5-13.
12. Маразов И. Митология на златото (културни модели на древността). – София: Изд-ва къща «Христо Ботев», 1994. – 335 с.
13. Мельников П.И. В лесах: Роман. В 2-х кн. / Коммент. С. Серова; Ил. В. Лыкова. – М.: Худож. лит., 1989. – Кн. 1. – 639 с.; Кн. 2. – 576 с.

14. Мельников П.И. На горах: В 2-х кн. – Кн. 1. – М.: Худож. лит., 1956. – 643 с.
15. Моисеенко В.Е. Из истории цвета и масти животных в русском языке // Gadbnui K., Mojszejenko L., Mojszejenko V. Слово и цвет в славянских языках. – Melbourne: Academia Press, 2000. – С. 160-186.
16. Муляр С.П. Метафорическое употребление цветообозначения *золотой* в русских поэтических текстах 70-80-х гг. XX века // Вісник Волин. держ. ун-ту: Серія Філологічні науки. – Луцьк, 2001. – Вип. 9. – С. 61-66.
17. Николова В. *Золотое* в болгарской свадьбе // Признаковое пространство культуры / Отв. ред. С.М. Толстая. – М.: Индрик, 2002. – С. 238-253.
18. Новикова М.О. Коментар // Українські замовляння / Упоряд. М.Н. Москаленко; Автор передм. М.О. Новикова. – К.: Дніпро, 1993. – С. 199-307.
19. Петренко О.А., Хроленко А.Т. Gold / Золото // Фольклорная лексикография: сб. науч. тр. / Курск. гос. пед. ун-т. – Вып. 4. – Курск, 1995. – С. 12-13.
20. Пословицы и поговорки русского народа. Из сборника В.И. Даля / Под общ. ред. Б.П. Кирдана; Вступ. ст. М.А. Шолохова; Послесл. В.П. Аникина. – М.: Правда, 1987. – 656 с.
21. Пословицы русского народа: Сборник В. Даля: В 3 т. – М.: Русская книга, 2000. – Т. 1. – 640 с.; Т. 2. – 704 с.
22. Потebня А.А. О некоторых символах в славянской народной поэзии // А.А. Потebня. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – С. 285-378.
23. Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка: В 2-х т. – М., 1959. – Т. 1. – 717 с.
24. Раденкович Л. Символика цвета в славянских заговорах // Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры: источники и методы / АН СССР; Ин-т славяноведения и балканистики / Отв. ред. Н.И. Толстой. – М., 1989. – С. 122-148.
25. Русские народные загадки, пословицы, поговорки / Сост., авт. вступ. ст., коммент. и слов Ю.Г. Круглов. – М.: Просвещение, 1990. – 335 с.
26. Русские пословицы и поговорки / Под ред. В. Аникина; Предисл. В. Аникина; Сост. Ф. Селиванов; Б. Кирдан; В. Аникин. – М.: Худож. лит., 1988. – 431 с.
27. Серов Н.В. Античный хроматизм. – СПб.: Лисс, 1995. – 475 с.
28. Словарь русского языка: В 4 т. / АН СССР, Ин-т рус. яз.; Под ред. А.П. Евгеньевой. – 3-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1981-1988. – Т. 1: А-И. – 1981. – 698 с.; Т. 4: О-Я. – 1988. – 796 с.
29. Тяпкина Т.М. Вторично-номинативные функции цветообозначений в современном немецком языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук / 10.02.04 – германские языки / Нижегород. гос. лингв. ун-т им. Н.А. Добролюбова. – Иваново, 2002. – 19 с.

30. Уляшев О.И. Цвет в представлениях и фольклоре Коми / РАН. Урал. отд-ние. Коми науч. центр. Ин-т яз., лит. и истории. – Сыктывкар, 1999. – 156 с.
31. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачев. – 2-е изд., стереот. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 2. – 672 с.
32. Фразеологический словарь русского языка: Свыше 4 000 словарных статей / Л.А. Войнова, В.П. Жуков, А.И. Молотков, А.И. Федоров; Под ред. А.И. Молоткова. – 4-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1986. – 543 с.
33. Фразеологический словарь русского литературного языка / Сост. А.И. Федоров. – М.: ООО «Фирма Издательство АСТ», 2001. – 720 с.
34. Чехов А.П. Среди милых москвичей / Составление, вступ. ст. и прим. Е.М. Сахаровой. – М.: Правда, 1988. – 624 с.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню функціональної семантики ад'єктивів *золотий*, *срібляний* в російській мові. Метою є розкриття етнокультурної інформації, що закодована в розглянутих ад'єктивах.

SUMMARY

The present paper is dedicated to the examination of functional semantics of adjectives *gold* and *silver* in the Russian language. The objective of the paper is the revelation of the ethnocultural information which is coded in them.

*Л.О.Дорошенко,
(Горлівка)*

УДК 81'366'37

ПЕРВИННА СЕМАНТИКА КАТЕГОРІЇ БЕЗВІДНОСНОЇ МІРИ ОЗНАКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ВИЯВУ В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

Аналіз польової структури категорії безвідносної міри ознаки (КБМО) в одноструктурних мовах з метою простеження специфіки градування безвідносних форм актуалізує проблему адекватності норми, що підтверджує актуальність такого аналізу категорії, яка репрезентується цілим спектром імплікативних засобів. Це зумовлює важ-

ливість простеження діапазону форм категорії та окреслення відповідних засобів її вираження.

Безпосереднім об'єктом дослідження постають прикметникові та прислівникові утворення, що підлягають безвідносному ступенюванню в українській і російській мовах. При проведенні студювання зосереджено увагу на висвітленні таких питань: 1) польова структура КБМО; 2) площина виміру первинної семантики КБМО в українській і російській мовах.

“Основна спільна риса будови лінгвістичних (і не тільки лінгвістичних) об'єктів – це наявність центральних і периферійних явищ” [4, с. 23]. КБМО як лінгвістичний об'єкт та одиниця парадигматичної системи має польову структуру, в якій певній одиниці властивий центр (ядро) та периферія. “Центр (серцевина) утворюється при цьому оптимальною концентрацією всіх якісних ознак, що сполучаються у певній одиниці” [1, с. 61]. Дослідники О.В. Гулига, О.І. Шендельс виділяють ядро (домінанту граматико-лексичного поля), що характеризується як конститuent, який “а) є спеціалізованішим для вираження певного значення; б) передає його однозначніше; в) використовується систематично” [5, с. 10]. О.В. Бондарко звертає увагу на такі ознаки, що складають основу для виділення центру у протиставленні “центр – периферія”: а) зосередження, максимальна концентрація специфічних ознак, що характеризують певне угруповання; б) зосередження зв'язків, відношень, перебування певного явища у сфері перетину тих ліній, що зв'язують елементи певного угруповання, участь у максимальній кількості опозицій; в) максимальне функціональне навантаження; г) найбільша спеціалізованість певного мовного засобу або системи цих засобів для реалізації певної семантичної функції; г) регулярність, висока частота функціонування певного мовного елемента” [3, с. 214-217]. Підтвердження цієї точки зору знаходимо у Фр. Данеша [14, с. 9-21].

В.Г. Адмоні говорить про асиметричність ознак, що формують центр і периферію категорії. Якщо “центр утворюється при оптимальній концентрації усіх ознак, які поєднуються в тих чи інших мовних одиницях”, то периферія, навпаки, формується за рахунок певних умов, пов'язаних з відсутністю однієї або кілька цих ознак, зміною ступеня їхньої інтенсивності, наявністю факультативних ознак і характеристик, які неможливо знайти в ядрі категорії [2, с. 49-51].

Поле категорії складається із сукупності компонентів, що вибудовуються в певну ієрархію щодо віддаленості або наближеності до польового ядра [7, с. 47]. “Прийом семантичного поля полягає в тому, що в центрі поля виділяється домінанта, що уособлює набір семантичних ознак... Наявність у центрі поля багатосемного компонента дає можливість розгортати його так, що стає можливим скорочувати кількість семантичних ознак, віддалених від центру семем... На основі відстані визначається міра семантичного тяжіння” [6, с. 250].

На цій підставі говоримо про концентрично-кільцеву організацію КБМО, де розрізняємо ядро, приядерне та периферійне кола.

В українській, російській мовах як споріднених ядро складають атрибутивні, часові, просторові та якісні прикметники на позначення якостей, що сприймаються органами смаку, нюху, докику, характеристики ознак неістот, органів людини та її загального тла, флори та фауни, абстрактних, метеорологічних явищ, які утворюють парадигму “дефектний ступінь – норма – ексесивний ступінь” синтетично; це мотивується фактом флективності слов’янських мов: укр. *страшенно вразила* (І. Багрянний. Сад Гетсиманський), *запізно взялася* (Н. Королева. Предок); *величезна гадюка* (О. Вишня. Ярмарок); рос. *сладковато пахло* (К. Паустовський. Дым отчества), *взбунтовался поздновато* (К. Паустовський. Дым отчества), *розоватые ломтики сала* (В. Богомолв. Зося).

Серед словотвірних нетранспонувальних суфіксів, які надають українським і російським прислівникам, прикметникам значення безвідносності, виділяємо такі, що виражають дефектний або ексесивний ступені ознаки. У сфері словотворчих суфіксів вираження дефектної або ексесивної семантики українська мова має більш численну групу засобів, ніж російська.

Таблиця 1. Семантика суфіксів КБМО в українській і російській мовах

№	Мова	Дефектний ступінь КБМО	Ексесивний ступінь КБМО
1.	Українська мова	-ав- (-яв-), -аст- (-яст-, -ист-), -уват- (-юват-), -ав-о (-яв-о), -аст-о (-яст-о, -ист-о), -уват-о (-юват-о)	-езн- (-елезн-), -уц- (-юц-), -уч- (-юч-), -енн-, -езн-о (-елезн-о), -уц-е (-юц-е), -уч-е (-юч-е)
2.	Російська мова	-оват- (-еват-), -оват-о (-еват-о)	-уц- (-юц-), -енн-, -уц-е (-юц-е), -енн-о

Словотвірний тип прислівників і прикметників на -уват-о (-юват-о), -енн-о, -уват- (-юват-) (укр. мова), -оват-о (-еват-о), -оват- (еват-) (рос. мова) відзначається найбільшою продуктивністю і виражає значення “трохи такий, як на це вказує твірна основа слова” [8, с. 194]: укр. *підвелася важкувато* (Р. Самбук. Бронзовий чорт), *лисуватий чоловік* (Є. Руднев. Золото про чорний день); рос. *косовато смотрел* (А. Солженицын. В круге первом), *пустоватая простота* (В. Пиккуль. Три возраста Окини-сан).

Словотвірні префікси, які надають українським і російським прислівникам і прикметникам значення безвідносності, поділяються на афікси, що виражають дефектний або ексесивний ступені ознаки: укр. *розчудесна штука* (О. Вишня. З крякухою на озері), *це архіважливо* (Є. Руднев. Золото про чорний день), *напівдика (людина)* [12, т. V, с. 145]; рос. *пребольно кусались* (В. Обручев. Плутонія), *сверхтвёрдый инструмент* (Енциклопедия для детей. Техника), *полусладкий (компот)* [13, с. 542]. Найпродуктивнішими є префікси *пре-*, *за-* (укр. мова), *пре-* (рос. мова).

Таблиця 2. Семантика префіксів КБМО в українській і російській мовах

№	Мова	Дефектний ступінь КБМО	Екセスивний ступінь КБМО
1.	Українська мова	<i>напів-, по-, при-, про-</i>	<i>пре-, над-, за-, архи-, супер-, гіпер-, ультра-, екстра-</i>
2.	Російська мова	<i>полу-</i>	<i>пре-, раз- (рас-), архи-, супер-, гіпер-, ультра-, екстра-</i>

В українських і російських прислівникових і прикметникових похідних формах виділяються “граничні” афікси, семантика яких виявляється у конкретній ситуації і визначається контекстуально: суфікси *-уват- (-юват-), -уват-о (-юват-о)* (укр. мова), *-оват- (-еват-), -оват-о (-еват-о)* (рос. мова), префікс *за-* (укр. мова). Для суфіксів значення дефектного вияву ступеня ознаки є нормативним [9, с. 61] унаслідок енантіосемічного розвитку морфем, коли відтінок слабкого ступеня ознаки “розвинувся із відтінку його переважання над іншими ознаками та якостями”, що і зумовило поступове згасання в суфіксах значення “багатий на щось” та домінування значення неповноти ознаки [10, с. 101]. Але в топонімії сучасних української і російської мов простежується домінування значення екセスивності ознаки [10, с. 71]. Якщо в контексті постають слова, що визначають ситуативну норму, значення меншого ступеня ознаки переходить у значення надлишку ознаки, що зумовлюється бажанням мовця виявити ступінь ознаки контрастніше; інколи ситуативна норма простежується із контексту чи мовної ситуації:

пор. укр. *Валіза важкувата* (розм.) – валіза трішки важка;

Валіза важкувата для мене (розм.) – на мій погляд, валіза дуже важка;

рос. *Перед Сергієм он не привык таитья, грубовато спросил:*

– *Зачем всё это?* (Ф. Шахмагонов. Ликуня и скорбя) – запитав трішки грубо;

Вопрос прозвучал грубовато для меня (розм.) – для мене питання пролунало дуже грубо;

Ствол дерева тонковатый (розм.) – стовбур трішки тонкий;

Для его широких плеч даже могучее дерево оказалось тонковатым (А. Дышев. Шатун) – для нього дерево дуже тонке.

Український префікс *за-* характеризується двоїстою семантикою. Його значення у складі безвідносного похідного прикметника чи прислівника повністю розкривається лише у контексті. Звичайно, префікс є близьким за значенням до прикметника “дуже” [11, с. 22; 9, с. 59], але за певних контекстуальних умов (коли ситуація уточнюється заперечувальним реченням) похідні слова з цим префіксом можуть бути синонімічними формам із суфіксом *-уват- (-юват-), -уват-о (-юват-о)*:

пор. Він знав, що козацтво під ту пору заслабе, щоб могло шукати розправи з Польщею (А. Чайковський. Сагайдачний) – козацтво дуже слабе, Він заслабий, щоб піти з нами, але можна спробувати (розм.) – він слабуватий;

Ну, а другої мети не доп'яла: запізно взялася! (Н. Королева. Предок) – дуже пізно взялася, Він прийшов запізно, але ще є час для роботи (розм.) – прийшов пізнувато.

В ядрі української мови виявляємо прикметники дефектної семантики на позначення кольору, представлені синонімічними формами: жовтий – жовтувата вода (Є. Руднєв. Золото про чорний день) – жовтаві маски (Л. Гомін. Голгофа); темний – темнавий гребінь (В. Кашин. ...І жодної версії!) – темнувата кімната (Р. Самбук. Марафон); синій – синяві хмари (А. Чайковський. Сагайдачний) – синюватий віночок (В. Кархут. Ліки навколо нас); зелений – зеленуваті пелюстки (В. Кархут. Ліки навколо нас) – зеленава спона (Н. Королева. Предок) – зеленкувата тіщина (Є. Пашковський. Безодня).

Кількісна наповненість ядра у досліджуваних мовах майже однакова. В українській і російській мовах ядро становить 17,7% і 18,7% відповідно (від загальної кількості одиниць) (див. табл. 3).

Таблиця 3. Зіставний аналіз кількісної характеристики ядра в українській, російській мовах

№	Мова	Кількісна наповненість ядра (одиниць / відсотків)	Усього (одиниць / відсотків)
1.	Українська мова	358 / 17,9%	2000 / 100%
2.	Російська мова	375 / 18,7%	2000 / 100%

Ядро КБМО як лінгвістичного об'єкта й одиниці парадигматичної системи є виразником первинної семантики категорії. В українській та російській мовах ядро складається з прислівникових / прикметникових похідних форм, утворених афіксально, що мотивується флективністю слов'янських мов. У кількісному відношенні ядро КБМО в українській і російській мовах характеризується майже однаковою наповненістю, що говорить про універсальність категорії для споріднених мов.

Українська мова в порівнянні з російською має більш численну групу словотворчих афіксів. В ядрі досліджуваних мов виділені найпродуктивніші афікси та поширювачі. Ядро КБМО в слов'янських мовах наповнюється синтетичними прислівниковими / прикметниковими безвідносними утвореннями, де виявлено відповідності на рівні лексичної семантики досліджуваних мов.

Аналіз структури та семантики безвідносних прикметникових / прислівникових похідних форм виявив спільне та відмінне в споріднених мовах. КБМО як лінгвістичний об'єкт характеризується польовою структурою, що дає змогу в подальшому говорити про особливості вияву вторинної семантики категорії в українській і російській мовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адмони В.Г. Качественный и количественный анализ грамматических явлений // Теоретические проблемы современного советского языкознания. – М.: Наука, 1964. – С. 56-68.
2. Адмони В.Г. Основы теории грамматики. – М. – Л.: Наука, 1964. – 104 с.
3. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. – Л.: Наука, 1976. – 254 с.
4. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – Л.: Наука, 1984. – 136 с.
5. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. – М.: Просвещение, 1969. – 184 с.
6. Зеленько А.С. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних вчень. Аспекти, методи та процедури досліджень мови: Посібник. – Луганськ: Альма-матер, 2002. – 283 с.
7. Зернов Б.Е., Попова О.Д. К вопросу о «центре» и «периферии» в системе частей речи (на материале английского языка) // Взаимодействие языковых структур в системе. Межвуз. сб. Вып. 4. – Л., 1980. – С. 45-57.
8. Коломиец В.Т. Прилагательные с аффиксами -ат- (-ват-), -ит- (-овит), -аст-, -ист- в славянских языках // Л.А. Булаховский и современное языкознание. К 100-летию со дня рождения. – К.: Вища школа, 1987. – С. 191-197.
9. Майданник З.М. Засоби вираження кількісної характеристики ознаки, названої прикметником, в українській та англійській мовах // Мовознавство. – 1994. – №1. – С. 58-64.
10. Отин Е.С. Суффикс -оват- в украинской топонимии // Избранные труды по языкознанию. II. – Донецк: Донеччина, 1999. – С.58-108.
11. Ощипко І. Українські прислівники префіксального творення // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 34. Ч. 1. – Львів: ЛНУ, 2004. – С. 19-23.
12. Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1971-1980.
13. Толковый словарь русского языка: В 4-х т. Т. III / Под ред. Б.М. Волина, Д.Н. Ушакова. – М.: Советская энциклопедия, 1935. – 1423 с.
14. Daněš Fr. The relation of centre and periphery as a language universal // Travaux linguistiques de Prague. T. 2. – Prague, 1966. – P. 9-21.

АНОТАЦІЯ

Висвітлено питання будови категорії безвідносної міри ознаки як лінгвістичного об'єкта з польовою структурою. Розмежовано ядро та периферію – виразників первинної і вторинної семантики категорії. Приділено увагу первинній семантиці безвідносних українських і російських прикметникових, прислівникових похідних, що складають ядро категорії в аналізованих мовах.

The article is devoted to the field structure of the irrelative attribute and adverb measure category. Its field structure is characterized by the center (core) and periphery. The center and periphery which express the primary and secondary meanings are differentiated. The primary meaning of the irrelative attribute and adverb measure category in Ukrainian and Russian is analysed in detail. In Slavonic languages it is characterized by the synthetic structural forms.

Н.Б. Іваницька
(Вінниця)

УДК 81'374.26

УКРАЇНСЬКІ ТА АНГЛІЙСЬКІ АБСОЛЮТИВОВАНІ ДІЄСЛОВА В ДИХОТОМІЇ „АБСОЛЮТИВНІСТЬ – РЕЛЯТИВНІСТЬ”

За семантико-граматичними властивостями дієслівну лексику поділяють на два дихотомічні класи: абсолютивні (автосемантичні) та релятивні (синсемантичні) дієслова [7, с. 64; 8; 9, с. 34]. Клас абсолютивних дієслів формують лексичні одиниці, семантичне наповнення яких є достатнім. Своїми внутрішніми потенціями ці слова не прогноують позицій для заповнення їх словами-конкретизаторами. Співвідношення абсолютивних дієслів із реаліями позамовної дійсності забезпечує їхній власний фонемний склад. Звичайно, за комунікативної потреби абсолютивні дієслова можуть поширюватися іншими словами, але таке поширення не є обов'язковим, оскільки дієслівна ознака, що її передає абсолютивна лексема, є семантично завершеною. До абсолютивних зараховуємо дієслова типу: укр.: *бігати, бідніти, бідувати, вчителювати, злословити, круглішати, кукурікати, пахнути, цвісти, хуліганити* та под.; англ.: *to ache, to creak, to growl, to jingle, to loaf, to ring, to rise, to roam, to snarl, to squeak*.

Натомість дієслова релятивної семантики не можуть “самостійно реалізувати закладений у них зміст [9, с. 54]”. Вони прогноують семантичне та граматичне заповнення позиції після них відповідними граматичними формами, які на рівні підрядних словосполучень „утворюють семантико-граматичні єдності слів [9, с. 58]” (укр.: *турбуватися про що-небудь; надокучати кому-небудь; обслуговувати кого-небудь, що-небудь*; англ.: *to prove (what + whom), to specify (what + how), to spray (what + on/over what), to thank (whom + for smth.), to use (what + for what)*).

Незважаючи на посилену увагу дослідників до вивчення абсолютивно-релятивної природи дієслова, багато питань цієї теорії є проблемними. Зокрема неоднозначним залишається питання встановлення чіткої межі між зазначеними дихотомічними класами дієслівної лексики. Так, в українському реченні *Яків мовчав, не перечив, не погоджувався* (Б. Лепкий) дієслову *перечити* є словом абсолютивної семантики, хоч в інших уживаннях воно обов'язково вимагає керованих іменних форм – давального відмінка (*перечити кому?*) або місцевого (*перечити в чому?*). Ужите як абсолютивне дієслово *не погоджуватися* також має релятивні властивості (*погоджуватися з кимось, погоджуватися в чомусь*). Подібні випадки зустрічаємо і в англійській мові. В реченні *Strand was reading* (Shaw) дієслівна форма *was reading* вживається як абсолютивна, моделюючи непоширене речення дієслівної будови, хоч синтагматика цього дієслова виявляє його первинну релятивну властивість (*to read what?*).

Більш-менш “закритою” є підсистема дієслів релятивної семантики. Тому явище переходу в межах абсолютивно-релятивних дієслів має переважно односпрямований характер і виявляється в переході релятивних дієслів в абсолютивні. З огляду на це у статті поставлено за мету визначити основні семантико-синтаксичні умови абсолютивації дієслівної лексики в українській та англійській мовах.

Причини, механізми та ступінь переходу релятивних дієслів до складу абсолютивних мовознавці тлумачать по-різному. Здебільшого це питання пов'язують із лексико-граматичною категорією перехідності/неперехідності, ширше – дієслівного керування (І.І. Мещанінов, А.В. Бондарко). Абсолютивне вживання дієслів релятивної семантики розглядають також у плані виявлення сполучувальних потенцій дієслова (В.В. - Виноградов, Ю.Д. Апресян, Д.М. Шмельов, Г.О. Золотова). У найновіших дослідженнях російських мовознавців абсолютивацію трактують як комплексне, різноаспектне явище в лексико-граматичній системі мови [2; 3; 4]. Слід зауважити, що факт незаповненості позиції при дієслові окремі дослідники розуміють як суто формальну ознаку, що маніфестує явище компресії, тобто “стиснення тексту до певного мінімуму, рівнозначного за своєю інформаційною цінністю розгорнутому варіанту тексту, але такого, який відрізняється від останнього кількісним складом компонентів [12, с. 93]”.

Випадки переходу релятивних дієслів в абсолютивні дають змогу твердити, що абсолютивацію зумовлюють кілька причин, найголовнішою з яких є власне-семантична структуралізація релятивного дієслова та його обов'язкових поширювачів, а також синтаксична позиція цього дієслова в реченні.

На перехід релятивних дієслів в абсолютивні впливають передусім їхні семантичні особливості. Про це зауважував свого часу І.І. Мещанінов, досліджуючи різнопланові щодо можливості/неможливості

безоб'єктного вживання дієслова. Так, на його думку, дієслова *читати* та *брати*, хоч і є носіями перехідності, проте вони виявляють неоднакову здатність до безоб'єктного вживання. Перше з них є завершеним у своєму семантичному вираженні, тоді як друге не має завершеного змісту без доповнення його іншими лексемами [11, с. 109].

У зв'язку з цим виникає потреба вивчення характеру зв'язку дієслова з об'єктом дії. Такий зв'язок здебільшого розглядають у межах власне-перехідності (формальної перехідності), яка виявляється в регулярному заповненні синтаксично зумовленої правобічної позиції іменним словом у знахідному, інколи родовому відмінках в українській мові та наявності прямого додатка в англійській мові. Реалізацію об'єктного поширювача регламентують як лексико-граматичні особливості дієслова, так і його семантичний склад. Це передбачає в одних випадках відносну лексико-тематичну уніфікованість іменників-репрезентантів об'єктної семантики, а в інших – сприяє розширенню семантичного наповнення об'єкта дії, пор.: укр.: *сіяти* – зерно; *прасувати* – тканину, одяг і *терпіти* – знуцання, біль, нестатки, *чиюсь присутність*; англ.: *to cook* – meal and *to offer* – ice-cream, a job, coffee, a reward, help.

Лексико-семантична кореляція релятивних дієслів з об'єктом дії є тим чинником, що регулює процес абсолютизації дієслівних лексем. Абсолютивне вживання дієслів передбачає невербалізоване представлення об'єкта в придієслівній позиції, що зумовлює певний перерозподіл сем у значенні дієслова. У мовознавчій літературі таке явище кваліфікують як включення об'єкта до семантики дієслова. Його називають ще “семантичне стягнення”, “консоціація”, “нереалізована правобічна валентність”, “імпліцитна перехідність”, “імплікована об'єктна перехідність”, “інкорпорація”, “генералізація”.

Уведення об'єкта до семантичного складу дієслова відбувається за рахунок семантики залежного компонента, який не дістає в дієслові окремого морфемного вираження. Уведений у значення релятивного дієслова об'єкт може мати різний характер. Так, релятивне дієслово *орати* реалізує своє значення здебільшого в сполученні з іменником *земля* (*орати землю*). Він є єдиною можливим, семантично зумовленим поширювачем дієслова.

Лексичне наповнення об'єктів, на які спрямований вектор дії первинно релятивного дієслова, може, звичайно, варіюватися, включаючи більше, ніж одну назву: укр.: *жати* – жито, пшеницю, овес, ячмінь; *косити* – траву, бур'ян, ячмінь; *полоти* – моркву, цибулю, картоплю; *малювати* – картину, ескіз, портрет, пейзаж; *шити* – сукню, костюм, шапку; англ.: *to draw* – a picture, sketch, portrait, landscape; *to build* – a house, villa, cottage etc. Здебільшого такі предмети мають у значеннях спільний семантичний компонент, що уможливує об'єднання їх однією, чітко визначеною родовою назвою: *полоти* – все посаджене і посіяне, що заросло бур'янами; *жати* – зернові; *читати* – все те, що

написане або надруковане. При абсолютивному вживанні цих лексем дія відповідно спрямована не на один конкретний предмет, а на множини однорідних предметів. У германістиці такий всезагальний об'єкт дістав назву „квантора всезагальності [10, с. 28]”.

Натомість кількості предметів, на які переходить дія, виражена, наприклад, дієсловами *любити* в українській мові та *to like* в англійській, є набагато більшою, причому лексичний діапазон цього об'єкта зорієнтований на поняття різного характеру, об'єднання яких родовою назвою видається неможливим, пор.: укр.: *любити людину, любити прогулянки, любити читання, любити працю, любити спорт, любити країну, любити чоловіка* і т.д.; англ.: *to like sport, to like music, to like adventure, to like a dress, to like an idea, to like a film*.

Відповідно об'єктні значення предиката переходять на рівень лексичної структури дієслова, що спричинює асиметрію між планом змісту і планом вираження. Унаслідок цього дієслово імплікує сему об'єкта, на який спрямована дія: *Hitz nodded, blubbering, and put his hand up to the handkerchief* (Shaw) – (nodded – a head); *Well! Fabian shrugged!* (Shaw) – (shrugged – shoulders); *People drive like maniacs on Saturday night* (Shaw) – (drive – a car, other vehicles); *My son drinks. A lot. Doesn't he?* (Shaffer) – (drink – a vine, beer, other alcohol).

Отже, уведений об'єкт буває двох видів: спеціалізований та узагальнений. Спеціалізований об'єкт визначають як конкретний предмет (чи клас однорідних предметів), який є єдино можливим об'єктом придієслівним поширювачем. Узагальнений об'єкт уявляється як такий, що об'єднує широке коло різних предметів, виключаючи їх конкретизацію.

Абсолютивне вживання релятивних дієслів може ґрунтуватися на семантичних можливостях як самих дієслів, так і їхніх обов'язкових поширювачів з об'єктним значенням. Найактивніше переходять до розряду абсолютивних, особливо в українській мові, ті релятивні дієслова, які виражають дію, що реалізується в дієслівних словосполученнях з іменниками (займенниками), що є назвами істот (переважно людей), які зазнають емоційного впливу на їх розумовий, психічний чи моральний стан: *Невдача пригнічує; Перемога возвеличує; Творчість одухотворює*. Пригніченими, одухотвореними, возвеличеними внаслідок впливу відповідних ситуацій можуть бути особи. Пор.: *Невдача пригнічує людину* і *Невдача пригнічує; Перемога возвеличує людину* і *Перемога возвеличує*. Як абсолютивні вживаються релятивні дієслова і в таких реченнях: *А Андрій і насміюють, і налякає, і розсердить* (В. Винниченко); *Ліліан завжди приглубить, заспокоїть* (А. Хижняк); *Батько той, хто виховує* (В. - Канівець); *Життя навчить, а досвід покарає* (Г. Чубач); *Жінка, прислана для любові, повинна любити* (П. Загребельний).

Важливо підкреслити, що введення змісту невербалізованого компонента до семантичної структури перехідних релятивних дієслів зу-

мовлює набуття ними специфічних значень. Здебільшого такі абсолютивовані дієслова виражають здатність до виконання відповідної дії або професійне заняття: укр.: *Раби будували замки й храми, сіяли й жали раби* (В. Симоненко); *Обидві жінки почали жати* (О. Десняк); *В цей день жінки, бувало, не прядуть і не шиють* (О. Воропай); *Дикі вандали воюють-грабують, налять, нищать* (Д. Маркевич); *Олька все вміє: і прати, і замітати, і варити* (А. М'ястківський); англ.: *He that never climbed, never fell* (Proverb); *As you sow, you shall mow* (Proverb).

Процес абсолютивації може бути зумовлений також граматичною формою первинно релятивного дієслова та його синтаксичною позицією в реченні. Г.О. Боброва зауважує, що „на синтаксичному рівні вирішальною умовою експліцитного вираження того чи іншого учасника, обумовленою семантикою дієслова, є синтаксична модель, що допускає або ж забороняє дану позицію [3, с. 51]”. Спостереження засвідчують, що переходу релятивних дієслів в абсолютивні сприяє:

а) структура двоскладного речення, в якому роль обох головних членів виконують дієслова-інфінітиви (укр.: *Випросити – не вкрасити* (Нар. тв.); *Знати – це уміти* (Нар. тв.);

б) структура двоскладного речення з лексично не вираженим підметом (укр.: *Читай, придивляйся, прислухайся – так швидше збагнеш істину* (3 газети); *Здається, все поспішаю, а не встигаю, не встигаю* (Л. Костенко); *Шие та поре, та все ниткам горе* (Нар. тв.); *Воювати важко, можуть убити* (В. Підмогильний); англ.: *Look before leap* (Proverb); *Live and learn* (Proverb).

Придатними для абсолютивного використання релятивних дієслів є питальні речення, в яких логічний наголос падає саме на дієслово. У таких випадках ситуація вимагає опущення об'єктних поширювачів, тому що основне семантичне навантаження несе дієслово, призначення якого полягає у визначенні характеристичної або кваліфікаційної ознаки суб'єкта: укр.: *Ви танцюєте?* (О. Десняк) – *Ви умієте танцювати?* чи *Ви хочете танцювати?*; *Вона оперує?* (А. Смілянський) – *Вона бере участь у проведенні операції?* чи *Вона є хірург?*; англ.: *Do you smoke?* (Shaw)- *Do you have a habit of smoking? or Would you like to smoke(a cigar, a pipe)?*

На абсолютивацію релятивного дієслова може впливати також його синтаксичне оточення. За умови входження первинно релятивного дієслова до ряду однорідних присудків, більшість із яких виражена дієсловами абсолютивної семантики, відбувається втрата його релятивної характеристики, що виявляється синтаксично в редуції обов'язкових поширювачів при ньому. Так, у реченні *Мати глянула й охнула* (В. Близнець) релятивне дієслово *глянути* вживається як абсолютивне, бо воно є однорідним до абсолютивного *охати*. Виразніше зазначена закономірність простежується у випадках, коли абсолютивне дієслово виступає першим

у ряді однорідних присудків. Така позиція зумовлює нівеляцію поширювачів при наявних у реченні релятивних дієсловах і надає їм узагальненої семантичної процесуальної ознаки: *Знову дзвеніли, бриніли, сурмили комарі, допікали, дошкулювали, діймали, гризли* (Ю. Яновський); *Тут один такий все блукає, никав, вивідував* (О. Гончар); *До стола Еліна Львівна не сяде, а все метушиться, подає, пригощає* (В. Канівець).

Слід зауважити, що функціонування абсолютивованих дієслів, особливо у сучасній українській мові, є стилістично зорієнтованим. Якщо в науковому та офіційно-діловому стилях вживання релятивних дієслів у значенні абсолютивних є майже нетиповим, то в художньому або публіцистичному тексті абсолютивно вжите дієслово є явищем закономірним, передбачуваним та регульованим. Зокрема, абсолютивовані дієслова часто використовують в реченневих конструкціях, що є газетними та журнальними заголовками: *Успіхи футболістів тішають; Повідомлення інтригує; Результати голосування насторожують; Вона виграла; Клуб "творчої інтелігенції" запрошує; Розсекречені документи свідчать*. Г.М. Акімова з цього приводу зауважує, що реалізація в мові сучасної публіцистики структур з незаміщеною позицією обов'язкового об'єкта можлива тому, що вживання дієслів спирається у своїх джерелах на такий широкий контекст, що прямий об'єкт починає сприйматися узагальнено [1, с. 29]. І справді, у наведених прикладах заголовків семантичне навантаження припадає саме на дієслово, а лексичний склад потенційно можливих об'єктів є настільки всеохопним, що редукція обов'язкового поширювача з об'єктним значенням є цілком виправданою.

Характерно, що абсолютивовані дієслова широко вживаються у фразеології, зокрема у прислів'ях та приказках. Передаючи певну життєву закономірність або правило, які є узагальненням багатовікового суспільного досвіду, прислів'я та приказки часто оформлені реченневими конструкціями з невербалізованим об'єктним поширювачем, що зумовлено узагальнювальним характером таких утворень: укр.: *Розумний розсудить, а дурень осудить; Хто питає, той не блукає; Хто мусить, той і камінь укусить; Хто міняє, той не має; Хто дбає, той і має; Скупий складає, а щедрий споживає; Хто маже, той і їде; Згода буде, а незгода руйнує; Сама баба злизала, а на kota сказала; Знає кума – знає нів села*; англ.: *Tastes differ; New brooms sweep clean; Extremes meet; As you brew, so must you drink*.

Необхідно підкреслити, що формальна наявність/відсутність придієслівних іменникових компонентів не завжди засвідчує перехід релятивних дієслів в абсолютивні. Відсутність залежного об'єкта при релятивному дієслові може бути ознакою неповного речення. На відміну від абсолютивації у неповному реченні не відбуваються семантичні зрушення в дієслові, а невербалізований об'єктний поширювач легко встановити за допомогою контексту або ситуації. Наприклад, у реченні *Чінка більше*

говорив, вона слухала (Панас Мирний) дієслово *слухала* зберігає свої синсемантичні характеристики. Незважаючи на те що позиція обов'язково-придієслівного поширювача залишається незаповненою (*слухати щось, слухати когось*), об'єкт, охоплений дією, легко встановити з попереднього речення: *Слухала кого? – Чітку; Слухала що? – Те, що говорив Чіпка*. Або: *Жанна знайшла недопиту пляшку води й кілька разів жадібно ковтнула* (А. М'ястківський) – дієслово *ковтати* не втрачає своїх релятивних ознак, оскільки обов'язковий поширювач легко виявити в контексті (*ковтнула води*). Неповними є також конструкції: *Але я мужчина й швидше давати повинен поміч, як брати* (М. Кравців) – *брати поміч; Я полегшено зітхнув: діти простили* (В. Сухомлинський) – *простили мене; Скоро Ліна з буряків приїде. Полють* жінки, мучаться на такій спеці (В. Канівець) – *полють буряки; Вино пінилося, переливалося через край. Всі пили, реготали і хвалили Рюрикову винахідливість* (А. Хижняк) – *пили вино*. Порівняймо вживання цих самих дієслів як абсолютивованих: *Дурний дає – розумний бере* (Нар. тв.); *Олег завжди вмів прощати* (О. Донченко); *Вже й сонце сідає, а дівчата все полють* (А. Кашенко); *Того дня вони зовсім не пили, а були як божевільні* (О. Левада).

Отже, перехід релятивних дієслів в абсолютивні є поширеним явищем у сучасних українській та англійській мовах, яке зумовлюють декілька причин. На абсолютивацію впливає передусім семантична структура як самих релятивних дієслів, так і обов'язкових придієслівних поширювачів, здебільшого з об'єктним значенням. Втрата релятивних характеристик залежить також від синтаксичної позиції первинно релятивного дієслова, яку воно займає в конкретних реченневих конструкціях. Нівеляція обов'язкових поширювачів у процесі абсолютивації спричиняється до семантичних зрушень у структурі дієслова, що не властиво дієсловам, які вживаються у формально співвідносних неповних структурах. Унаслідок семантичних змін абсолютивовані дієслова здебільшого набувають узагальненого значення або ж передають специфічне значення – здатність до виконання фізичної дії, професійної чи аматорської діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акимова Г.Н. К вопросу о валентности переходных глаголов в русском языке // Теория языка, методы его исследования и преподавания. – Л.: Просвещение, 1981. – С.28-32.
2. Белова К.Ю. Абсолютное употребление переходных глаголов в современном русском языке: Дис... канд. филол. наук: 10.02.01. – Л., 1982. – 203 с.
3. Боброва Г.А. Некоторые случаи безобъектного употребления переходных глаголов // Вопросы структуры и функционирования русского языка. – Томск, 1979. – С.44-57.

4. Ветренко Т.Е. Типы абсолютного употребления сильноуправляющих глаголов в современном русском языке: Дис... канд. филол. наук: 10.02.01. – Алма-Ата, 1986. – 204 с.
5. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
6. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис. – Донецьк: ДонДУ, 2001. – 662 с.
7. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
8. Іваницька Н.Б. Функціонально-семантична класифікація абсолютивних дієслів в українській та англійській мовах: Монографія. – К.: ВЦКНТЕУ, 2004. – 192 с.
9. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986. – 167 с.
10. Купіль О.С. Незаповнена позиція об'єктного актанта в сучасній англійській мові // Іноземна філологія. Вип. 92. – Львів, 1988. – С. 26-31.
11. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Л.: Наука, 1978. – 387 с.
12. Распопов И.П. О некоторых типичных изменениях в синтаксическом строе предложения // Русский язык в школе. – 1976. – №3. – С. 93-95.

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто групу абсолютивованих дієслівних лексем у дихотомічній системі „абсолютивність – релятивність”. Установлено причини та механізми переходу релятивних дієслів до розряду абсолютивних. Виокремлено найбільш податливі до абсолютивації дієслівні лексеми, проаналізовано їхню семантичну структуру. Розмежовано синтаксичні структури із абсолютивованими дієсловами та формально співвідносні з ними еліптичні конструкції.

SUMMARY

The research deals with the absoluted verbs in the opposition “absolute – relative”. It focuses on the causes and mechanisms of transition of the relative verbs into the absolute ones. The verbs which are the most disposed to the absolutivization process have been characterised. The semantic structure of such verbs has been analysed. The author has distinguished the syntactic structures with the absolute verbs and the ellipses structures.

УДК 801.318

**КОНЦЕПТ ДОЛІ/СУДЬБИ В КОНЦЕПТУАЛЬНІЙ
ТА МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН
(НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ)**

Серед великих культурних ідей буття, які неможливо повністю виразити у логіко – поняттєвій формі, є доля людини. Проблема долі та суміжних з нею концептів буття, волі, свободи вибору тощо – є однією з ключових для цілого ряду наук: філософії, релігієзнавства, етнографії, педагогіки, психології та ін.

Значна частина наукових досліджень присвячені інтерпретації семантики долі в архаїчній культурі на обрядовому матеріалі. Реконструкція архаїчних сем концепту долі здійснена у праці О.О. Потєбні [12]. Серед праць останніх років, які розкривають зміст концепту долі та його символічного вираження, є доробок Ю.П. Сакуна, присвячений іконічному втіленню уявлень про долю в античній європейській культурі [13], С.О. Єрмакова, який розглядає розуміння долі та сенсу життя в духовній літературі [9], С.Б. Кримського, який здійснює аналіз української символіки буття і долі [11], Л. Копаниці, яка визначає семантичні еквіваленти та окреслює систему денотатів долі на матеріалі українського фольклору [10] та ін.

Для східнослов'янського мовознавства найбільший інтерес становить формування мовних символів долі у мовній картині світу у зіставному та діахронічному аспекті.

Метою даного доробку є аналіз відображення концепту долі в українській та російській картині світу з погляду взаємодії образно-поняттєвих та мовних семантичних компонентів, які утворюють семантичну структуру та визначають функціональні особливості концепту.

Структурування систем відображення реальності та виявлення місця і функцій мовної картини світу привертало увагу вчених від часів В.Гумбольдта. Своєрідний синтез класичних та сучасних підходів до систематизації картин світу здійснений у доробку Л.А. Лисиченка [12], у якому мовну картину інтерпретовано як «характер відображення в мові концептуальної картини світу і мовні вираження знань про неї. Домовна картина є джерелом і матеріалом для двох зазначених» [12, с. 37]. Під «домовною картиною» автор розуміє сукупність первинних психологічних реакцій, уявлень та нерозчленованих образів явищ та реалій, що пізнаються. Класична дихотомія «мовна / логічна моделі світу» представлена більш складним трихотомічним утворенням: домовна / концептуальна /

мовна картина світу, з яких кожна становить складне ієрархічне утворення. Так, концептуальна картина складається з філософської, наукової, естетичної, релігійної, фізичної картин, які безпосередньо пов'язані з відповідними дискурсами. Мовна картина об'єднує типологічні, структурні властивості мови, особливості внутрішньої форми слів, парадигматичні, синтагматичні та асоціативні зв'язки, останні з яких, у свою чергу, обумовлюють національну мовну символіку. Зміни знань про світ відбуваються у такій послідовності: «зміни в домовній картині світу відбиваються в концептуальній картині... і неминуче призводять до змін у мовній картині світу» [12, с. 38]. Когнітивні зміни при цьому не мають «одно-векторного» характеру: «знання, здобуті, здавалося б, суто логічним шляхом, через книгу, пробуджуючи уяву, асоціюються з певними образами на домовному рівні» [12, с. 39], що у цілому віддзеркалює цілісний та взємообумовлений характер функціонування усіх пізнавальних структур.

Архаїчні семантичні компоненти концепту долі у східнослов'янській картині світу є похідними від розуміння того, що, за твердженням Л.Копаниці, «концепт долі в слов'янському фольклорі складається з поняття долі як вищої сили над людьми, як приреченості життя, а також поняття долі як приділеної, призначеної Богом...» [10, с. 26]. Семантична структура концепту представлена в семантичних опозиційних моделях «доля / недоля», «щастя / нещастя», «життя / смерть». Виходячи з цього, символи долі, як цілком справедливо зазначає Ю.Сакун, в контексті культури функціонують у взаємозв'язку з іншими символами буття, і можуть бути зрозумілими та витлумаченими виключно в їх зв'язках з іншими найважливішими символами [14, с. 116]. У цілому міфологема «доля» у слов'янському світі дохристиянського періоду позначає силу, яка вносить хаос у життя людини, спрямоване на реалізацію своїх сил, – «отже, людина має подолати свою долю, змінити її так само, як ритуально-магічне руйнування в архаїчному міфологічному світогляді має відновити гармонію, рівновагу в соціально-культурному й психологічному космосі людини» [10, с. 27]. Уявлення про долю як неосяжну силу, що стоїть над світом, зберіглася в свідомості язичників аж до виникнення християнства, де воно асимілювалося в Божу волю. Проте, за влучним твердженням Ю. Сакуна, «вся человеческая культура, по сути, как раз и была направлена на снятие обезличивания концепта судьбы, к его иконическому оформлению» [14, с. 118]. Персоніфікація долі в давніх культурах ніби долає її таємничість та принципову нездоланність. Найбільшої яскравості ідея іконічного оформлення долі набула у греко-римській античній культурі: це і могутні сиві Мойри, гнівні Ерінні, суворо-справедлива Немесіда, сліпа Тюхе, чарівна Фортуна – уся ця різнохарактерна низка уособлень віддзеркалює надзвичайно різні уявлення античного світу про мету життя людини та її місце у Всесвіті [14, с. 119-120]. У слов'янському світі не було подібної визначеності: «У Києві тільки по-

чиналася така робота, яка в Афінах та Римі була завершена» [5, с. 58]. Антропоморфні образи долі греко-римської культури корелюють з образами Богині-Матері, Лади, або Оранти-Берегині, та одухотвореними, сповненими сил природними слов'янськими богами: Білобогом, Чорнобогом, Стрибогом, Дажбогом та ін. Корінь «Бог», що його знаходимо у всіх наведених іменах, свідчить, на думку В.Войтовича, що «за міфологічними, космогонічними знаннями наші батьки- сонцепоклонники своїм, незапозиченим шляхом йшли до розуміння єдиного Бога, творця Всесвіту, землі, неба і духів, які населяють довкілля. ... Бог – назва божества і долі, і щастя, яке воно може дати людині» [5, с. 63]. Попри те, що боротьба між давньою та християнською вірою слов'ян тривала упродовж століть, вже на цьому етапі у світоглядній основі слов'янських етносів стверджується ідея: «усе твориться від верховного Бога, в кожнім явищі – його життєтворящий дух» [5, с. 63].

У новітні часи концепт долі є найбільш «опрацьованим» у релігійно-етичному, художньому та філософському дискурсах.

Поява людини на світ Божий розглядається у релігійному дискурсі як подія першочергової важливості. Слова Іоана – «народилася людина у світ», – визначають ставлення отців церкви не тільки до людського буття, але й напрямком розгортання їх роздумів [9, с. 102]. За твердженням Григорія Нисського, «Бог є творець єства людського» [6, с. 155]. Відповідно до цього, у людини є творець, а сама людина є результатом замислу та творіння Бога, – «так у патристиці була поставлена проблема тварності людини» [10, с. 102]. Розуміння тварності людини у поєднанні з тлумаченням життя людини, висловленим Григорієм Нисським, – «дана нам жизнь, дана от Отца и Сына и Духа» [16, с. 147], виводить на сприйняття життя як передзаданість, як дар. Слово «дар» у слов'янських мовах вживається у двох основних значеннях – «дарунок» та «особлива здатність». Життя як дарунок містить такі семантичні компоненти, як «власність», «цінність», та, безумовно, «право» розпоряджатися, «свобода вибору» тощо. Життя як особлива здатність націлює на розкриття талантів, залучення людини до інших божих дарів: слова, мудрості, добротинності. Усі події, що трапляються на життєвому шляху людини, є доленосними не через причини, а через наслідки. Аналізуючи біблійні тексти, Михайло Епштейн зазначає: «В Евангелии от Луки мы находим поразительное откровение о беспричинности но небеспоследственности так называемых несчастных случаев и роковых происшествий. «В то время пришли некоторые и рассказали ему о Галилианях, которых кровь Пилат смешал с жертвами их. Иисус сказал им на это: думаете ли Вы, что эти Галилеяне были грешнее всех Галилиан, что так пострадали? Нет, говорю Вам; но если не покаетесь, то так же погибнете. Или думаете ли, что те осьмнадцать человек, на которых упала башня Силоамская и побила их, виновнее были всех, живущих в Иерусалиме? Нет, говорю вам; но, если не

покается, то так же погибнет» (Лука; 13:1-5)» [19, с. 70]. У цьому твердженні є глибоке порушення нашої, – «земної», «тварної»– логіки: теперішнє непохідне від минулого, проте майбутнє визначається теперішнім. На відміну від східних учень про карму та астрологічного детермінізму, концепція долі в християнстві характеризується певною асиметрією, оскільки ґрунтується не на рівновазі причин та наслідків, а на безперервному зростанні доленосного начала в житті людини. М. Епштейн робить висновок: «Такая религиозная концепция, как это ни странно звучит, более реалистична, чем эстетическая, поскольку она устанавливает свободу человеческих поступков и необъяснимость, но сверхзначимость роковых происшествий» [19, с. 70]. Свобода вибору є у людини завжди, і це підтверджує, що останнє слово в діалозі з долею завжди – за людиною.

На протигагу цьому, естетичний концепт долі, сформований у мистецтві і, особливо, в літературі, базується на визнанні симетрії людського життя: «Именно искусство тяготеет к постижению человеческой жизни как цепи свершений, в которой все звенья связаны и каждое начало приводит к определенному концу» [19, с. 67]. Мистецтво і, зокрема, література розкриває повноту долі у такій завершеності та закономірності, яких немає у реальному житті. Кожен вчинок, що є реалізацією свободи вибору героїв, підтверджує беззаперечний детермінізм долі. «Претворение жизни в судьбу и составляет алхимию искусства» [19, с. 68]. Доля та життя в мистецькому дискурсі не збігаються. Автор може залишити героя у найбільш доленосний момент (Євгеній Онегін), а може вийти і в потойбічний світ, якщо доля «не здійснилася» до кінця життєвого шляху (Акакій Акакієвич). Симетрія концепту долі в мистецтві полягає в жорсткій закономірності: вчинок – наслідок, подія – результат, початок – кінець, що в цілому певною мірою спрощує реальне життя.

Феноменальність долі є об'єктом дослідження і в науково-філософському дискурсі, починаючи від античних часів. У філософських концепціях новітнього часу наголошується, що концепт долі ґрунтується на внутрішньому протиріччі: з одного боку, доля –це дещо визначене, немінуче; з іншого – у кожної людини своя доля, і бажати іншого означає змінити себе самого: «Судьба часто безжалостна к человеку, но и обманутый ум, и разбитое сердце, и теснимая воля тоже даны ему судьбой. Именно эта раздвоенность и определяет судьбу как категорию человеческого, и только человеческого существования» [19, с. 72]. У рослин та тварин долі немає. Щоб відчутти долю, людина має діяти, чинити опір, отже концепт долі у філософському дискурсі набуває семантичних компонентів «діяльність», «активність», «рух» носія долі –людини. В етико-філософському дискурсі суміжними з концептом долі є концепти волі та свободи вибору: «Человек-судья и бытие-судьба возникают вместе и наперекор друг другу, как достойные соперники» [19, с. 74]. Філософи стверджують, що про долю можна говорити лише тому, що вона і перемагає люди-

ну, і не може перемогти: повна перемога долі усунула б з життя людину. Таким чином, у філософському розумінні людина визначає для себе долю, щоб зростати у боротьбі з тим, що більше та сильніше за неї.

Змістова структура концепту долі своєрідно трансформується в мовній картині світу. Внутрішня форма слова *доля*, яке збереглося у всіх східнослов'янських і польській мовах, є й на сьогодні досить прозорою: *частина, шматок чогось*. Етимологічно укр. лексема *доля* співвідносна з рос. *удел* і *счастье*. В сучасній українській мові лексема *доля* вступає у синонімічні відношення з *талан* та позначає «стихійний, не залежний від волі людини хід подій» [3, с. 110]. Синонім *талан* (*talán*), запозичений у ХІХ ст. з тюркських мов, де позначав «здобич у полюванні», дав похідні *таланти* та *талановитий*, які увійшли в нормативний лексикон літературної мови [19, с. 418].

Синтагматичні зв'язки лексеми *доля* ілюструють перевагу негативних конотацій у функціонуванні цього слова. Так, автори «Словника епітетів української мови (С.П. Бибик, С.Я. Єрмоленко, Л.О. Пустовіт)» на позначення щасливої долі наводять 27 епітетів, серед яких два є характеристиками матеріального стану: *грошовита, багата*; чотири – персоналіфікують долю: *горда, доброзичлива, прихильна, милосердна*; частина передають різну позитивну оцінність: *висока, горда, завидна, яскрава, світла, свята* та ін.

Для передання неспокійного, непостійного та неминучого характеру долі у «Словнику...» наведено 33 епітети, більшість з яких характеризуються яскраво вираженим негативним емоційно-експресивним забарвленням: *заплутана, мінлива, насмішувата, неблаганна, невідворотна, неспокійна, нещасна, примхлива, прихована, свавільна, сліпа, таємнича, фатальна, химерна* [3, с. 110].

Найбільша кількість – 46 епітетів сучасної української мови – це характеристики нещасливої, тяжкої долі. Семантика цих слів утворює своєрідну градуальну шкалу негативної оцінності, на нижніх щаблях якої перебувають епітети *невесела, сумна, незавидна, безглузда, гнітюча, драматична* та ін.; на верхніх – *жахлива, згубна, клята, люта, сирітська, скалічена, собача* (розм.), *страхотлива, хижка* та ін. [3, с. 111].

Семантика більшої частини фразеологічних одиниць української мови з фразотворчим компонентом *доля* пов'язана із архаїчним значенням відповідної міфологеми як сили, яка вносить хаос у життя людини: *доля обділила* (*скривдила*) – хто-небудь не має чогось, позбавлений чогось; *доля обернулася іншим боком* – змінилися обставини на гірше; *доля підставила ногу* – хто-небудь зазнав у своєму житті великої невдачі, краху; *доля увірвала нитку* (*заст.*) – хто-небудь помер; *лиха* / *доля занесла* (*заст.*) – хто-небудь опинився десь всупереч власному бажанню, через несприятливі життєві обставини; *чорна доля* – тяжке, трагічне життя у кого-небудь [2, с. 260-261]. Фразеологізм *доля відли-*

вається (заст. – хтось терпить за свої погані чи необачні вчинки – більше пов'язаний з естетичним концептом долі: «кожен вчинок веде до певних наслідків». Фразеологічні одиниці з позитивним забарвленням позначають зазвичай не весь життєвий шлях людини, а окремі щасливі епізоди або події: *доля згляньється, доля маслом губи змастить, доля усміхнулася* [2, с. 260-261].

Такий відчутний конотативний зсув у бік негативного забарвлення репрезентує особливості психологічних архетипів, культури та темпераменту українського народу, підтверджуючи певною мірою думку В. Дем'яненка, що для української ментальності в цілому характерна «перевага емоційного, чуттєвого над волею та інтелектом. Уявлення про успіх, благо, про можливості людської особистості в українській думці не розвинуті, примітивні, якоюсь мірою інфантильні» [8, с. 95].

Рос. *судьба* утворене від праслов'янського *sOдъ – «суд», що означало «совместное разбирательство, суждение, примирение» [19, с.412], та процесуального непродуктивного суфікса -б-а (пор: *ходьба, косьба, стрельба* та ін.). Внутрішня форма лексеми *судьба* – це *те, що призначено, сказано, названо*. Семантичний компонент *сказане, назване* обумовлює і синонімічні відношення *судьба – рок* (від праслав *rok – «обумовлене, сказане»). У цілому синтагматичні та парадигматичні зв'язки рос. *судьба* подібні до відповідних відношень в українській мові. Так, традиційними епітетами для рос. *судьба* є переважно негативні: *лихая, злая, жестокая, неумолимая, жалкая, сиротская, плачевная, злодейка* та ін. Синонімічні зв'язки із словами *доля, жребий, удел, участь, талан* виявляють етимон «частина, шматок». Тому найбільш суттєвим, на наш погляд, є семантичний компонент «сказане», що представлений у внутрішній формі лексем *судьба* і *рок*. Людина є істога, здатна «ректи», – і тому належить рокові, тобто вироку та слову Бога-Логоса, що підтверджено прикладами великоруських паремій у словнику В.Даля: *наша доля – Божья воля; всяку долю Бог посылает; слава Богу, не без доли: хлеба нету, так дети есть; душа не без доли, мужик не без тягла; своя воля доводит до горькой долишки* і т.д. [7, с.464] Логос укорінився в житті людини, а сама людина – це і об'єкт, і суб'єкт слова. У такому розумінні концепт долі в російській мовній картині більш наближений до філософського розуміння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрова З.Е. Словарь синонимов русского языка.–М., 1975.– 600 с.
2. Білоноженко В.М., Вінник В., Гнатюк І.С. Фразеологічний словник української мови: В 2 т. – Кн. 1. – К., 1993. – 528 с.
3. Биби́к С.П., Єрмоленко С.Я., Пустовіт Л.О. Словник епітетів української мови. – В 2 т. – Т. 1. – К., 1998. – 431 с.

4. Болотіна О.О. Доля людини та час // Мультиверсум: філософський альманах. – К., 2001. – Вип. 19. – С. 215-222.
5. Войтович В. Первовічне коріння світового Дерева Життя // Берегиня. – 1999. – № 1. – С. 57-67.
6. Восточные Отцы и Учители Церкви 1У века: В 3 т. – Т. 2. – М., 1999. – 649 с.
7. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. – Т. 1. – М., 1978. – 700 с.
8. Дем'яненко В. Ментальні характеристики політичної свідомості українців // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 93-99.
9. Ермаков С.А. Проблемы человеческого бытия в святоотеческой мысли // Философские науки. – 2004. – № 8. – С. 101-116.
10. Копаниця Л. Денотати долі // Проблеми славистики. – 1999. – № 3-4. – С. 25-33.
11. Кримський С. Дім – Поле–Храм // Сучасність. – 2005. – № 3. – С. 139-145.
12. Лисиченко Л.А. Структура мовної картини світу // Мовознавство. – 2004. – С. 36-41.
13. Потебня А.А. О доле и сродных с нею существах // Потебня А.А. Слово и миф. – М., 1989. – С. 472-530.
14. Сакун Ю.П. Иконическое оформление представления о судьбе в контекстк древних культур // Философия и общество. – 2003. – № 1. – С. 115-133.
15. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М., 1980. – 576 с.
16. Флоровский Г. Восточные Отцы 1У-У111 веков. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1999. – 349 с.
17. Фразеологический словарь русского языка /Под ред. Л.И. Молотокова. – М., 1978. – 543 с.
18. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. – М., 1989. – 511 с.
19. Эпштейн М. Поступок и происшествие. К теории судьбы // Вопросы философии. – 2004. – № 8. – С. 65-77.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу структурно-функціональних особливостей концепту «доля» в концептуальній та мовній картині світу східних слов'ян. Виявлено семантичні компоненти концепту «доля» у міфологічно-релігійному, мистецько-літературному та філософському дискурсах та розглянуто семантичні характеристики лексеми «доля» / «судьба» з урахуванням парадигматичних та синтагматичних зв'язків в українській та російській мовах.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of structural and functional properties of the concept *destiny* in the conceptual and language picture of the world of the Eastern Slavic people. The semantic components of the concept *destiny* are discovered in the mythological and religious, art and literary as well as philosophical discourses. The semantic characteristics of the lexeme *destiny* are analysed with consideration of syntagmatic and paradigmatic relations in the Ukrainian and Russian languages.

Н.І. Кочукова
(Слов'янськ)

УДК 811.161.2:[81'38:81'373.7]

**ТРАНСФОРМОВАНІ ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ
В МОВІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ**

Одним із актуальних напрямів сучасної лінгвістики є дослідження процесів оновлення мови засобів масової інформації, зокрема періодичної преси, яка є потужним джерелом поширення інформації та формування громадської думки.

Мова сучасної української преси засвідчує всі ті істотні перетворення, що сталися і нині відбуваються в українському суспільстві, передусім у соціально-економічній та політичній сферах. Вона швидко фіксує нові явища, надаючи їм мовного оформлення. Через наявність у публікації оцінної лексики, негативної чи позитивної, експресивної фразеології читач довідується про суперечливі погляди, зіткнення думок, що характеризують позицію різних політичних сил. Фразеологічні одиниці в газетних текстах виявляють чітку настанову авторів – передусім на досягнення стилістичного ефекту – сатиричного, іронічного, емоційно-експресивного звучання тексту.

Досліджувані джерела свідчать про широке вживання оновлених стійких словосполук у мові української преси, що зумовлено формуванням сучасного мислення, пошуками адекватних засобів мовного вираження, мовною модою, демократизацією суспільства, докорінними суспільно-політичними змінами в Україні останнім часом, істотним послабленням цензури й самоцензури. Динамічні процеси у фразеології супроводжуються новими якісними змінами в семантиці та стилістичному перетворенні мовних одиниць. В актуалізації наявних стійких словосполук помітну роль відіграє трансформація. Трансформацію фразеологічних

одиниць кваліфікуємо як видозміну компонентного складу фразеологічних одиниць, що спричиняє зрушення в їхній семантиці, унаслідок чого узуальна форма фразеологічної одиниці протиставляється її оказіональній формі [1, с. 40]. У мові газетно-журнальної періодики оказіональні словосполучення стають високоєфективними виражальними засобами для реалізації основного завдання – оцінного впливу на читача.

Спостереження за змінами у функціонуванні трансформованих фразеологічних одиниць, що стали активно вживаними з 90-х рр. ХХ ст. в мові української преси, дають нам підстави визначити нові тенденції в їхньому використанні, проаналізувати найпоширеніші способи їхньої трансформації в газетних текстах.

Обстежений матеріал засвідчив тенденцію до найактивнішого комплексного перетворення стійких словосполук. У проаналізованих газетних текстах виявлено такі найуживаніші поєднання різних прийомів структурно-семантичної трансформації:

1) заміна компонента фразеологічної одиниці + поширення її складу: „*Створюється враження, що російським партнерам, найшвидше, вистачило б холоднокровності дотиснути газвий зашморг*” (Дзеркало тижня, 2006, 21-27 січня), пор. традиційне: *затягати зашморг*; „*А саме з такими „висловлюваннями” маргіналів від політики тижнями носяться наші заповзяті журналісти, необачно вирощуючи таким чином із політичної мухи – слона*” (Слово Просвіти, 2005, 23-29 червня), пор. традиційне: *робити з мухи слона*; „*Мова не для власного побуту – мова для держави. Якщо хтось засягне на 10 статтю Основного Закону, – то посіє бурю, яка Україну зламає*” (Слово Просвіти, 2005, 3-9 березня), пор. традиційне: *Хто сіє вітер, пожне бурю*;

2) скорочення компонентів словосполучення + поширення її складу: „*Законодавча ініціатива чи палиця в державне колесо?*” (Слово Просвіти, 2005, 27 січня-2 лютого), пор. традиційне: *вставляти палиці в колесо*; „*Вузлики для завтрашнього дня*” (Дзеркало тижня, 2006, 21-27 січня), пор. традиційне: *гордіїв вузол*; „*І світовий досвід доводить, що болючі структурні реформи (у тому числі в енергетиці) влада майже всіх європейських країн розпочинала лише тоді, коли вже серйозно „припікало*” (Дзеркало тижня, 2006, 21-27 січня), пор. традиційне: *припікати / припекти до живого*;

3) заміна компонента словосполучення + поширення + скорочення її компонентного складу: „*Він (О. Мороз), на відміну від нашого Президента, закодований ідеями ленінізму і ніяк не може звільнитися від цього погизбельного тягара, не хоче погодитись із фактом української ідеї, бо нездоланна інерція породила в нього небажання глянути правді у вічі*” (Слово Просвіти, 2005, 24-30 березня), пор. традиційне: *скидати з плечей тягар*. Вдале поєднання журналістами кількох прийомів структурно-семантичної трансформації наповнює загально-

відомі вислови новим суспільно-політичним змістом, надає їм більшої значущості, експресивності.

Серед відомих у мовознавстві прийомів структурно-семантичної трансформації фразеологічних одиниць поширення їхнього компонентного складу є найуживанішим у мові сучасної української публіцистики. Спостережено такі основні типи введення поширювачів до складу стійкої словосполуки:

1) поширення словосполуки одним авторським атрибутивним чи обставинним компонентом переважно в інтер- та постпозиції, рідше – в препозиції: „*Бажання **розірвати на дрібні шматки** такими зусиллями зверстаний бюджет опанувало опозиційних депутатів ще в процесі його розгляду в парламенті, особливо на останніх стадіях – тоді це мало б ефективніший вигляд*” (Дзеркало тижня, 2006, 21-27 січня), пор. традиційне: *розірвати на шматки*; „*Проте ізраїльські політики, схоже, не соромляться **розігрувати іранську карту** саме тепер, у розпал передвиборної кампанії напередодні запланованих на 28 березня загальних виборів*” (Дзеркало тижня, 2006, 21-27 січня), пор. традиційне: *розіграти карту*; „*Чи готові основні політичні гравці зупинитись у подальших спекуляціях навколо конституційних змін і **поставити крапку до виборів?***” (Україна і світ сьогодні, 2006, 27 січня-2 лютого), пор. традиційне: *поставити крапку*; „*Закрите суспільство, у якому домінує статична мораль, – це суспільство, що перебуває в **еволюційному глухому куті**...*” (Дзеркало тижня, 2006, 21-27 січня), пор. традиційне: *глухий кут*; „*Хто на **гімнастичному Олімпі?***” (Слово Проміти, 2005, 17-23 лютого), пор. традиційне: *Олімп*;

2) поширення складу стійкої словосполуки атрибутивними компонентами в пре- та інтерпозиції: „*Пишаюся українським народом, українським суспільством, які перебувають на **дуже високому інтелектуальному і політичному олімпі***” (Україна і світ сьогодні, 2006, 27 січня-2 лютого), пор. традиційне: *Олімп*; „*У реприватизації має бут **поставлена найголовніша законодавча крапка***” (Дзеркало тижня, 2006, 14-20 січня), пор. традиційне: *ставити крапку*;

3) поширення фразеологічних одиниць новими компонентами, граматично вираженими словосполученнями, здебільшого в постпозиції: „*Зачароване коло **української влади***” (Голос України, 2005, 2 грудня), пор. традиційне: *зачароване коло*; „*Те, що Китай четвертий рік поспіль **спочиває на лаврах лідера „з інвестицій”**, сприймається вже практично як належне*” (Дзеркало тижня, 2006, 21-27 січня), пор. традиційне: *спочивати на лаврах*; „*У Росії **розплутати клубок фіктивних компаній і дочірніх підприємств, які приховують структуру власності, безперервно намагаються журналісти***” (Україна і світ сьогодні, 2006, 27 січня-2 лютого), пор. традиційне: *розплутати клубок*; „*Троянський кінь **коаліційного уряду***” (Голос України, 2005, 28 грудня), пор. традиційне: *тро-*

янський кінь; „Придністров'я – біла пляма на мапі Європи?” (Слово Просвіти, 2005, 21-27 квітня), пор. традиційне: біла пляма;

4) одночасне поширення кількох компонентів фразеологічної одиниці авторськими компонентами, різними за граматичною будовою: „Тож перші плоди газової угоди Україна вже пожинає” (Дзеркало тижня, 2006, 21-27 січня), пор. традиційне: *пожинути плоди*; „Прикро, але вибори 2004 року боляче роздмухали вогонь полярності сходу й заходу України” (Слово Просвіти, 2005, 3-9 березня), пор. традиційне: *роздмухувати / роздувати вогонь (каділо)*; „Рік Півня, що минає, підклав українцям неабияку свиню у вигляді пташиного грипу” (Голос України, 2005, 8 грудня), пор. традиційне: *підкласти свиню*.

До найпродуктивніших прийомів структурно-семантичної трансформації стійких словосполук у мові сучасної української преси належить також заміна компонента або компонентів фразеологічної одиниці. Субституція сприяє виявленню у фразеологізмі додаткових, більш конкретних відтінків значення, створює яскравий ефект оновлення, незвичності вживання стійкої словосполуки, а отже, й експресивності висловлення, до якої прагне газетна мова. Найуживанішими є такі типи лексичної субституції:

1) заміна стрижневого слова стійкої одиниці авторським компонентом, різним за граматичною будовою: „Месія, що знає таємний вхід в Україну Обітовану, що дав щигля ще більш змишавілому й нажаханому такою непередбачуваністю й несподіваною зрілістю народу остаточно деградованому президентові” (Слово Просвіти, 2004, 29-31 грудня), пор. традиційне: *обітована земля*; „Не той тепер Миргород і міліція не та...” (Іменем Закону, 2005, 9-15 вересня), пор. традиційне: *Не той тепер Миргород, Хорол-річка не та*; „Кримська мінералка під лежачий камінь не тече” (Голос України, 2005, 9 грудня), пор. традиційне: *Під лежачий камінь вода не тече*; „Доводиться працівникам підрозділів БЕЗ викривати й крупніших у минулому державних діячів, які дотягнулися до ласих земель” (Іменем Закону, 2005, 9-15 вересня), пор. традиційне: *ласий шматок*;

2) субституція залежного слова фразеологічної одиниці оказіональним компонентом: „Розплутуючи „газовий вузол”, слід, вочевидь, краще зрозуміти для себе й мотивацію Росії” (Дзеркало тижня, 2006, 21-27 січня), пор. традиційне: *гордій вузол*; „Кримські вузлики” (Слово Просвіти, 2005, 16-22 червня), пор. традиційне: *гордій вузол*.

Останнім часом журналісти українських періодичних видань усе частіше вдаються до таких прийомів, як натяк та контамінація фразеологічних одиниць. При натяку семантична місткість стійкої одиниці в оказіональному вживанні переходить на окремі її компоненти. Напр.: „Одні святкували, інші не хотіли бути голосливими, доки, за їхніми словами, не буде „синиці в руках” (Слово Просвіти, 2004, 29-31 груд-

ня), пор. традиційне: *Краще синиця в руках, ніж журавель у небі*; „До-статньо однієї іскри, і озлоблена народна душа вимагає повернення того, що вона вважає російським: Київ, Крим тощо” (Україна і світ сьогодні, 2006, 27 січня-2 лютого), пор. традиційне: *з іскри займеться (спалахне) полум'я*; „**Поліно у власному оці**, або театром по президентові” (Слово Прогресу, 2005, 23-29 червня), пор. традиційне: *У чужому оці заскалку бачити, а в своєму колоди не помічати*.

Контаміновані словосполуки в газетних текстах є важливим джерелом емоційно-експресивної насиченості. Вони мають яскраве прагматико-стилістичне спрямування й виконують функції лаконізації, естетизації мовлення адресанта. Новоутворена словосполука поєднує в собі значення контамінованих фразеологізмів і їй внаслідок цього властива значно більша експресія. Напр.: „*Дуже хочеться сподіватися, що в ході розкриття цієї інформації те ж саме не можна буде сказати про українську владу. Адже їй ще відбиватися та й відбиватися від рук, які тягнуться до горла*” (Дзеркало тижня, 2006, 21-27 січня). Оказіональний фразеологізм *руки тягнуться до горла* утворився внаслідок схрещення стійких зворотів *брати за горло* „ставлячи кого-небудь у безвихідне становище” [3, кн. 1, с. 57] та *протягати руку (руки)* „намагатися заволодіти чим-небудь, захопити, привласнити” [3, кн.2, с. 712]. Особливу увагу привертють трансформовані словосполуки, утворені поєднанням контамінації та іншого прийому структурно-семантичної трансформації. Напр.: „*Та коли повертався до рідних пенатів, руки німіли від одного вигляду залишеної йому „спадщини”, що скидалася на гордіїв вузол зі скриней Пандори на додачу*” (Голос України, 2005, 30 грудня). У цьому реченні журналіст поєднав крилаті вислови *гордіїв вузол* та *скриня Пандори*. Окрім того, автор використав прийом поширення компонентного складу словосполуки, додавши новий компонент *на додачу*.

Як відомо, велику групу в складі фразеологічних одиниць мови сучасної української публіцистики становлять розмовні одиниці із соціальною оцінкою, яка закріплює шкалу цінностей суспільства і світу зокрема. Дуже часто для вираження соціальної позитивної чи негативної оцінки використовуються концепти, що конкретизують людину, окремі частини її тіла, органи: руки, ноги, очі, обличчя тощо [2, с. 132]. С.І. Равлюк це пояснює тим, що „увага людини концентрується передусім на самій собі як на особистості чи представнику певного колективу, оцінюються власні можливості, здібності, функції, а потім оцінка власного „я” переноситься на світ навколишніх концептів, які сприймаються в певній проекції вже усталеної, закріпленої в соціумі оцінки” [2, с. 132]. Характерним для сучасної української газетно-журнальної періодики є трансформація фразеологічних одиниць з оцінним значенням. Напр., у статті „*Революція триває?*” (Дзеркало тижня, 2006, 21-27 січня) простежуємо вживання автором власне фразеологізмів у *руках*

та *брати у свої руки* як у традиційній формі, так і в трансформованій (додано означення-поширювачі *свої, одні політичні, власні*): „Хоча очевидно, що створюючи штучну політичну кризу, „монгольські народні революціонери”, які були єдиною політичною силою у Монголії до 1990 року, швидше за все мали на меті остаточно сфокусувати всю владу у країні у своїх руках”; „Проте їхні політичні опоненти наразі намагаються запобігти цьому і заблокувати перехід влади у країні (Монголії) до одних політичних рук”; „... опозиція ще не має достатньої підтримки серед населення, і, судячи з її висловлювань, не готова до того, щоб **взяти** всю владу у країні до власних рук революційними методами” (Дзеркало тижня, 2006, 21-27 січня).

Часто розмовні трансформовані словосполучення мають яскраво негативну оцінку явища, події. Напр.: „... механізми державних дотацій, компенсацій стають прозорішими, відсторонюють чиновницьку руку від маніпулювання коштами” (Дзеркало тижня, 2006, 21-27 січня), пор. традиційне: *прибирати до рук*. У наведеному реченні автором використано поєднання натяку на відомий фразеологізм із поширенням його складу. У газетних статтях спостерігаємо активне використання трансформованих словосполучень на позначення вад, негативних рис характеру людей, їхніх вчинків. Так, зокрема, цьому сприяє використання такого прийому авторської трансформації, як деструктивізм компонентів фразеологізму: „**Довгоруки**” посадовці виявилися і в Головному управлінні земельних ресурсів Київської міської держадміністрації, які незаконно надали у приватну власність родичу колишнього голови ОДА А. Засухи земельну ділянку” (Іменем Закону, 2005, 9-15 вересня), пор. традиційне: *довгі руки*; „У чорному списку „**довгоруких**” є й міський голова, і відповідальні особи міськвиконкомів...” (Іменем Закону, 2005, 9-15 вересня). Або такий приклад: „Те, що старій владі було явно „не до того”, що вона займалася швидкими надприбутками і тим, що колись, ще за радянських часів називалося „**окозамилуванням**”, починає з'ясуватися зараз” (Слово Просвіти, 2005, 6 липня), пор. традиційне: *замилування очей*.

Трансформовані словосполучення, до складу яких входять вищезазначені концепти, зокрема голова, горло тощо, сприяють здебільшого створенню знижено оцінного забарвлення, що посилює соціальну спрямованість статті. Напр., висвітлюючи актуальні проблеми сучасної політики й економіки, автор статті „Європейський вибір: випробування газом” добирає найекспресивніші мовні засоби, зокрема перетворені фразеологічні одиниці: „... Америка сама не проти потриматися за євразійське „горло”, і активізація ФАТФу у Швейцарії, про яку ми писали вище, якщо така справді є...” (Дзеркало тижня, 2006, 21-27 січня), пор. традиційне: *брати за горло*. У цьому реченні трансформації досягнуто внаслідок заміни традиційного компонента словосполучення та поширення її компонентного складу. Прагнення журналістів посилити експресивність вис-

ловлення спричиняє яскраві різноманітні модифікації розмовних фразеологічних одиниць. Напр.: „*Ані президент, ані обидва уряди, із головою занурившись у „болото” поточних проблем, не подали парламенту й суспільству чіткої, доступної для розуміння стратегії економічного розвитку країни*” (Дзеркало тижня, 2006, 21-27 січня), пор. традиційне: *зануритися в думки, з головою*. У наведеному реченні автор використав одночасно такі прийоми трансформації, як контамінація, заміна компонента фразеологізму та поширення його складу.

Отже, оказіонально трансформована фразеологія є складником системи виражальних засобів газетно-публіцистичної мови. Яскраво виражене оцінювання, яке сприяє активізації читацької уваги, досягається часто внаслідок використання авторами неординарних трансформованих словосполук.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кочукова Н.І. Трансформовані словосполучення в мові української преси: На матеріалі укр. преси кінця ХХ – початку ХХІ ст. – К.: Унів. вид-во „Пулсари”, 2005. – 165 с.
2. Равлюк С.І. Аксіологічна лексика і фразеологія художньо-публіцистичних виступів 90-х років ХХ ст.: Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. – К., 2003. – 198 с.
3. Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В.М.Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – Кн. 1. – 528 с.; Кн. 2. – 980 с.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано нові тенденції використання трансформованих фразеологічних одиниць у мові сучасної української преси. Визначено найуживаніші поєднання різних прийомів структурно-семантичної трансформації стійких словосполук, виявлено характерні типи поширення їхнього компонентного складу та основні способи лексичної субституції. Досліджено особливості авторського перетворення розмовних фразеологічних одиниць у газетних текстах, що мають у своєму складі концепти на позначення соціальної позитивної чи негативної оцінки.

SUMMARY

New tendencies in the usage of the transformed phraseological units in the language of modern Ukrainian press were analyzed in the article. The most widely used combinations of different techniques of structural-

semantic transformations of stable word-combinations were defined, the characteristic types of the expansion of their component structure and the main ways of lexical substitution were revealed. The peculiarities of the copyright transformations of the speech phraseological units in the newspaper articles, that have concepts for defining socially positive or socially negative evaluations in their structure, were investigated.

*О.В. Куныгина
(Челябинск)*

УДК 4Р – 3

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЧАСТИЦ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

За более чем полувековой период изучения фразеологии решены и продолжают решаться вопросы структуры, семантики, системной организации фразеологических единиц.

Длительные наблюдения большого фразеологического материала показали, что он может быть подвергнут классификации по какому-либо основанию. В настоящее время во фразеологических исследованиях применяются разные классификации фразеологизмов.

В своей работе мы опираемся на классификацию фразеологических единиц, созданную А.М.Чепасовой. Эта классификация основана на учёте категориального значения фразеологизмов. Так, все фразеологические единицы делятся на семь больших классов, каждый из которых характеризуется одним общим грамматическим категориальным значением: предметные, призначные, процессуальные, качественно-обстоятельственные, количественные, грамматические и модальные.

В недрах этой классификации нашлось место и фразеологическим частицам, относящимся вместе с фразеологическими предложениями и фразеологическими союзами к грамматическим фразеологизмам, существующим между номинативными и модальными единицами [4].

Фразеологические единицы разнообразны по своей синтаксической организации. Все фразеологизмы являются синтаксическими конструкциями, состоящими минимум из двух слов, связанных между собой по русским грамматическим законам. Это проявление внешней формы фразеологической единицы.

Проблемы структурной (синтаксической) организации фразеологических единиц, значения порядка расположения компонентов во фразеоло-

гизме, а также связи структурной модели и семантической характеристики фразеологизма являются актуальными в современной фразеологии.

Под структурной фразеологической моделью понимается тип синтаксических конструкций, по которому образуется ряд устойчивых сочетаний. Структурная модель – это каркас фразеологизма, один из факторов, обеспечивающих его устойчивость и воспроизводимость, в определенной мере даже регулирующий его семантическую тождественность [2, с. 51].

По данным нашей картотеки, состоящей из 179 единиц, фразеологические частицы организованы по следующим моделям: сочетаний слов, аналога словосочетания, аналога предложения.

Абсолютное большинство фразеологических частиц (142 из 179) организовано по модели сочетания слов. Эти единицы относятся к морфологически неизменяемым, они «не имеют систем форм, свидетельствующих о наличии у таких фразеологизмов морфологических категорий. Морфологически неизменяемые фразеологизмы состоят из фразеобразующих компонентов и представляют собой «застывшие» формы компонентно закрепленных морфологических категорий или синтаксических конструкций» [5, с.18].

Фразеологические частицы этой модели характеризуются строго закрепленным порядком расположения компонентов и сильной семантической связью между компонентами.

Для большинства фразеологических частиц характерно контактное расположение компонентов или юкстапозиция. Исключением являются частица *не ... ли*, у которой расположение компонентов всегда дистантное, а также ряд частиц, у которых наблюдается как контактное, так и дистантное расположение компонентов.

Скажите по совести, за что вы поссорились? Не по пустякам ли? Не совестно ли вам перед людьми и перед Богом! (Н. Гоголь. Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем). Имеет ли для поэта смысл сочинять частушки, ставя эту работу чуть ли не во главу угла? (М. Исаковский. О поэтическом мастерстве). [Яичница.] Физиономия этого человека мне что-то подозрительна: чуть ли он не за тем же сюда пришел, зачем и я (Н. Гоголь. Женитьба). ? Посмотри, что за прочность, ? а осадка, а доброта? (А. Грин. Алые паруса). – Опять смеетесь. Ну что вы за человек? (Б. Полевой. Повесть о настоящем человеке). [Боркин:] Ах, да! Чуть было не забыл... Пожалуйте восемьдесят два рубля!.. (А. Чехов. Иванов). Один раз, переписывая бумагу, он чуть было даже не сделал ошибки, так что почти вслух вскрикнул «ух!» и перекрестился (Н. Гоголь. Шинель).

Частица *не... ли* имеет всегда дистантное расположение компонентов, а фразеологические единицы *чуть ли не*, *что за*, *чуть было не* – как дистантное, так и контактное, но несмотря на разную пози-

цию компонентов, фразеологизмы-частицы присловны, так как они «уточняют, ограничивают, выделяют и т.д. смысл определенной словоформы или словосочетания в предложении» [4, с. 77].

Фразеологические частицы модели сочетания слов количественно и компонентно не однородны, что позволило нам выделить 24 структурные группы.

Под структурной группой мы понимаем группу фразеологических единиц, объединенных одним формальным признаком. В настоящей работе приведём примеры лишь некоторых структурных групп.

Единицы со структурным компонентом-частицей **вот**.

Усил. **а** + указ. **вот**;

Усил. **а** + указ. **вот** + усил. **и**;

Усил. **ведь** + указ. **вот** + усил. **и**;

Указ. **вот** + усл. –предп. **Абы**;

Указ. **вот** + усил. **ведь**;

Указ. **вот** + усил. **еще**;

Указ. **вот** + усил. **и**;

Указ. **вот** + подч. **Именно**;

Указ. **вот** + усил. –выд. **12,13так**;

Указ. **вот** + усил. **тебе** + усил. **и**;

Указ. **вот** + усил. **то** + усил. **то**;

Указ. **вот** + усил. **уж**;

Указ. **вот** + усил. **Это**;

Усил. **бда** + указ. **вот**;

Усил. **и** + указ. **вот**;

Усил. **Ну** + указ. **вот**;

Усил. –выд. **12,13так** + указ. **вот**.

Председателя бы повидать... – А вот сюда, – и указали на комнату в стороне (Д. Фурманов. Чапаев). – Да ты «Отче» знаешь? – Знаю. Ну вот читай её. (Л. Толстой. Фальшивый купон). – Поела, согрелась и ступай. – Вот еще выдумал! Куды я пойду-то? (Д. Мамин – Сибиряк. Золото). [Бобчинский:] А вот и нет: первые-то были вы (Н. Гоголь. Ревизор). – Тут еще стих есть, пониже. Вот бы тебе прочитать... (В. Короленко. Слепой музыкант).

Фразеологизмы-частицы соотносятся с лексическими частицами, которые, становясь компонентами фразеологизмов, актуализируют семы своих значений. Соединение и взаимодействие внутри одной фразеологической единицы разных компонентов объясняет сложность и структуры, и семантики фразеологических частиц.

Единицы со структурным компонентом-частицей **только**.

Усил. **и** + выд. –огран. **2только**;

Выд. –огран. **лишь** + выд. –огран. **2только**;

Отриц. **не** + выд. –огран. **2только**;

Неув. **2разве** + выд. –огран. **2только**;

Вид.-огран. **Только** + усл.-предп. **4бы**;
 Вид.-огран. **Только** + усил. **и**;
 Вид.-огран. **Только** + вид.-огран. **лишь**;
 Вид.-огран. **Только** + вопр. **Или**;
 Вид.-огран. **Только** + отриц. **не**.

– **Только не** в доме... в доме ее не может быть! – прошептал, как сквозь сон, мальчик (А. Куприн. Белый пудель). Вечером, ложась в постель, и утром, вставая, я **только и** думал о предстоящем визите (В. Короленко. В дурном обществе). Стеклопанная дверь была приотворена: сквозь щель, куда могла прошмыгнуть **разве только** мышшь, дула прохлада (А. Толстой. Профиль). Бежать хотела... А теперь как дома... Как взгрустнется, песни пою... наши родные кавказские песни... **и только** (Л. Чарская. Записки институтки). А сам Шталь занялся проверкой уже поданных двумя лучшими ученицами готовых работ. **Только бы успеть! Только бы** докончить! (Л. Чарская. Сфинкс).

Компонентами фразеологизмов-частиц могут быть слова как служебных, так и знаменательных частей речи: частицы, союзы, местоимения, существительные, прилагательные, неопределенно-количественные числительные, предлоги, глаголы, наречия, междометия.

Слова, становящиеся компонентами фразеологизма, претерпевают качественные изменения, каких они не знают, употребляясь в свободном контексте: каждое из них утрачивает лексическое значение как иерархически связанную систему сем.

Компоненты-частицы входят в состав большинства фразеологических частиц, что представляется нам закономерным. Частицы, становясь компонентами фразеологизмов, актуализируют семы своих значений: **бы** приносить в значение фразеологизма-частицы сему условности, **вот** – сему указательности, **ведь, и, все, же** – сему усиления, **не** – сему отрицания, **как** – сему выделения, **вроде, будто** – сему неуверенности, сомнения.

Каменщик сомневается: – **Что-то не так будто бы**... (М. Горький. В людях). Артистка Федотова также не раз вызывала меня к себе для того, чтобы по-дружески, как мать, предостеречь от той опасности, которая **будто бы** мне грозила (К. Станиславский. Моя жизнь в искусстве).

Компонент-частица **будто** вносит сему неуверенности, сомнения, а компонент **бы** – предположения в значение частицы. Фразеологизм-частица **будто бы** служит для выражения значения сомнения в достоверности чего-либо, осложненного семой предположения. Соединение и взаимодействие внутри одной фразеологической единицы компонентов **будто** и **бы** объясняет сложность семантики фразеологической частицы **будто бы**.

По данным нашего материала, 11 фразеологизмов-частиц включают в свой состав компонент-существительное, например: **в общей сложности, от силы, по крайней мере, равным счетом, то ли дело**.

Становясь компонентами фразеологизмов-частиц, имена существительные утрачивают категориальное значение предметности. Значение предметности у существительного выражается категориями рода, числа и падежа. Оказываясь компонентами фразеологических частиц, имя существительное утрачивает эти категории и сохраняет только их фиксированные формы.

Существительное является стержневым компонентом тех фразеологизмов-частиц, в структуру которых входит, и выступает в фиксированных формах числа и падежа.

Самыми продуктивными, по данным нашей картотеки, оказались формы дательного (*по большей части, по крайней мере, по меньшей мере*) и предложного (*во всяком случае, в общей сложности, в особенности*) падежей. Две единицы представлены формами именительного (*как раз, то ли дело*) и родительного (*без малого, от силы*) падежей, одна – формой творительного падежа (*ровным счетом*).

Как показывает анализ нашего материала, в состав фразеологических частиц входят только отвлеченные существительные: *случай, сложность, особенность, раз, сила, часть, мера, счет, дело*, а также форма субстантивированного прилагательного – *малое*. Это подтверждает мысль о том, что в «процесс фразеологизации легче вовлекаются слова с абстрактными значениями...» [6, с. 89].

Имена существительные, становясь компонентами фразеологических частиц, утрачивают лексическое значение, актуализируя лишь его элементы.

Например, существительное *мера*, по данным «Словаря современного русского языка», обозначает «1. Единицу измерения. 2. Русскую народную единицу емкости для сыпучих тел, вмещающих приблизительно один пуд зерна, а также сосуд для измерения сыпучих тел, вмещающий количество, равное этой единице емкости. 3. То, чем измеряют, мерило. 4. Величину, размер, степень чего-либо. 5. Действие или совокупность действий, средств для осуществления чего-либо. 6. Устаревшее – стихотворный размер» [3, т. 2, с. 252].

Являясь компонентом фразеологизмов-частиц *по крайней мере, по меньшей мере*, существительное *мера* выступает в фиксированной форме дательного падежа, единственного числа, утрачивает лексические значения, актуализируя во фразеологических единицах сему «степень», «величина» четвертого значения.

На это уйдет по меньшей мере полчаса (В. Катаев. Белеет парус одинокий). До аэродрома же надо было лететь по крайней мере десять минут (Б. Полевой. Повесть о настоящем человеке).

Компоненты-прилагательные актуализируют семы своих значений: *меньший* – «самое малое», *крайний* – «самое меньшее». Компо-

нент – предлог **по** актуалізує сему відповідності малому виключителному кількості.

Взаємодія сем різних компонентів створює значення фразеологізмів-частиць: *по меншій мері пів години* – проявлення малої ступені названого кількості, *по крайній мері десять хвилин* – значення самої меншої, низької величини названого кількості.

Модель аналога словосполучення представлена шістьма фразеологічними частинами. Під аналогом словосполучення ми, внаслідок Г.А. Золотової, розуміємо «сполучення з підпорядкованими, вільними формами в ролі визначаючого елемента» [1, с. 55].

Фразеологічні частини моделі аналога словосполучення мають фіксовану форму предложних і беспредложних словосполучень, що складаються з узгоджуваного компонента і компонента-сущителноного в косвенному падежі.

Серед фразеологізмів-частиць моделі аналога словосполучення ми виділили три групи:

1. Предлог **по** + компонент-прикметельний + сущителноное в дателноному падежі: *по більшій частині, по крайній мері, по меншій мері*.

Китайська грамота була винайдена по меншій мері чотири, а не три тисячі років тому, як вважалося до недавніх пор (Челябінський робітник. 13.11.97).

2. Компонент-прикметельний + сущителноное в творителноному падежі: *рівним рахунок*.

Що відбувається за 20 секунд в гаражному будівництві? А рівним рахунок нічого (Правда. 19.12.84).

3. Предлог **во(в)** + узгоджувані компонент + сущителноное в предложноному падежі: *во всякому випадку, в загальному складності*.

«Северонікель» заборгував в рахунок усіх рівнів в загальному складності 186 мільярдів рублів (Советская Россия. 06.11.96).

Імена прикметельні, стаючи компонентами фразеологічних частин, утворюють категоріальне значення призначеності, виступають в фіксованій формі роду, числа, падежу.

По даним нашої картотеки, в склад фразеологічних частин входять тільки якісні прикметельні – *загальний, більший, крайній, менший, рівний*; і в сравнителноній ступені – *більше, менше*.

Наприклад, компонент-прикметельний *більше*, входячи в склад фразеологічних частин *більше ніж, більше або менше, тим більше*, виступає в фіксованій формі сравнителноній ступені.

Слово *більше*, по даним «Словаря сучасного російського мови», означає «1. Значителноній по величині, розмірам. 2. В отрицателноному предложноній означає: далі, впродовж, уже» [3, т. 1, с. 104, 106].

Становясь компонентом фразеологических частиц, *более* утрачивает лексические значения, актуализируя сему «степень» в значениях описываемых единиц.

Далеко не все на Западе относятся к ним (преобразованиям) с пониманием и тем более разделяют (Комсомольская правда. 22.04.89.). Идя на экзамен, я более или менее знал произведения, которые нужно было прочитать, кроме «Красного и черного» Стендаля (Е. Ильин. Путь к ученику). В РСФСР, например, с начала года число действующих кооперативов выросло более чем в 2,2 раза (Комсомольская правда. 06.12.88).

Более или менее знал – указание на среднюю степень проявления действия; *более чем в 2,2 раза* – указание на высокую степень проявления количества; *тем более разделяют* – усиление, повышение степени проявления действия, обозначенного глаголом *разделяют*.

Двадцать восемь фразеологизмов-частиц представляют собой модель аналога предложения. Единицы, относящиеся к этой модели, формально представляют собой грамматическую основу, состоящую из объединения главных членов: подлежащего и сказуемого, только подлежащего, только сказуемого, а также однородных членов предложения.

Проделанный анализ позволил нам выделить 4 группы среди модели аналога предложения:

1. Аналога двусоставного предложения: (*кто, что, где* и т.д.) *бы то ни было, все равно, во что бы то ни стало, самый что ни на есть, то ли дело, что ни на есть.*

Фразеологизмы-частицы этой группы унаследовали от простого двусоставного предложения прямой порядок расположения компонентов, который можно считать строго закрепленным. Компоненты-местоимения *все, то, что* соотносятся в свободном употреблении с подлежащим, а компонент-глагольная связка *есть*, компонент-краткое прилагательное *равно*, компонент-существительное *дело* соотносятся со сказуемым.

Впрочем, Варвара Петровна не такая была женщина, чтобы выказывать кому бы то ни было и перед кем бы то ни было свои нежные чувства (Е. Соловьев. О Тургеневе). [Фекла:] Да какой же тебе еще? Уж это что ни есть лучшая (Н. Гоголь. Женитьба).

2. Аналога односоставного предложения: *а то что же(ж), а что же(ж), ведь все же, взял да и, вот и все, и есть, как есть.*

Эта группа характеризуется наличием только одного главного члена: подлежащего (*все, что*), сказуемого (*взял, есть*).

И тогда-то Алексей Дмитриевич взял да и запузрыл на свой страх и риск эти самые незаконные 200–граммовые склянки (Литературная газета. 22.05.89.). Аносова рассмеялась. – Мужжики и есть мужжики. Ничего не понимают в наших бабьих делах (Жестев. Земли живая душа).

Фразеологические частицы второй группы формально воспроизводят две разновидности односоставного предложения: номинативное

(*а то что же(ж), а что же(ж), ведь все же, вот и все*), определенно-личное (*взял да и, и есть как есть*). Компоненты-местоимения *все, что* соотносятся в свободном употреблении с подлежащим, являются центром номинативного предложения, представляя собой фиксированную форму именительного падежа. Компоненты-глаголы *взял, есть* в свободном употреблении соотносятся со сказуемым, являются центром определенно-личного предложения, представляя собой фиксированные формы первого, второго, третьего лица единственного числа (*взял*) и третьего лица единственного числа глагола *быть (есть)*.

3. Аналога однородных членов предложения: *более или менее, ни дать ни взять, ни много ни мало, так или иначе*.

Фразеологизмы-частицы описываемой группы содержат в своей структуре сочинительный союз и формально воспроизводят модель однородных членов предложения.

В одном исследовании рассказывается, что ребенок задал за день ни много ни мало 437 вопросов! (Учительская газета. 01.12.70.). Старик – ни дать ни взять индюк в орденах, а дочь очень мила (О. Форш. Одеты камнем).

Компоненты-союзы фразеологизмов-частиц выражают соединительные (*ни... ни*) и разделительные (*или*) отношения. Компонент-союз является обязательным структурно и семантически и объединяет в составе описываемых единиц компоненты, представляющие собой слова одной части речи: глаголы (*дать, взять*), прилагательные в сравнительной степени (*более, менее*), наречия (*так, иначе*), числительные (*много, мало*).

Все фразеологические частицы данной подмодели образованы из слов-компонентов, которые в свободном употреблении находятся в антонимических отношениях: *более – менее, много – мало, дать – взять, так – иначе*.

4. Части сложного предложения: *а если, а если бы(б), все равно что, да чтобы(чтоб), если бы, когда бы(б), кто-кто а, не кто другой как, не кто иной как, не что иное как, что-что а*.

Один не вышел на работу, другим приходится его выработку на себя брать, так что прогульщик – все равно что десертир (В. Кожевников. Корни и крона). Он знал, что автор статьи, скрывшийся за псевдонимом «Л. Самарин», ? не кто иной, как академик Посошков (В. Дудинцев. Белые одежды). Согласитесь, что все это не что иное, как благоразумие (Ф. Достоевский. Село Степанчиково и его обитатели).

Особенностью описываемых фразеологизмов-частиц является то, что они представляют собой части сложного предложения: элементы сложносочиненного предложения (*кто-кто, а; что-что, а*), элементы придаточной части сложноподчиненного предложения (*а если, а если бы(б), все равно что, да чтобы (чтоб), если бы, когда бы(б), не кто другой как, не кто иной как, не что иное как*).

Компоненты-союзы являются обязательными структурно и семантически и позволяют отнести описываемые фразеологизмы-частицы к подмодели части сложного предложения. Становясь компонентами фразеологизмов-частиц, союз не оформляет синтаксических связей и отношений между частями внутри одного предложения и предложениями внутри сложного предложения, утрачивает лексическое значение, актуализирует лишь его элементы.

Например, союз **если** вносит сему условности в значения фразеологизмов-частиц **а если, а если бы(б), если бы(б)**.

Если бы еще не тратить времени на набор высоты (Б. Полевой. Повесть о настоящем человеке). У нас вон еще три дома не отремонтированы... – Ну, хорошо, а если бы все-таки отремонтировать? (А. Макаренко. Педагогическая поэма). – У меня ничего не получится. – А если попробовать? (Пример из «Словаря эквивалентов слов» Р.П. Рогожниковой).

Соединение и взаимодействие внутри одного фразеологизма-частицы разных по значению компонентов: условного **если**, предположительного **бы**, усилительного **а** объясняет сложность семантики описываемых единиц. Частицы **а если бы, а если** выражают значение предположения о возможности осуществления чего-либо, осложненное элементом значения условности. Частица **если бы** служит для выражения значения сожаления, сильного, но неосуществимого желания, осложненного элементом значения предположения.

Проанализированный материал дает возможность сформулировать следующие выводы:

1. В качестве компонентов фразеологических частиц выступают слова разных частей речи, среди которых лексические частицы занимают господствующее положение ($\approx 70\%$).

2. Фразеологизмы-частицы естественно включают в свой состав различные по значению лексические частицы. Большинство исследованных единиц группируются вокруг лексических частиц **и, бы, вот, как, не, только, уж, да, ведь, а, еще, так, то, ли, ну, же, будто, лишь, хоть, вроде**.

3. Фразеологизмы-частицы разнообразны по своей синтаксической организации и представляют собой модели сочетаний слов, аналога словосочетания, аналога предложения. В наибольшем количестве ($\approx 80\%$) представлена модель сочетания слов.

4. Каждый компонент фразеологической частицы является фразеобразующим и структурно обязательным.

5. Взаимодействие внутри одного фразеологизма-частицы разных по семному составу компонентов объясняет сложность структуры и семантики исследованных единиц.

ЛИТЕРАТУРА

---

1. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г.А. Золотова. – М.: Наука, 1973. – 352 с.
2. Мокиенко В.М. Славянская фразеология / В.М.Мокиенко. – М.: Высш. шк., 1989. – 287 с.
3. Словарь русского языка: В 4-х т. /под ред. А.П. Евгеньевой. – М.: Рус. яз., 1981 – 1984.
4. Чепасова А.М. Семантико-грамматические классы русских фразеологизмов / А.М.Чепасова. – Челябинск, 1974. – 99 с.
5. Чепасова А.М. Проблема структурности фразеологического значения / А.М. Чепасова, Л.А.Ивашко // Фразеологическое значение в языке и речи. – Челябинск, 1988. – С. 17-32.
6. Чередниченко А.П. Связующие фразеологизмы с компонентом **то** / А.П.Чередниченко // Синтаксические модели фразеологизмов. – Челябинск, 1989. – С. 163-179.

АННОТАЦИЯ

В настоящей статье рассматриваются структурные особенности класса фразеологических частиц в современном русском языке. Проанализированные единицы по структуре представляют собой синтаксические модели сочетаний слов, аналогов словосочетаний и предложений. Компонентами фразеологических частиц становятся слова разных частей речи, но большинство описанных единиц возникает на базе лексических частиц.

SUMMARY

Structural peculiarities of the class of the phraseological particles of Modern Russian language are discussed in the article. According to the structure, analysed elements consist of syntactical models of word combinations, their analogues and analogues of the sentences. Words of different parts of speech become components of the phraseological particles, but most of the described ones occur on the basis of the lexical ones.

УДК 81“ 42. 801.81(045)

**УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОРНИЙ ТЕКСТ:
РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЛІНГВОМЕНТАЛЬНИХ
ПРІОРИТЕТІВ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН**

Мова в історичному вимірі існування людини займає цілком оригінальне місце, позначене виявом духу і тіла Homo Sapiens, всіх його розумово- інтелектуальних, соціокультурних та психоемоційних потенцій. Історія будь-якої мови відбиває найважливіші етапи суспільної та культурної еволюції народу – творця національної мови, яка подекуди й визначає статус цивілізованості того чи іншого соціуму. Крім функції важливого суспільно-культурологічного маркера, мова реалізує один із основних етноментальних ідентифікаційних кодів нації – вербальний, який подекуди виступає домінуючим у диференційованні етносів (поняття етнічної стереотипізації пов'язане як з поняттями “нація”, “національний характер”, “національна свідомість”, так із поняттям “мова”, яке одним із перших залучене до реєстру кодів етнічної культури [18, с. 204]). “Мова завжди втілює в собі своєрідність цілого народу”, – постулював свого часу В. Гумбольдт [7, с. 349], а О. Потебня продовжив логіку міркувань: “Вивчення напрямів народної думки, зумовлених мовою, власне, того, що тільки і мало б називатися народністю, є найвищим завданням мовознавства” [25, с. 48]. З огляду на таку настанову, вбачаємо актуальним аналітично-дискусивне дослідження площини українського народнопоетичного тексту на предмет виявлення національної специфіки вербального кодування архаїчної картини світу східних слов'ян та їх етноментальних пріоритетів, що й становить мету поданої розвідки.

Мовний досвід кожного народу синтезує як усну словесну практику, так і писемну, яка є продуктом прогресивного розвитку людської свідомості і технологій графічної фіксації. Усна словесна культура найвиразніше презентована у давніх фольклорних текстах, які майже в усіх народів маніфестують міфологічний світогляд та міфологічну свідомість своїх вербальних трансляторів. Міфологічна свідомість являє собою фрагмент архаїчного мислення, яке, на думку О. Потебні, чим міфічніше, тим більше уявляється джерелом пізнання [23, с. 418]. При цьому вчений зазначає, що “міфологічна свідомість на певному етапі розвитку – єдино можлива, необхідна, розумна, вона властива не одному якомусь часу, а людям всіх часів, що перебувають на певній сходинці розвитку думки; вона формальна, тобто не виключає жодного змісту: ні релігійного, ні філософського, ні наукового” [23, с. 433].

У надрах міфологічної свідомості формувались національні архетипи, які, за Юнгом, є вродженими психічними структурами, сформованими ще у первісні часи пізнання світу людиною як позачасові схеми виникнення думок та емоцій [34, с. 11-14]. Архетипи презентують ту частину психічного змісту, яка ще не зазнала жодної свідомої обробки, отже, їх (архетипи) можна вважати сюжетно-знаковою передумовою створення міфів як першої стадії раціонально-художнього осмислення світу [22, с. 28]. “Архетип, – зазначає В. Ятченко, – це первісний образ найдавніших, найархаїчніших уявлень, істотною характеристикою якого є те, що він, відтворюючи позасвідомі душевні порухи людини, виявляє їх на поверхні свідомості у вигляді образів-символів, хоч і аж надто невизначених і невиразних. Ці образи-символи, усвідомлення яких і маніпулювання якими супроводжується якнайсильнішими спалахами психічної енергії, і лежать в основі форм пристосування людини до світу” [35, с. 18].

Архетипи як зріз первісного колективного (позасвідомого) начала з часом еволюціонувались у традиційні для кожного етносу образи-символи (так звані етноархетипи), які склалися у надрах первісних міфів і втілюють у собі лінію розвитку початкових форм свідомості [29, с. 59]. У культурі пізніших суспільств народні образи-символи знаходять своє втілення у фольклорі, різних видах народного мистецтва, забобонах. “Етноархетипи розкриваються вже вплетеними в форми уявлень про світ, які сформувались на ґрунті досвіду, набутого конкретною групою людей в її реальних стосунках з іншими групами, в конкретних географічно-ландшафтних, кліматичних і т.і. умовах” [35, с. 19]. Власне, архетипи виступають у мистецтві, зокрема літературі, своєрідними ядрами національних образних комплексів, які генетично несуть інформацію колективного й індивідуального людських начал, репрезентуючи як загальне, спільне, так і те, що набуто кожним конкретним художнім досвідом – традиційним національним та індивідуально-авторським.

Архетип, пройшовши у часі певну естетичну й формально-змістову еволюцію, набувши етноспецифічних рис у фольклорній практиці кожного з народів, трансформуючись спочатку у міф, а потім у художній (словесний) образ, розчиняється у площині подальшої національної літератури, нівелюючи свою універсальність, однак зберігаючи унікальність, традиційну у межах кожної з культур. Такому стійкому художньо-естетичному кодуванню національної культурної інформації сприяють фольклорні тексти, які “подібно до зразків художнього стилю літературної мови вводяться в обіг культурно-естетичних надбань народу. Завдяки естетичній природі народнопоетичного слова в ньому найдовше зберігається світ поетичних уявлень народу, що збуджує художню творчість письменників усіх часів” [8, с. 6]. Тож, література як вид мистецтва “і у своєму філогенезі, й онтогенезі бере початок у фольклорі” [4, с. 50], що свого часу було задекларовано О. Потебнею: “Народна поезія і література слу-

жать представниками двох різних станів людської думки, які відносяться один до одного як ступені – попередній і наступний. Народна поезія панувала тоді, коли була найпомітнішим продуктом людської думки (це відбувалося до розподілу на вищі культурніші і нижчі верстви суспільства), тому під народною поезією ми розуміємо поезію всього народу до його поділу на класи... У відомих творах народної, тобто усної і безособової, поезії ми повинні бути готові зустріти підготовку літературних явищ: навпаки, початкові продукти літератури повинні в дечому нагадувати настрої думки, властивий народній поезії” [24, с. 166].

Кожен народ, залежно від історико-географічних умов існування, особливостей фізичного і психічного складу, темпераменту, етнічних ознак, духовних орієнтирів, по-різному сприймає довкілля і відповідно до цього по-різному прагне відобразити його у словесно-художній формі, найдавнішою з яких і є фольклор. Спектр фольклорної презентації образно-світоглядних концептів різних народів розгалужений у своїй жанровій площині: міфи, легенди, саги, билини, думи, пісні та інше, що свідчить про унікальність та оригінальність формально-змістових рівнів фольклорних текстів кожної нації, зумовлених багатьма зовнішніми та внутрішніми факторами, серед яких й етноментальні, світоглядні, релігійні.

Глибинна архетипічна природа фольклорних творів дає можливість усвідомлення давніх світоглядних пріоритетів кожного народу, отже, реконструкції його концептуальної картини світу, яка експлікується мовою як вербальним засобом синхронного кодування дійсності. Досліджуючи соціально-природний феномен мови, Гумбольдт вивів універсальну формулу: “Мова – це дух народу”, – вкладаючи у поняття “дух” розуміння об’єднаної духовної енергії етносу, “чудовим способом закарбовану в певних звуках” [7, с. 349]. Мова, зазначав мислитель, завжди втілює у собі своєрідність цілої нації, тому в її надрах ми “повсякчас знаходимо сплав власне мовного характеру з тим, що сприйнято мовою від характеру нації” [7, с. 373].

Саме концентрація в мові енергетики світоглядного, отже, концептуального потенціалу окремої нації спричиняється до відмінностей не між різними називанням однієї речі у різних мовах, а між різними її баченням носіями різних мов. “Мова національно специфічна, і на її підґрунті можна реконструювати особливості національної ментальності; засобом її опису слугує універсальний субкод *lingva mentalis*. . . елементарні, далі не членовані смисли, універсуми людської свідомості” [5, с. 115]. Цей універсальний субкод, або “мовні звичаї”, прийняті й усвідомлені кожною окремою спільнотою у власний спосіб, а тому зрозумілі лише їй, конструюють світ – різний для кожної групи, тобто різні мови “по-різному категоризують світ, по-різному виділяють окремі його аспекти та надають одним і тим самим денотатам різного сенсу” [10, с. 104]. Цим, можливо, пояснюються й розбіжності у тлумаченнях кожним народом одного і того ж образу-сим-

волу, наповнення цієї оболонки різним змістом, з різним виявом аксіологічної оцінки, емотивно-експресивної характеристики.

Аналізуючи фольклорні тексти багатьох народів, зіставляючи їх мовно-концептуальний простір, вчені унаочнюють етноментальну специфіку творення національних художньо-естетичних комплексів, з оригінальними асоціативно-інтерпретаційними моделями одних і тих денотативних об'єктів, що зумовлено, знов-таки, своєрідністю (світоглядною, ментальною, психічною) людського сприймання мовного знака. Окремі ознаки денотата можуть викликати у представників різних національних та суспільно-соціальних груп різні асоціації, які спричиняються до багатоплановості інтерпретації слова [1, с. 299].

Особливості етноментальних інтерпретацій давніх архетипічних схем, матеріалізованих словом, найвиразніше представлені лексико-семантичною та фразеологічною площинами фольклорного твору, жанри якого визначаються специфікою формальної організації національного народнохудожнього дискурсу. Мовленнєві структури, які "скристалізувалися" в надрах колективного, усномовленнєвого досвіду народу, на думку вчених, "не тільки виражають й оформлюють (омовлюють, вербалізують) думку, але й формують її, визначають духовну інтенціональність, спрямованість, її особливий сенс і унікальність" [10, с. 123]. Якість цієї мовно-мисленнєвої кристалізації народного художнього досвіду визначається вагомістю й значимістю того, що складало змістовну квінтесенцію фольклорного тексту. Адже, як зазначив свого часу М. Монтень, народна поезія має своїм фундаментом природне підґрунтя, виражаючи поетично лише те, що цього заслуговує з точки зору життєвої вартості. У народній словесності народ зберігає те, що визнає гідним життя [4, с. 39]. Така "дистиляція" словесно-образних структур у фольклорному тексті зумовлена насамперед їх архетипічною природою (спочатку універсальною, а внаслідок еволюційних змін – унікальною, етноспецифічною), що дозволяє протягом тривалого часового існування і навіть впливу інших, більш пізніх образних нашарувань, конденсувати саме ту символічно-художню інформацію, що з'явилась у надрах колективного мовнотворчого досвіду конкретного етносу.

Ця інформація, закодована вербально, торкається багатьох сфер буттєвого обживання світу давньою людиною – з усіма її віруваннями, звичаями, пріоритетами, вподобаннями. Таким чином, національний фольклорний текст є унікальним способом пізнання і розуміння різних рівнів життєвияву пращурів: свідомісного, діяльнісного, онтологічного, духовного, релігійного, трансцендентного, психоемоційного, аксіологічного, асоціативного, естетичного – усього складного комплексу синхронної часові концептуалізації дійсності, зафіксованої текстом як вербальною пам'яткою. Крім того, фольклор в його тематичних і мовних виявах виступав "як велика культурно-об'єднувальна сила", як фактор національної згуртованості" [6, с. 100], оскільки за своєю генетикою фольклорні тексти в їх фор-

мально-змістовому вираженні презентують не лише світоглядну, але й етноментальну специфіку народу-творця, первісні фрагменти його майбутньої національної філософії (які ще не окреслені, оскільки не усвідомлені, не вироблені суспільним буттям, але вже започатковані у тих думках, що пов'язані з розумінням своєї причетності до певної етнічної групи з відповідними їй мовно-комунікативними засобами, світоглядними позиціями, психологічними властивостями, фізіономічними ознаками, культурно-життєвими вподобаннями, географічно-територіальними особливостями та специфічним рівнем суспільної організації своєї групи. Усі ці параметри з часом конденсуються у поняття **народ** – “зв’язана однаковою походженням і мовою культурна спільність людей, яка є істинним та єдиним носієм об’єктивного духу” [32, с. 284]. Народ, організований у державу, утворює націю. Філософія народу будується на підставі типового сприймання життя й спільності буття, відтворюючи у мовно-мисленнєвій діяльності характерні для даного народу основні теми [32, с. 284].

Апелуючи у цьому контексті до відомої тези О. Потебні: “... зміст народної поезії складає не природа, а людина, тобто те, що становить найважливіше в світі для людини” [24, с. 166], можемо ідентифікувати зміст фольклорного тексту з тими основними темами, які хвилювали людину як представника певного етносу (народу) у площині її буттєвого існування. Буттєвий локус кожного народу фокусує парадигму як універсальних (спільних для всього людства) пріоритетів, так і специфічних, властивих лише йому. Кодування найдавніших із цих пріоритетів відбувалося безпосередньо у площині колективної словесно-художньої творчості, оскільки саме мова здатна закарбувати етнопсихоментальні потенції народу, виразити його цінності й ідеали (життєво-практичні, духовні, етичні, естетичні), перекодувати їх в інтеріорний план нашої психіки [10, с. 101]. Прочитання давніх фольклорних текстів різних народів, їх зіставлення у змістових параметрах дає можливість конкретизувати ті життєво-буттєві цінності, які визначають (у межах синхронії та діахронії) рівень свідомісної еволюції етносу, його цивілізаційність.

Українська фольклорна практика у своєму світоглядно-художньому форматі найвизраźніше актуалізована у народнопоетичній творчості (пісні), ритуально-обрядових текстах, мовних оберегах, замовляннях, примовках, народній фразеології. Процес збирання й всебічного наукового вивчення українських фольклорних текстів, пізнання історико-тематичних, художньо-естетичних, мовно-стилістичних ознак колективної словесної творчості нашого народу припадає на середину XIX століття. Особливу увагу дослідників того часу привертають народні пісні, які активно і систематично записуються істориками і філологами (М. Цертелєвим, Я. Головацьким, М. Костомаровим, П. Кулішем, М. Максимовичем, А. Метлинським, П. Чубинським та ін.), оброблюються композиторами, стають об’єктами лінгвістичного та літературознавчого аналізу. У цей час

здійснюються перші кроки у науковому вивченні лексико-семантичних, морфологічних, стилістичних засобів фольклорного образотворення.

Відомий історик та етнограф М. Костомаров захистив 1843 року у Харківському університеті дисертацію про історичне значення української народної пісні, акцентувавши увагу на такому об'єкті, як давня символіка народнопоетичних текстів. Наукове дослідження фольклорної практики слов'ян продовжив О. Потебня, успішно захистивши (знов-таки у Харкові) магістерську дисертацію "О некоторых символах в славянской народной поэзии" і далі опрацьовуючи тему у своїй першій докторській дисертації "О мифическом значении некоторых обрядов и поверий" (цю наукову розвідку у 1866 році було відхилено Радою Харківського університету через політичні причини, пов'язані із загибеллю брата Андрія під час польського повстання). У своєму науково-аналітичному вивченні феномену фольклорного тексту як репрезентанта давньої слов'янської духовності О. Потебня, розвиваючи ідеї В. Гумбольдта про мову як діяльність духу народного, прагне віднайти глибинний зв'язок філософського, психологічного, етноментального і власне мовного рівнів у творенні колективного художнього дискурсу нації. Синтезуючи методологію різних наукових сфер, апелюючи до суб'єкта творення давнього духовного світу, отже, прагнучи збагнути його архаїчні свідомісні площини, заковані у фольклорній практиці, вчений пріоритетно вичленяє мову як домінуючий фактор формування думки, свідомості, буттєвих орієнтирів й окремого індивіда, й етносу в цілому. "Мова є настільки ж творенням особи, наскільки народу" [23]. Мова, за О.Потебнею, виконує пріоритетну функцію при творенні духовного світу етносу на найдавніших етапах його становлення й розвитку, при вибудовуванні його світоглядних засад, сприяє інтеріоризації його життєво-буттєвих площин.

Ця думка вченого знаходить розвиток у міркуваннях сучасних етнолінгвістів про те, що саме мова дає "чудовий ключ до розуміння тих обставин, в яких живе народ. Адже мова не просто опосередковує світосприймання, але й відповідним чином структурує й активно конструє специфічний етнокультурний, пракселогічний і психічний досвід своїх носіїв. Породжена мовою, через мову і з допомогою мови унікальна мовна картина етносу сама стає дієвим системоутворювальним і формотворчим чинником отих обставин, однією з інтегральних умов усієї життєдіяльності етносу. Вона ... також "єднає" ментальність і повсякденну практичну діяльність – трудову, побутову, комунікативну тощо" [10, с. 206]. Тож, для осмислення своїх душевних порухів, зовнішніх сприйнять "людина мусить об'єктивізувати їх у слові, і слово це узгодити з іншими словами" [24, с. 156].

Засобом же творення давнього міфологічного світу було слово-символ, яке через свою феноменальну природу здатне впливати на різнорівневі сфери рецепції, створюючи широке асоціативне поле в свідо-

мості реципієнта. М. Костомаров шукав першопричину виникнення давньої слов'янської символіки, з одного боку, у прагненні наших предків всюди вбачати дух творця, в намаганні якимось чином компенсувати своє безсилля перед силами природи; з іншого боку, він розумів, що символи так чи інакше пов'язані з трудовою діяльністю давніх слов'ян і були втіленням тих природних закономірностей, що пізнавалися етносом у процесі його еволюційного розвитку. М. Костомаров вважав, що безпосередньо народнопоетичні символи виникли під впливом трьох факторів: природних особливостей явищ, вживання у побуті, міфічних і традиційних переказів [12, с. 267]. Отже, давня символіка українців викликана певними асоціаціями, аналогіями з тими предметами та явищами, які були знайомі пращурам й до певної міри зрозумілі (якщо не своєю внутрішньою природою і суттю, то хоча б дією), і які становили основні фрагменти етнічної концептосфери – небесний простір з його реаліями, земля, вода, гори, рослини, тварини, кольори.

Слова-символи як фрагменти мовно-художньої картини світу давніх українців відбивали первісні знання людей про довкілля, про спосіб організації (фізичної і духовної) світу, отже фіксували раціональний та емпіричний досвід народу, тому для вчених цей архаїчний вербальний шар представляє і лінгвістичну, і гносеологічну вартість. Як слушно зауважив свого часу Д. Овсяннико-Куликовський, символ “об’єднує, узагальнює, збирає в одне ціле відомі і зрозумілі для кожного конкретного етносу уявлення, поняття, ідеї разом із відповідними почуттями і настроями. Символи з’являються на тій стадії культурного і розумового розвитку, на якій людська душа, збагатившись різноманітними ідеями, почуттями, настроями, має потребу в об’єднанні цього змісту під умовними знаками чи образами, які і виступають їх символами” [20, с. 56].

У цьому випадку символи як вербальні комплекси закодованої різнорівневої інформації дорівнюють концептам, котрі розглядаються лінгвістами, зокрема О. Кубряковою, як інформативні структури, що відбивають знання і досвід людини, як змістові одиниці пам’яті, ментальності, всієї картини світу [14, с. 90]. Л. Лисиченко співвідносить концепт із домовним уявленням про явище, який супроводжується в свідомості численними ознаками і асоціаціями [16, с. 39]. Комплекс цих асоціацій, аналогій, уявлень з часом змінюється, зазнає естетичної еволюції відповідно до рівня художньої свідомості етносу, і у площині діахронії символи вже виступають складовими концепта як творчі моделі естетично сприйнятого світу в його поняттях і розуміннях, як спосіб художнього відтворення дійсності [3, с. 81]. Тож, презентуючи на найдавніших еволюційних етапах комплекс знань про довкілля з тими уявленнями і поняттями, які сформовані тогочасним досвідом (більшою мірою емпіричним), символи виконують певну концептуалізуючу функцію – творення архаїчної концептуальної картини світу етносу, яка з розвитком наукових знань ви-

дозмінюється, інтерпретується в інших розумових площинах, набуває нових сфер репрезентації. Концептуальна картина світу є більш універсальною і спільною для народів з однаковим рівнем знань про довкілля, тоді як мова відображає досвід кожного конкретного народу і виявляє не тільки спільні знання, а й своєрідність бачення ним дійсності [15, с. 129].

Найповніше давній світ українців, з їх уподобаннями, уявленнями, первісним знансьвим досвідом, емоціями та почуттями реконструюється з народнопісенної творчості, адже, на думку В.Белінського, “поезія народу – це дзеркало, в якому відображається його життя з усіма характерними відтінками і родовими ознаками. Оскільки ж поезія є не що інше, як мислення образами, то поезія народу є ще і його свідомістю” [2, с. 448]. Народну пісню вважають “енциклопедією пам’яті та історії народу, в якій збережено основні реалії усіх сфер його життєдіяльності” [11, с. 34]. О. Потєбня, вивчаючи зв’язок мови і національності у світлі тогочасних (середина 19 ст.) теорій філософії мови, текстовим матеріалом для своїх розвідок обрав саме народні пісні як максимально продуктивний та репрезентативний рівень відбиття народної художньо-образної свідомості, вбачаючи в національній мові одну із стихій народності та найбільш досконале її уподібнення. На думку вченого, втрата будь-якою народністю своєї національної мови є шкідливою для всього людства, яке складається із різноманітності національних обрисів і без них перетворилося б на абстракцію [27, с. 145]. Саме народна пісня в її символічно-мовному аспекті дає підстави для реконструкції архаїчної концептуальної картини світу українців, яка уможливило розуміння сучасниками тих універсалій, за якими вибудовувався первісний сценарій співіснування макрокосму (Всесвіту) і мікркосму (людини) у національному часопросторовому континуумі.

А. Кримський, досліджуючи філософію та поетику народної пісні, зазначав, що в пісенних образах сконцентровані історичне самопізнання, моральні та етичні цінності, ідеали усього народу і відбиття особистісної, індивідуальної психології окремої людини [13, с. 361]. У цьому випадку ми маємо певний феномен дослідницької різновекторності народнопісенного тексту, який виявляє себе у дуалізмові колективного й індивідуального у генетичній сутності народної пісні.

З одного боку, як продукт колективної лінгвохудожньої творчості цей текст є джерелом і подальшим транслятором традиційної народної поетики, яка з часом стає мовностилістичним підґрунтям для створення індивідуально-авторської поетики в художньо-літературному дискурсі. Як зазначають дослідники, фольклорні зразки функціонують у творах письменників “у вигляді різного типу творчих переробок, ремінісценцій, новотворень, що, зберігаючи фольклорний елемент, отримують індивідуально збагачену семантику, утворюючи категорію народнопісенності в системі української літературної мови. Її зміст становить позначена

фольклорними рисами семантика, яка існує у формі символів і традиційних семантичних центрів, цілісної системи відповідно стилістично-маркованих мовних засобів і прийомів” [11, с. 35].

Отже, мовно-мисленнєве надбання народу, створене у минулому, впливає на індивіда, формуючи його власні мовленнєві та мисленнєві рівні, активізуючи традиційне й спонукаючи до оригінального, власного вербального світовідчуття. Вектор дослідження “ від колективного – до індивідуального, від загального – до часткового” (площина лінгвістичної аналітики). З іншого боку, колективна мовно-мисленнєва діяльність народу, презентована піснею, спирається на діяльність окремих індивідів – мовців з власними психічними основами та психічними характеристиками. Спроба реконструкції архаїчних етноментальних та етнопсихологічних ознак нації через узагальнення цих індивідуально-психологічних особливостей творців фольклорного дискурсу, які так чи інакше вкарбовані у тексті, зумовлюють моделювання цілісної картини психолінгвального дискурсу нації. Вектор дослідження “від індивідуального – до колективного, від часткового – до загального” (площина психолінгвістичної, етнопсихологічної аналітики). Як бачимо, народнопісенний текст завдяки власному генетичному феномену спроможний стати об’єктом багатьох наукових галузей, які розпрацьовують засади національних духовних і культурних пріоритетів (що й було передбачено О. Потебнею: “Народна пісня становить матеріал для мовознавства, етнографії, психології та ін.” [24, с. 79]).

В українській лінгвістиці питання всебічного вивчення фольклорного тексту, як ми вже зазначали, має тривалу історію. ХХ століття позначилося у мовознавстві широким простором наукового опрацювання фольклорних практик: лексикологія актуалізувала семантичні, смислові, символічні, образотворчі потенції лексем у фольклорному контексті, граматики вивчала традиційність народнопоетичного слововживання у його парадигматичних відношеннях, синтаксис досліджував рівні композиційно-структурної організації тексту, стилістика синтезувала всі лінгвальні результати відповідно до способу їх контекстуальної реалізації у зазначених творах (праці І. Білодіда, І. Булаховського, О. Веселовського, О. Дея, Л. Лисиченко, С. Єрмоленко, В. Русанівського, О. Тараненка, В. Калашника, В. Ужченка, А. Мойсієнка, В. Жайворонка, Л. Ставицької, В. Давидюк, М. Філона, О. Тищенко та багатьох інших). Сьогодні фольклорний текст залишається у центрі уваги українських мовознавців, оскільки феномен народного духу, автентичності національної архетипіки залишається нерозгаданим (і чи спроможний взагалі бути декодованим остаточно і збагненим, як сама природа?), отже провокує потребу його наукового пізнання. Сучасний інтерес представників різних галузей науки до народної культури, світоглядних уявлень і вірувань, “котрі, як відомо, складають підґрунтя менталітету, народної філософії

та моралі кожного народу”, зумовлений тенденціями поступового зникнення й розчинення елементів народнокультурного надбання у просторі актуального духовного й мистецького дискурсів [31, с. 185].

Акцентація поняття “дух” не випадкова сьогодні у площині лінгвістичних пошуків, адже формує й окреслює векторність дослідницького філологічного простору, який дедалі більше апелює до психо-ментальних та інтенціональних передумов діяльності людини-деміурга художнього тексту. Який творець-індивід криється за колективним мистецьким витвором? Що стоїть за процесом віднайдення і вербальної фіксації саме тих первинних мовних символів, котрі склали підгрунття тріади *архетип – міф – образ*, яку можна вважати схемою виникнення мистецького образу? Які складні мовно-мисленнєві механізми детермінують відображення у вербальній площині фольклорного твору концептуалізації духовного світу за зразком матеріального? Ці та інші питання формують напрями сучасного лінгвістичного аналізу народнопоетичних текстів – традиційного мовознавчого об'єкта, який сьогодні виходить на нові рівні його наукового пізнання.

У площину актуальних лінгвістичних шукань потрапляють тексти не лише народних пісень, а й національних вербальних оберегів (замовлянь, примовок, фразем), народних дум, загадок, прислів'їв та приказок, жартів. Наукова суголосність часові у цих мовознавчих пошуках визначається як розширенням дослідницьких об'єктів, так і акцентуванням інноваційних технологій вивчення цілком традиційних (фольклорних) текстів. Так, сучасна семасіологія акцентує увагу на взаємодії мовно-змістових параметрів фольклорного тексту з ментальним лексиконом нації, досліджуючи проблеми типології значень та семантичної структури мовних одиниць, теорії метафори та символу, інтерпретації значення як трансформованої форми колективної людської діяльності [30, с. 9]. Саме “діяльнісно-антропоцентричний підхід до значення спрямував сучасні дослідження на встановлення зв'язку його глибин з культурно-історичним буттям народу, енергетично-психологічним його існуванням” [21, с. 45]. Така маргінальна наука, як етнопсихолінгвістика, прагне “встановити шляхом експерименту та інших методик певні національні концепти, стереотипи мовної та культурної етнічної свідомості” [30, с. 60] українців, залучаючи до об'єктів етнопсихолінгвального дослідження фольклорні тексти як фрагмент відображення специфіки етнічного менталітету, духовної культури, звичаїв, традицій. Нова лінгвістична дисципліна – когнітологія має розгалужене поле досліджуваних проблем, серед яких вивчення національно-культурної концептосфери, ментального лексикону, які презентують загальне відображення світу носіями будь-якої мови. У зрізі цих пошуків й набула актуальності теорія картини світу (концептуальної та мовної). Лінгвоконцептуальний аналіз вербального простору народної пісні закріплює інформацію різних сфер знань (етнографії, етнопсихології, етнофілософії) щодо ціннісних орієн-

тирів українців у практично-трудовій та духовній діяльності, акцентує специфіку творення унікальної національно-мовної картини світу. “Останнім часом в Україні, – зазначає О. Селіванова, – надзвичайно актуальним стало вивчення різних фрагментів національно-мовної картини світу з огляду на специфіку етнічної свідомості мовців, вплив звичаїв, соціокультурних, фонових знань, традицій, обрядів, вірувань, міфологій” [30, с. 84].

Ця потужна аналітична діяльність зумовлюється потребами нашого молодого національного суспільства у відтворенні та реконструюванні тих етно-ментальних засад, які склали підґрунтя для виокремлення української нації із спільнослов'янських етноджерел і які є нашими безперечними духовними та культурними пріоритетами, що мають велику творчу енергетику, закодовану у народному образному слові й тексті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азнаурова З.С. Очерки по стилистике слова. – Ташкент, 1973.
2. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений: Т. 2. – СПб., 1878.
3. Боров Ю.Б. Эстетика: В 2 т.—Смоленск, 1997. – Т.1.
4. Боров Ю.Б. Эстетика: В 2 т.—Смоленск, 1977. – Т.2.
5. Вежбицкая А. Язык, культура. Познание. – М., 1997.
6. Виноградов В. Великий русский язык. – М., 1945.
7. Гумбольдт Вильгельм. Язык и философия культуры. – М., 1985.
8. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. – К. 1987.
9. Жайворонок. В.В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти дослідження // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 48 – 63 .
10. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність. – Львів, 2002.
11. Козловська Л. Лінгвістична категорія народнописаності в стилістичній системі української літературної мови // Слово. Стиль. Норма: Зб. наук. праць. – К., 2002. – С. 34 – 39.
12. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики і літературознавства. – К., 1994.
13. Кримський А. Твори: У 5 т. – К., 1973. – Т. 5.
14. Кубрякова Е.С. и др. Краткий словарь когнитивных терминов. –М., 1996.
15. Лисиченко Л. Мовна картина світу та її рівні // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Харків, 1998. – Т. 6. – С. 129 – 145.
16. Лисиченко Л.А. Структура мовної картини світу // Мовознавство. – 2004. – № 5-6. – С. 36-42.
17. Маленко О. Лінгвопоетика Всесвіту в українському художньому тексті: еволюція смислів. – Харків, 2004.
18. Миронова Г. До питання “якого ми роду-племени?” // Ukraina medzy jezykiem a kultura. – Krakow, 2003. – S. 199-205.

19. Мойсієнко А.К. Символ як явище аперцепції // Мовознавство. – 1993. – № 3. – С. 40 – 45.
20. Овсяннико-Куликовский Д.Н. Теория поэзии и прозы (Теория словесности). – М.: П., 1923.
21. Петренко В.Ф. Основы психосемантики. – Смоленск, 1997.
22. Плерома: Проект “Повернення деміургів”. – Івано-Франківськ, 1998. – Вип. 3.
23. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976.
24. Потебня О.О. Эстетика і поетика слова. – К., 1985.
25. Потебня А.А. Мысль и язык. – К., 1993.
26. Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М., 1990.
27. Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація. – Нью-Йорк, 1992.
28. Русанівський В.М. Мовна картина світу в етнокультурній парадигмі // Мовознавство. – 2004. – № 4. – С. 3 – 7.
29. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. —М., 1981.
30. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К., 1999.
31. Толстой Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М., 1995.
32. Философский энциклопедический словарь. – М.: Инфра-М., 2005.
33. Фольклор: Образ и поэтическое слово в контексте: Сборник статей. – М., 1984.
34. Jung C.G. Bewusstes und Unbewusstes. Walter Vlg. Olten. 1971.
35. Ятченко В.Ф. Історія духовної культури українського етносу. – К., 2004.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена питанням загальнотеоретичного рівня, що висвітлюють онтологічну сутність фольклору як репрезентанта етнолінгвальних пріоритетів нації, і питанням української фольклорної мовтворчості як засобу експлікації архаїчної картини світу східних слов'ян. Зокрема, фольклорний текст розглядається як вербальний транслятор міфологічної свідомості етносу, його “духу”, закодованого у системі національної мови.

SUMMARY

The article is devoted to questions of a general-theoretical level, which represents ontological essence of folklore as representative of ethno linguistic priorities of the nation, and to questions of the Ukrainian folklore creativity as means of explication of an archaic picture of the world of east Slavs. The folklore text is considered as the verbal compiler of mythological consciousness of the ethnos coded in the system of a national language.

УДК 801.561

РУССКАЯ ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА И СТАРООБРЯДЧЕСТВО

Старообрядчество как исторически сложившееся религиозное и социально-культурное движение являет собою особую форму отражения этнического самосознания и национальной русской культуры, непрерывный духовный опыт нации. Мы говорим о русском старообрядчестве, хотя оно давно стало культурным фактом более двадцати стран мира, расположенных на четырех континентах.

Язык сочинений старообрядцев репрезентирует одну из экстремальных возможностей развития русского литературного языка в эпоху столкновения разных культурных парадигм, из чего следует актуальность разноаспектного изучения данного дискурса.

Языковая картина мира конкретного языкового общества, как известно, формируется системой ключевых культурных концептов и связывающих их инвариантных ключевых идей [1].

Сегодня мы остановимся на нескольких номинативных единицах, которые обладают особой эксплицитностью в текстах старообрядцев как репрезентанты ментальности. Это слово *раскол* и как факт семантической деривации на базе данного обозначения – *раскольник*. Кроме того, возникает вопрос о том, являются ли данные лексемы особым образом маркированными единицами русской модели мира, социально значимыми компонентами этноса в целом.

Традиционно понятие *раскол* связывается в русской культуре с представлением о религиозном конфликте середины ХУ11 века, хотя прилагательное *раскольнъ (-ыи)* отмечается уже в Супрасльской рукописи в значении «несогласный, сомневающийся» [2, с. 575].

В старообрядческих сочинениях существуют тексты, в которых *раскол* и *раскольник* являются самыми частотными знаками. Это тексты, созданные представителями одного из согласий староверия – старообрядцами-странниками, активно выступающими в полемике о недопустимости раскольнического наименования рачителями “древне-православного благочестия”.

Странническое (или бегунское) согласие возникло во второй половине ХУ11 в. и стало одним из влиятельных в старообрядчестве. Следует подчеркнуть, что *странничество*, как добровольный уход из мира, является константой не только для данного конфессионального объединения, но входит в концептуальную картину всей русской культуры [3, с. 181].

Одна из ключевых идей для языковой картины мира старообрядцев-странников является представление о наступлении в России царства антихриста: *росия тому же падонію последоваше и тако исполнися число зверя ахзс вто лето царь алексей михайловичь сниконмю ноступи от святых православных веры, и всю церквь бжюю от всего блголетия обнажи, и бысть вместо царя мучитель: вместо владыки ратникъ, яко же свидетельствует о семъ апль павель, сице: прежде приидеть отступленіе, потомъ явится человекъ греха, сынъ погибельныи антихристь* [4, л.13 об.-14].

Когда рецептивная идея «Священной Державы» окончательно разрушилась под действием европеизации и секуляризации, выход странники видели только в «бегстве», но не в пассивном, а в активном действии. Во времена господства антихриста только странники могут быть носителями правой веры, а путь бегства – универсальный и единственно верный образец поведения в «последние» времена. Кроме того, по идее основателя согласия инока Евфимия [5], спасти свою душу можно и смелым исповеданием веры перед антихристом, неповиновением императору-антихристу, гражданским властям и официальной церкви.

Странники активно вели полемику со своими оппонентами (лидерами других согласий, представителями синодальной церкви, государственной власти и т.д.), их эвокационные способности оказывали влияние на общественно-политические процессы, напр. в Сибири в 1850-1860-х гг. [6, с. 68].

В сочинениях старообрядцев-странников *раскол* и *раскольник* не только описываются, но и переживаются, таким образом концептуализируя действительность, отражая опыт интроспекции многих поколений.

Для реконструкции семантического основания и осмысления номинации необходимо обратиться к экстралингвистическим данным.

В 1745 году появляется указ Елизаветы Петровны, запрещающий старообрядцам именовать себя староверцами, пустынножителями и скитскими общежителями, устанавливается единое для них наименование *раскольник* [7, с. 326]. Кроме того, во время 2 и 3 ревизий старообрядцы были обязаны сами подавать “скаски” – прошение о записи в раскол, и обозначать в них себя раскольниками. Записью в раскол правительство предлагало старообрядцам легализацию, но на определенных условиях. Данные условия требовали: двойного подушного оклада со старообрядцев (по сравнению с обычной нормой) при проведении ревизии населения, при этом их вносили в особые списки; им запрещалось проповедовать старую веру в любой форме, даже в пределах одной семьи; детей необходимо было причащать с 7 лет в православной (официальной) церкви; старообрядческий брак считался противозаконным и жестоко преследовался; запрещалось иметь старые (донионовской печати) книги и иконы [8].

В старообрядчестве возникает острая дискуссия о допустимости записи в раскол. Странники выступают с осуждением «записных» и доказывают в своих сочинениях неприемлемость для истинных христиан раскольнического именованья, особое значение для них имеет мотивационный признак, который положен в основу номинации.

Для бегунов аллоэтноним *раскольник* имеет концептуальное значение, ведь в самом факте именованья того или иного объекта действительности отдельным языковым знаком находит отражение концептуализация жизни человека [9, с. 117]. В страннических рукописных сборниках преобладают полемические сочинения по поводу данной оценочной номинации.

Бегуны так раскрывают содержание понятия *раскольник*: *раскольник* – это *еретик, отступник* от православия: *еже по лексикону, раскольник, то есть раздорник, отступник, отщепенец; тем же убо аще раскол эказуется по апостолу ересь, и раскольник еретик нарецися праведно от сего приразумевается* [4, л. 185 об.].

Именно такой смысл вкладывали в эту номинацию представители официального православия, где отрицательная оценочная номинация связывает название деятеля мотивационным отношением с названием действия (глаголов разделения): *и по преподобному матфею правилописцу: раскольник, иже с православною церковью расщепися. и по преподобному никону черногорскому: раскольник, иже вин ради неких церковных, и взыскании ненарочитых вознегодова распрѣся. и от телесе церковнаго отсечеса, и живушей в нем благодати духа святаго лишися* [4, л. 185 об.].

В ассоциативно-вербальной сети данных носителей языка можно выделить следующие компоненты структуры концепта *раскольник*: *церковный разгранец, развратник, развращенец церковный, неединомысленник, несогласник, отступник, отщепенец, расколотворец, рассечениц, еретик, раздорник, несоюзстник, которник*.

Причины церковного раскола авторы-странники объясняют следующим образом: *два образа раскола церковнаго (по златоусту) известующа. едино убо егда изсякнем любовию, другое же, егда нестойная творити ко оному телу дерзнемъ* [5, 70 об.]; т.е., одна причина в пресечении любви, а другиши в догматахъ [5, л. 72].

Сами странники используют следующие автоэтнонимы, которые противопоставляют аллоэтнониму *раскольник*: *странствующие, пустынники, пустынножители, истинные христиане, рачители* (от радеть, заботиться): *есть мы не расколници или сектоводцы, якоже сънь погибельный глетъ: ибо мы расколу въ вере со стьми никакого несотворимъ, и творити весьма ужасаемся* [10, л. 61]; *мы, милостию бжсией христиане, състранствующие, за имя иса хрта въ здешней сибирской стране* [11, л. 1]; *нам странствуемъ, и веры ради гонимъ* [4, л. 183].

Авторы предлагают и свой путь преодоления *раскола*: *раздор и несоюзство* возможно решить соборне; *неисправности соборне реши-*

ти [5, 4 об]; *вредности и недостатки испрвить* [5, л. 5]; *церковь очистит, мир чинити* [4, л. 185об.]. *Расколу*, таким образом, противопоставляется мир и соборное исправление грехов.

До сегодняшнего дня ни один старообрядец любого согласия не позволит называть себя раскольником, т.к. раскольник, *иже не приобщен естъ к соборней церкви, по алексее архидиякону и по правилам святых отцов свидетельству* [11, л. 12].

Следует отметить, что *раскол* не является константой только русской культуры, вспомним, например, «развитие словацкого национального движения», когда произошел «раскол общества на два основных течения по конфессиональному признаку» [12, с. 402]. Возможно, разделение чего-либо, как разделение клетки на биологическом уровне, является залогом движения и эволюции, выживания, т.е. жизненной необходимостью. В постулате странничества движение (*странство*) имеет доминантативную дефиницию.

Само согласие *бегствующих* появилось в результате отделения от так называемых филипповцев, отличавшихся особой строгостью устава. Последние, в свою очередь, в пер. пол. ХУІІ в. отмежевались от Выговской пустыни из-за несогласия с введением руководителями Выга в церковную службу богомолія за правящего государя. Будущие странники обвиняли лидеров филипповцев в отступлении от «чистоты веры» (посещения ими «никонианских» храмов с сокрытием собственной конфессиональной принадлежности, попытки примирения с федосеевцами, с которыми их разделяли принципиальные разногласия в вопросах о титле на кресте, о браках, об иночестве и т.д. [13, с. 97]). Странники создают свое согласие с еще более строгим уставом после отказа лидерами филипповцев исправлять свои прегрешения, т.е. после того, как предложенный им путь преодоления раскола был отвергнут.

Несмотря на это *раскол* не мыслится старообрядцами как хронотоп действия (изменение = эволюция). Раскол (=разделение) всегда осмысливается негативно, болезненно, как отклонение от нормы, как любая инновация, т.к. картину мира формируют смыслы, входящие в презумптивную (но не ассертивную) зону значения языковых единиц [14, с. 11].

В современном русском языке с утратой актуальности аллоэтнонимической доминанты слово *раскольник* сужает сферу употребления. Уже В. Даль в своем Словаре приводит для данной лексемы только одно значение: «отступленье отъ учения и правилъ церкви»; *раскольникъ* – «отщепенецъ по вѣрѣ, отпадшій отъ своей церкви, исповѣданья» [15, с. 59-60].

Следует подчеркнуть, что называемая данным словом концептуализация жизни современного человека продолжает артикулировать, как и *раскол* продолжает быть фактом, отражающим мировоззренческие и поведенческие модели поведения русского человека, т.е. данные слова имеют социально значимый компонент человеческого общества.

В современном русском литературном языке слово *раскольник* имеет три основных значения: 1. Участник раскола (в 3 знач.); 2. член одной из сект, принадлежавших к расколу (в 4 знач.), последователь раскола, старообрядец; 3. тот, кто вносит разлад в какую-либо организацию, способствует ее расколу [16, с. 645].

С целью выяснения названия данной «реалии» нами был проведен опрос среди носителей современного русского литературного языка. Мы попросили ответить на вопрос: *Как Вы назовете человека, который вносит разлад в какое-либо общество, организацию?* Большинство информантов использовали номинацию *интриган* (*скандалист, смутьян, подстрекатель* и др. становятся менее частотными, устаревшими, их называли только люди старше среднего возраста). Заметим, что слово *интриган*, заимствованное в начале XV111 в. из французского языка через польский, имеет значение «*скрытые происки, действия*». Активное использование сегодня именно этой лексемы отражает социально-исторический опыта русского человека. Данный опрос позволил выявить изменение в номинации, семиотический процесс замещения как процесса одновременно «преемственности и эволюции» [17, с. 608] в результате социально-ситуативного варьирования.

Если в XV111 в. наблюдается онимизация апеллятива *раскольник*, то в современном русском языке произошел обратный процесс, приведший к сужению сферы употребления данного слова. Таким образом, внелингвистические причины – обусловленность употребления конфессиональной принадлежностью, послужили выходу слову *раскольник* из активного словаря носителей языка, но не утрате самого поведенческого факта.

Словарные дефиниции лексемы *раскол* в современном русском языке отражают 4 значения: 1. Действие по знач. глагола *расколоть* – *раскалывать...*; 2. место, по которому что-либо расколото; 3. религиозно-общественное движение в России, возникшее в сер. 17 в., направленное против официальной церкви и закончившееся образованием ряда сект; 4. старообрядчество [16, с. 645].

Кроме того, можно наблюдать семантическую деривацию глагола *расколоть* в современном русском литературном языке. Данный глагол имеет производное сленговое значение: *расколоть кого-то на откровенность, ослабив чье-либо сопротивление с помощью насилия или каким-то другим способом, получить требуемую информацию*. В данном случае объектом, участником ситуации, описываемой глаголом, становится уже один человек, вместо множества людей [18, с. 74]. Таким образом, анализируя данную лексему в диахроническом аспекте, выявляя динамику концепта, мы видим как меняется словарное обозначение действия и деятеля и социальное ситуативное варьирование концепта.

Анализ культурных концептов диктуется необходимостью определения доминант этнического самосознания, при этом важно привлечь максимум единиц, связанных семантически с базовым средством их репрезентации. Многокомпонентная структура концепта может быть выявлена на основе анализа всей совокупности языковых средств выражения, и прежде всего, опираясь на тексты, в которых данный концепт оказывается темой произведения, т.к. текст есть не только результат речевой деятельности мыслящего человека, но и средством обобщения ментальных образов.

ЛИТЕРАТУРА

1. См.: Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. М., 2004; A. Wierzbicka. Understanding Cultures through their Key Words. N.Y.: Oxford Univ. Press, 1997; Шмелев А.Д. Русская языковая модель мира: опыт словаря. – М., 2002.
2. См.: *Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков)*/ Э.Благова, Р.М.Цейтлин и др. М., 1999.
3. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. М., 2004.
4. *Ответы Архангелогородских староверцов*, XV111 в., РГБ, собр. Ундольского, ф.310, №510. (Примеры в работе приводятся из рукописных источников без сохранения авторской орфографии).
5. *Сборник старообрядческий*, РГБ, собр. Ундольского, №511.
6. См.: Должиков В.А. Сибирь и «русский вопрос» // Русская идея. – Барнаул, 1992.
7. *Полное собрание постановлений и распоряжений по вѣломству православного исповѣдания Российской империи*. 1744-1745. – Т. 2. – СПб., 1907.
8. См.: Покровский Н.Н. Антифеодальный протест урало-сибирских крестьян-старообрядцев в XV111 веке. Новосибирск, 1974.
9. Толстая С.М. Мотивационные семантические модели и картина мира // Русский язык в научном освещении. 2002. №1. С.112-127.
10. *Цветник*, РГБ, собр. Барсова, ф.17, №950.
11. *Сказание о происхождении страннического согласия, и разнообразных его отраслях*, РГБ, собр. Барсова, №858.
12. Смирнова Л.Н. О первом переводе Библии на словацкий литературный язык//Philologia Slavica: К 70-летию акад. Н.И. Толстого. – М., 1993. – С. 401-408.
13. Мальцев А.И. Староверы-странники в XV111 – первой половине XIX в. Новосибирск, 1996.
14. См.: Шмелев А.Д. Русская языковая модель мира: опыт словаря. М., 2002.
15. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т.1 V. М., 1980.

16. *Словарь русского языка*: В 4-х т./Под ред. А.П. Евгеньевой. Т. 3. – М., 1988.
17. *Степанов Ю.С.* Семиотика культурных концептов // Семиотика: Антология / Сост. Ю.С. Степанов. Изд. 2-е. М., 2001.
18. См.: *Розина Р.И.* Глагольная метафора в литературном языке и в сленге: таксономические замены в позиции объекта // Русский язык в научном освещении. – №1. 2003. – С.68-84.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются фрагменты русской языковой картины мира, эксплицированные в сочинениях старообрядцев – странников.

SUMMARY

The author of the report considers the language peculiarities of staroobryadtsy-travellers, the process of specific changes in the bookish standards of different types of texts.

***Н.В.Павлик
(Бердянськ)***

УДК 811.161.2

ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ ЛИСТ (КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНИЙ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛЬОВИЙ АНАЛІЗ)

У сучасній періодиці публіцистичний лист посідає помітне місце, адже більшість видань запроваджують спеціальні рубрики типу “Я вам пишу..”, “Рядки з листів”, “Наша пошта”, “Читацький четвер”, “Пишу кумиру”, “Лист. Відписка. Коментар” тощо.

Говорячи про зародження цього типу епістолярного жанру, необхідно зауважити, що він формувався протягом тривалого періоду на основі приватного та ділового листування. Слушною, на наш погляд, є думка І.Алексєєвої щодо процесу входження епістолярного твору в художню літературу: “Перший – шлях запозичення форми приватного листа для втілення художнього завдання засобами вимислу (романи в листах, поема-лист, вигадані листи героїв) і другий – шлях природного розвитку від приватного побутового листа до публіцистичного, шлях до епістолярної публіцистики, що спирається на документальність, на факт” [1, с.49].

Публіцистичний лист – це один із жанрів засобів масової інформації, оформлений за законами епістолярного мовлення і покликаний завдяки активному впливу на читача вирішувати актуальні проблеми суспільно-політичного життя. Його специфіка полягає в тому, що він не є листом у прямому розумінні цього слова, оскільки в такій ситуації учасники комунікативного акту, як правило, пов'язані лише умовними адресатними зв'язками. Основу змістової частини публіцистичного листа становлять питання суспільного, соціального та громадського характеру. Надруковані на шпальтах газет чи журналів ці епістолярні утворення мають на меті привернути увагу до певних проблем якомога ширшого кола громадян, спонукати їх до дії, викликати відповідну реакцію на інформацію чи просто висловити свою позицію щодо важливих суспільних явищ.

Останнім часом публіцистичний дискурс, газетна комунікація вивчаються досить активно (хоча публіцистичний лист значно менше). Про неабиякий інтерес учених до цього питання свідчать наукові розвідки Т.Іванової [6], С.Денисової [5], В.Кузьменка [7], С.Куранової [8], К.Кучеренко [9], Е.Лассан [10], В.Наєра [11], К.Серажим [13], О.СТИШОВА [15-16], М.Юрченка [18] та ін.

У статті нами проаналізовано публіцистичні епістолярні тексти як комунікативно-прагматичні та лінгвостилістичні утворення. Ілюстративним матеріалом дослідження слугували послання, написані письменниками до конкретних осіб, листи пересічних читачів до періодичних видань, а також відкриті листи.

Комунікативно-прагматичний аспект публіцистичного листування. Комунікативно-прагматичний аспект публіцистичного листування надзвичайно важливий, адже будь-який акт спілкування передбачає реалізацію в мовленні певного комунікативного завдання. Цілеспрямований вплив на адресата організується шляхом відбору найефективніших мовних засобів, які б дали змогу отримати відповідну реакцію реципієнта, що може виявлятися у кількох напрямках – це “зміна власних уявлень про навколишній світ (інформація), або здійснення у цьому світі потрібних нам змін (прохання чи наказ), або очікування якихось подій чи дій в майбутньому (обіцянка, попередження)” [4, с. 293].

Публіцистичне листування як одна із форм газетної комунікації виконує три функції – інформативну, експресивну, директивну [6, с. 119]. Для прикладу розглянемо відкритий лист Президентіві України від працівників Музею Івана Гончара. Текст поділяється на дві частини: інформаційну та директивну. Інформаційне повідомлення, позбавлене експресивності й викладене у нейтральному, розсудливому стилі, містить розповідь про історію музею: *“Надзвичайно важливу роль у пробудженні національної свідомості українців ще від часів шістдесятництва відігравав приватний музей відомого скульптора, художника, збирача народних скарбів Івана Макаровича Гончара (1911-1993).*

Не перелічити тих шанувальників, хто зміг краще осягнути велич традиційної культури нашого народу, відвідавши його будинок на вул. Новонаводницькій, 8-а. Тут гартувалися переконання й таланти таких відомих нині постатей української культури, як Василь Стус, Іван Світличний, Сергій Параджанов та багато інших, виховувалося не одне покоління свідомих українців. Музей Івана Гончара це за його життя став значним культурним центром не лише для Києва, а й для всієї України..." (Літературна Україна. – 1999. – 13 травня).

Друга частина листа має директивний характер – в ній виражене прохання до Президента про допомогу: *"Висловлюємо сподівання, що, незважаючи на фінансову скруту, можна знайти якщо не окреме житло, то бодай рівноцінний гуртожиток для мешканців будинку по вул. Січневого повстання, 29. Адже це приміщення, розташоване в історичній частині Києва, може і повинно ефективно працювати на сферу культури у нашій столиці. А Музей Івана Гончара, заснований великим подвижником і митцем, має велике майбутнє і заслуговує на подальший розвиток.*

Звертаємося до Вас, вельмишановний пане Президенте, з надією на Вашу підтримку у справі розбудови Музею Івана Гончара, який має стати окрасою Києва і гордістю українського музейництва. Сподіваємося на Ваше розуміння і підтримку".

Експресивна функція публіцистичного листування може бути репрезентована у таких характерних фразах: *"Панове читачі "Україні молоді", хто ще має можливість дивитися по телебаченню щоденник сесії, ви тільки пригадайте, які "мученики" сидять у кріслах, ну, майже, дистрофіки часів ленінградської блокади, чи не так? Звичайно, є приказка, що "хай рука відсохне, яка від себе горне", але щоб так горнути?! Депутати попередніх скликань наплодили безліч недолугих законів, які пішли в небуття або на "перделку" новообраним, бо що ж будуть пани робити, над чим дріматимуть?.. На референдумі ми мусимо визначитися про зменшення кількості нахлібників наших: сидячих, сплячих, "борців за мікрофони", голосуючих за "того хлопця". Та якщо вдуматись, то їх вистачить і 100 чоловік. А то повсідалися "борці за наш добробут" з червоними прапорами на лацканах, і думають, як би це ще принизити цю масу, що їх вибрала..."* (Україна молода. – 2000. – 12 квітня); *"Нехай нас порівнюють із Росією зразка 1996 року, це не страшно. Страшніше інше. Скажімо, прибалтійські народи пробули майже півстоліття в комуністичному рабстві і більше туди не повернуться. Це точно! Але ж ми, українці, виявляється, геть дурні. Дарма, що нас мордували усі російські царі, починаючи від Петра I. Дарма, що Ленін потопив у крові українську національну революцію 1917 року. Дарма, що Сталін зі своєю тупою ненавистю морив нас голодоморами і знищував фізично. Все, виявляється, минуло марно для нашої печерної свідомості. О! Зате як*

же ми любимо згадувати "благословенні" застійно-брежнєвські часи. Безпрограшну ставку зробили ліві кандидати, мусуючи приємний застійний мозоль. А з кровожерливої білокам'яної позирають на нас, потираючи в захваті долоні" (Україна молода. – 1999. – 11 листопада). Емоційність досягається тут за допомогою широкого використання прислів'їв, слів, ужитих у переносному значенні, росіянізмів, повторів, вигуків тощо. Подібні листи позначені "впливом вищого ступеня інтенсивності, очевидною та експліцитною оцінністю, численністю емоційних засобів вираження" [11, с. 107].

Визначаючи соціальний статус учасників епістолярної комунікації, варто зауважити, що публіцистичне листування – це один із видів масової комунікації, і обидві ланки цього процесу сприймаються передусім як діячі суспільні. Особливо це стосується *відкритих листів*. Відкритий лист – "жанр публіцистики, в якому через звернення однієї людини до іншої ставляться в гострій, відверто-особистій високоемоційній формі важливі соціальні проблеми, що мають широке суспільне значення. Привабити увагу читацького загалу до цих проблем, сформулювати у масового реципієнта певну думку про адресата і його поведінку, спонукати до активних дій на підтримку чи осуд позиції адресата – ціль відкритого листа" [7, с. 220]. Своєрідність відкритих листів полягає в тому, що адресовані конкретним особам, а ними є, як правило, політичні діячі, або до редакцій газет, цей тип епістолярію має на меті зацікавити численну читацьку аудиторію, вплинути на громадську свідомість у власних інтересах. В. Кузьменко наголошує, що "подібні епістолярні твори виконують не стільки інформаційну чи роз'яснюючу функцію, скільки відіграють важливу об'єднуючу роль особливо в періоди гострих соціальних потрясінь..." [7, с. 222].

Проте досить часто дописувачі за допомогою газет намагаються вирішити конкретні проблеми особистого життя, але знову ж таки ці проблеми породжені суспільним буттям країни в цілому. Прикладом подібного використання засобів масової інформації є лист Я. Ковальова до редакції газети "Сільські вісті":

"Пише вам інвалід Великої Вітчизняної війни. Може, хоч друковане слово сколихне зчерствілі серця наших чиновників. Бо куди не писав, усі мої прохання, скарги – ніби у воду впали. А справи у мене, колишнього фронтовика, учасника визволення України від німецько-фашистських окупантів – кепські. Правда, у кого ті життєві справи тепер добрі?! Але ж я інвалід першої групи, без ліків зовсім не можу, мало того, я сам себе не ходен доглянути. А ще й дружина хвора. Правда, обіцяли дровами забезпечити, але слів і обіцянок було значно більше, як тих дров. Маю право на безплатні ліки, але вже й забув, що це значить. А ось тепер необхідно робити операцію на очах. Тільки хто ж мені її зробить без грошей?.." (Сільські вісті. – 1999. – 1 квітня).

Особливістю проаналізованих публіцистичних листів є наявність у їх композиційній будові віршів. Так, Г. Тарасовський присвятив пам'яті І. Білозора власну поезію *“Пішов за обрій Білозір...”* (Україна молода. – 2000. – 21 червня), А. Соколовська висловила у віршах свої почуття до футболіста О. Шовковського (Україна молода. – 1999. – 3 грудня), а Н. Святун аргументує розповідь за допомогою уривка з вірша Миколи Заболоцького *“Некрасива дівчинка”* (Сільські вісті. – 1995. – 18 липня). Використання поезій сприяє увиразненню думки, служить засобом аргументації, засвідчує естетичні смаки автора.

Отже, у комунікативно-прагматичному плані публіцистичний лист виступає як витвір суспільної комунікації, що виконує інформаційну, експресивну й директивну функції, має публіцистичний рівень викладу та є стилістично маркованим.

Функціонально-стильова характеристика публіцистичних листів. Публіцистичний епістолярій, наближаючись до відповідного стилю, використовує широку систему мовних засобів синтаксичного, морфологічного та лексичного рівнів. У мовній структурі публіцистичних листів “поєднуються, з одного боку, численний фактичний матеріал, який подається за допомогою реалій (імен сучасників, позначень місця та часу, назв організацій, цифр, дат, цитат та ін.), ... іншомовних термінів, професіоналізмів, лозунгових слів і виразів тощо, а з іншого, – стилістичні засоби емоційного впливу на читача: вибір експресивної лексики, емоційно забарвленої фразеології” [9, с.146].

Стилістичні засоби синтаксису

Синтаксична будова публіцистичного епістолярію передбачає синтез нейтрально-стилістичних та експресивно-емоційних елементів.

Передусім зазначимо, що нерідко синтаксис публіцистичного листа зближується з науковим. У таких епістолярних утвореннях функціонують складні (переважають складнопідрядні з підрядними причиновими та мети) речення, іноді ускладнені відокремленими членами у вигляді дієприслівникових зворотів. До того ж вони характеризуються логіко-предметним способом викладу, наприклад: *“І коли більше критикую народовців, ніж москофілів, то для того, що сих останніх вважаю табором пропагуючим, котрому й не pomoже витикати хиби, бо би готов зрефлектуватися і наробити ще більшого лиха р[уській] народності й справи”* [14]; *“Ширити загальнолюдські змагання поміж громадою чи проповідувати, що закони світового поступу не про нас писані, бо ми окрема нація і створені на те, щоб їти своїм самостійним шляхом та ще й других потягти на той шлях, перескочивши через усі культурні здобутки, для нас, мовляв, непотрібні”* [3]; *“Криза, яка охопила Україну, є наслідком діяльності Компартії, бо саме ця політична організація всіма можливими і неможливими способами намагається блокувати реформи, які дали б можливість розвиватися нашій державі”* (Україна молода. – 2000. – 19 квітня).

Публіцистичний епістолярій має у своєму арсеналі чимало різноманітних засобів, що сприяють створенню емоційного забарвлення висловлення. Найбільш уживаними структурами у проаналізованих текстах є:

по-перше, окличні речення, в яких може виражатися психологічний стан людини або її реакція на певні факти дійсності, наприклад: *“Тієї миті хочеться кричати на весь світ: я ж своя! Я ніколи не забувала і не забуду своєї України!”* (Сільські вісті. – 1999. – 10 червня); *“...Навіть перед телекамерами! Ну, ніяк не можу уявити, щоб у французькій армії командували іспанською!”* (Україна молода. – 2000. – 20 листопада); *“Тисячу разів закричу: жодна жінка не любить самотності!”* (Порадниця. – 2004. – 4 квітня);

по-друге, спонукальні конструкції, що містять накази, волевиявлення автора, наприклад: *“Будь ласка, **говори** хоч і на банту, але **поважай** мову держави, в якій живеш, і навіть **пишайся** тим, що ти володієш мовою народу, серед якого живеш”* (Україна молода. – 2000. – 15 березня);

по-третє, вставні та вставлені одиниці, які у публіцистичних листах, крім традиційної, виконують спеціальну стилістичну функцію, а саме: забезпечують динамічність або конкретність викладу: *“Почну, **мабуть**, із найголовнішого (**так, так, головного**) – мови”* (Україна молода. – 2000. – 15 березня); *“Ми любимо Вас (**без лизі!**), ми пишаємося Вами, сподіваємося на Вас!”* (Україна молода. – 2000. – 31 травня); *“Отже, на мою думку, єдиною державною мовою в Україні (**як це записано в і Конституції, і в законі про мову, і в рішенні Конституційного Суду**) є українська...”* (Україна молода. – 2000. – 12 квітня);

по-четверте, нанизування однорідних членів речення, що надає публіцистичному листу художнього забарвлення, увиразнює предмет мовлення, привертає увагу до поставлених проблем: *“Я просто жила з ним, **ростила дітей, створювала сімейний затишок і зручності для всіх**”* (Сільські вісті. – 1999. – 23 лютого); *“**Забрали** в людей усі заощадження, **створили** злополучні трасти, **не дали** роботи. Все виробництво зупинилося, немає **заробітної плати, пенсії, стипендій. Для робітників і колгоспників, а також пенсіонерів** стали недоступними **санаторії, будинки відпочинку. Вони забули, що **таке масло, ковбаса, оселедець!**”** (Сільські вісті. – 1999. – 12 травня);*

по-п'яте, повтор, який надає вислову виразності, образності, емоційної забарвленості чи психологічного навантаження: *“**Ви кажете**, що у нас є свої окремі, самостійні завдання, – сього я не розумію і не поділяю; на мою думку, се загальник без ніякого змісту, націоналізм без конкретної дійсності... **Ви скажете** – просвічувати масу, **а я спитаю**, в якому напрямі, як і кому; **ви скажете** – письменство і просвіта на рідній мові, **а я знов: про що ми будемо писати, які ідеали ширити? **Ви скажете** – підняти економічний добробут..., **а я запитаю** – що се значить?”** [3]; а також перелік за допомогою підсилювального сполуч-*

ника і: “Мовляв, подивіться, які ми добрі, у нас і газети вашою мовою, і книжки рідною ми ще не спромоглися видати, і театри працюють на “великом и мозучем”, та й телебачення задніх не пасе” (Україна молода. – 2000. – 15 березня). Таким чином, ми згодні з думкою Т.В. Чернишової, яка зауважила, що відбір стилістично значущих елементів у сучасних газетно-публіцистичних текстах “орієнтований не стільки на виконання інформативної функції, скільки на боротьбу за розум і серця читачів та слухачів, тобто **на вплив**” [17, с.39].

Отже, мовна структура публіцистичного епістолярію поєднує нейтральні й емоційно-експресивні форми впливу на реципієнта.

Стилістичні засоби морфології

Морфологічна система публіцистичного епістолярію відповідає літературному слововживанню і цілком підпорядкована досягненню комунікативного завдання.

Серед морфологічних засобів необхідно виокремити іменники у складі сегментних конструкцій, які до того ж широко використовуються і в газетній практиці. Іменники знаходяться на початку речення і вказують на предмет, про який ідеться далі. Сегментні моделі є одним із елементів експресивності, що полегшують сприймання для реципієнта, наприклад: “**Про назву** “Народний депутат”. Чи не час уже змінити цей демагогічний атрибут, тим паче, що депутатів ненародних не буває?... **Про владу**. У нас 5 влад...” (Україна молода. – 2000. – 21 червня); “**До речі, про мову**. Всі мої діти читають і розмовляють українською мовою” (Сільські вісті. – 1999. – 10 червня).

Автори листів досить часто (частіше, ніж в інших типах епістолярних текстів) уживають дієприслівники – одиничні чи в складі зворотів, наприклад: “**Вміло маніпулюючи** соціальним питанням, вона прикривала свій антидержавний зміст демагогією” (Україна молода. – 2000. – 23 лютого); “**Маючи** багату колекцію і зручне розташування (між Києво-Печерським заповідником та Музеєм Великої Вітчизняної війни) Музей Івана Гончара, знаний в Україні і за кордоном, повинен стати ще однією перлиною в низці історико-культурних закладів столиці, **розширивши** водночас національну сферу туристичного бізнесу” (Літературна Україна. – 1999. – 13 травня). Дієприслівники створюють у листах книжний офіційний тон і відрізняють публіцистичне епістолярне мовлення від приватного побутового.

Традиційним є використання особових займенників у формулах особистого звертання до адресата, наприклад: “**Шановна редакціє, добрий день! Розповім вам про таке**”; “**Шановні працівники** “Сільських вістей”, від щирого серця дякую **вам** за змістовну та цікаву газету” тощо.

Варто звернути увагу на такий засіб емоційного впливу, як нанизування прикметників, що в реченні виступають у ролі однорідних означень. Подібні конструкції допомагають усебічно змалювати предмет

мовлення, дати детальну інформацію, підкреслити визначальну рису тощо, наприклад: “*Кост[омаров] зроду був людиною тихой, консервативної, забобонно-релігійної вдачі і вмер таким. Куліш – людина більш складніша, непостійна та задиркувата...*” [3]; “*Але ж частково в цьому винні і ми самі, бо стали надзвичайно злими, зазорісними, часто обмовляємо одне одного*” (Порадниця. – 1999. – 14 січня).

Характерним структурним елементом публіцистичного листа є імперативні форми. Причому вони несуть важливе смислове навантаження і виражають прагматичні настанови й вимоги авторів, що полягають у переконанні, спонуванні адресата до дії, зміни його світогляду: “*Отож, люди добрі, слухаймо таких людей, а свій розум маймо... Тож будьмо пильні, не надаваймось усляким провокаторам, бо Україна більше як триста років добивалася, щоб бути вільною, незалежною державою, а симоненки (за джерелом) знову хочуть нас у ту саму обору...*” (Україна молода. – 1999. – 11 листопада).

Таким чином, морфологічний рівень у публіцистичних листах представлений уживанням іменників у складі сегментних моделей, що надають мові виразності, полегшують сприймання для реципієнта; дієприслівників, одиничних чи в складі зворотів; типовим є також використання особових займенників у формулах особистого звертання до адресата; нанизування прикметників, імперативних форм тощо.

Стилістичні засоби лексики

Залежно від тематичної палітри та комунікативної настанови в публіцистичному листуванні вживаються різнопланові групи лексичної системи. Передусім основний її прошарок становлять слова і словосполучення, що позначають суспільно-політичні процеси та терміни зі сфери культури, мистецтва тощо, наприклад: “*Я і сам думаю, і Др[агоман]ов виразно сказав в 1 т. “Громади” з 1878 р., що національні укр[аїнські] справи майже тотожні з суспільними, т. е. (за джерелом), що в історії і тепер перемагають в нашій руху справи робітничого люду і справи постуну, і тільки ж так далеко не думають, напр[иклад], львівські народовці (Вас я публічно завжди ставив вище них)*” [14]; “*Справжній український націоналізм почався з того часу, як українська інтелігенція доросла слідом за другими до думки, що вага не в панах з їх богами, а в народі, що просвіта не в рабському наслідуванні, а в науці та вільній думці...*” [3]; “*Іми, студенти Слов'янського педагогічного інституту, приєднуємо свої голоси до голосів одинадцяти наших співвітчизників. Ми вимагаємо негайно звільнити їх, дати їм змогу виступити на сторінках газет, по радіо і телебаченню. Ми вимагаємо від усіх гілок влади навести порядок у державі, прийняти закони, які заборонили б діяльність КПУ*” (Україна молода. – 2000. – 19 квітня).

Необхідно зазначити, що в досліджуваних текстах широко залучені не лише лексеми, а й стійкі словосполучення. “Таке явище пояс-

нюються тим, що і для того, хто пише, і для того, хто читає, кліше являють собою безперечні зручності. Це – легка репродукція готових мовленнєвих формул, автоматизація процесу відтворення, полегшення комунікації” [12, с.48–49], наприклад: “*Коли я прочитала на твоїх шпальтах про те, що підвищується зарплата депутатам, подумала, що це першоквітневий жарт*” (Україна молода. – 2000. – 12 квітня); “*Думаю, це дає мені моральне право висловити пораду Вам, хоч Ви глава держави, а я, як зараз модно говорити, всього-на-всього “пересічний” громадянин*” (Сільські вісті. – 1999. – 10 червня); “...дякую вам за те, що допомогли мені отримати статус учасника бойових дій” (Сільські вісті. – 1999. – 13 травня).

Публіцистичне листування, як і стиль у цілому, фіксує нові слова, зокрема іншомовні суспільно-політичні терміни, адже “динамічний розвиток соціального, політичного, ідеологічного життя в Україні та за її межами зумовив особливо активне оновлення суспільно-політичної підсистеми сучасної української мови” [15, с.346], наприклад: “... дав субсидії малозабезпеченим” (Україна молода. – 1999. – 11 листопада); “*На нашу думку, громадяни України зацікавлені в тому, щоб обособито від Вас отримати відповідь про Ваші переговори з експрем’єром Павлом Лазаренком і московським олігархом Борисом Березовським... Чому після звільнення Лазаренка з посади Ви зберегли схему розкрадання народних грошей через махінації газових трейдерів, тільки замінили одних трейдерів на інших?*” (Сільські вісті. – 1999. – 22 липня); “*Правда, є “секонд хенди”, де можна купити імпортне дрантя навіть на вагу...*” (Україна молода. – 2000. – 12 квітня); “...за словами міністра Саханя, у якомусь із екслюзивних інтерв’ю по радіо...” (Україна молода. – 2000. – 12 квітня).

Типовим для публіцистичного листування є вживання лексики з оцінним значенням, наприклад: “*Досить часто молоді мами, замість того, щоб віддати дітям всю любов і ласку, брутально кричать на них, не усвідомлюючи, як глибоко ранять їхні чисті душі. Малюки дуже найвні, вони не вміють бути злими. Діти, як квіти, – щирі і ніжні*” (Порадниця. – 1999. – 14 січня); “*Україно, Україно, моя радість і жура*”... Це – не порожні слова. Все своє життя від раннього дитинства і до старості жура за Україну гнітила мене. І от діждалася самотійності. Боже, яке щастя!” (Україна молода. – 2000. – 12 квітня). Іноді автори листів з певною стилістичною метою користуються русизмами, просторіччями, словами в переносному значенні, жаргонізмами, наприклад: “*Чи ви, панове міністри, можете собі уявити, щоб Росія оголосила “недєлю руского язика”, або Польща чи Німеччина, чи Франція*” (Україна молода. – 1999. – 23 лютого); “*А звідкіля ж з’явилися ті мільйони, що наші “недоторкані депутати” повклали в “забугорні” банки?... То скажіть мені, будь ласка, звідкіля ж вилупилась нова каста – дер... службовці? Либонь це та комбратва, що сиділа по різних ...комах, тепер частина у Верховній Раді, і*

виродила такий дешевий закон" (Україна молода. – 2000. – 12 квітня). Тому можна зробити висновок, що лексична система публіцистичного листування "характеризується реалізацією конотативних значень (периферійних чи одержаних за рахунок властивості інтенсифікації) і, значить, високим ступенем емоційної насиченості" [2, с.34].

Отже, сформувавшись на базі ділового і приватного листування, публіцистичний епістолярій має на меті залучення широкого кола громадян до проблем суспільної, соціальної, політичної спрямованості, спонукає їх до дії, прагне викликати адекватну реакцію на інформацію, переконує у правоті певних поглядів тощо. Мовна структура епістолярних утворень цього жанротипу поєднує нейтральні та емоційно-експресивні засоби впливу на реципієнта. Синтаксис публіцистичного листа передбачає використання складних (переважно складнопідрядних) речень, доповнених відокремленими членами, які надають викладу логіко-предметного характеру. Серед одиниць емоційного впливу найбільш поширеними є окличні речення, спонукальні конструкції, вставні та вставлені словосполучення, однорідні члени, синтаксичні повтори.

Морфологічна система публіцистичних листів репрезентована вживанням іменників у складі сегментних моделей, що надають мові виразності, полегшують реципієнтові сприймання. Часто зустрічаються дієприслівники, одиничні чи у складі зворотів, які срияють створенню книжного офіційного тону. Традиційним для цих епістол є використання їх авторами особових займенників у формулах особистого звертання до адресата; нанизування прикметників, що дає змогу всебічно охарактеризувати предмет мовлення; введення імперативних форм, які вирізняються надзвичайним ідейним навантаженням.

Тематика та комунікативна спрямованість публіцистичного листування передбачає вживання слів та словосполучень, що позначають суспільно-політичні процеси, термінів і стійких сполук зі сфери культури, мистецтва тощо; нових іншомовних суспільно-політичних термінів; лексики з оцінним значенням, русизмів, просторіч, жаргонізмів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Алексеева И.С.* Особенности эпистолярного стиля в немецкой литературе первой половины XIX века // Анализ стилей зарубежной и научной литературы. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1989. – С. 49-56.
2. *Болгарева Н.А.* Некоторые особенности реализации лексико-семантических средств в политическом дискурсе // Семантические и стилистические проблемы текста. – М.: МГПИИЯ, 1983. – С. 21-35.
3. *Грабовський П.А.* Вибрані твори: В 2 т. – К.: Дніпро, 1985. – Т. 2: Статті, нариси. Оповідання. Листи. – С. 279-282 // Лист П.Грабовського до Б.Грінченка.

4. *Дейк Т. А. ван.* Вопросы прагматики текста // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистика текста. – М.: Прогресс, 1978. – С. 259-336.
5. *Денисова С.П.* Интертекстеми в сучасному газетному дискурсі // Вісник Київського міжнародного університету: Зб. наук. ст.: Випуск 3: Журналістика. Медіалінгвістика. Кінотелемистецтво. – К.: КиМУ, 2004. – С. 16-174.
6. *Иванова Т.П.* К вопросу о прагматическом аспекте изучения газетного текста // Коммуникативные и прагматические особенности текстов разных жанров. – М.: МГИИЯ, 1981. – С. 117-128.
7. *Кузьменко В.І.* Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років ХХ ст. – К.: Просвіта, 1998. – 305 с.
8. *Куранова С.* Загальнодискурсивні особливості газетної статті // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2004. – №3. – С. 132-138.
9. *Кучеренко К.О.* Політичний коментар у публіцистичному дискурсі (на матеріалі німецької мови) // Проблеми семантики слова, речення та тексту. – К.: КДЛУ, 2000. – С. 145-149.
10. *Лассан Эл.* Дискурс власти и инакомыслия в СССР: Когнитивно-риторический анализ. Монография. – Вильнюс: Изд-во Вильнюсского ун-та, 1995. – 232 с.
11. *Наер В.Л.* Прагматический аспект английского газетного текста // Коммуникативные и прагматические особенности текстов разных жанров. – М.: МГПИИЯ, 1981. – С. 106-116.
12. *Розенталь Д.Э.* Практическая стилистика русского языка: Учеб. для вузов по спец. “Журналистика”. – М.: Высш. шк., 1987. – 399 с.
13. *Серажим К.С.* Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність (на матеріалі сучасної газетної публіцистики). – К.: Націон. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2002. – 392 с.
14. *Слово і час.* – 1993. – №9. – С. 5-6 // Лист *М. Павлика* до О. Барвінського.
15. *Стишов О.А.* Динамічні процеси в суспільно-політичній лексиці й термінології сучасних мас-медіа // Проблеми семантики слова, речення та тексту. – К.: КДЛУ, 2000. – С. 341-347.
16. *Стишов О.А.* Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі мови засобів мас. інформації). – К.: Пугач, 2005. – 388 с.
17. *Черньшова Т.В.* Некоторые подходы к стилистическому описанию языка современной газетной публицистики // Человек. Коммуникация. Текст. – Барнаул: Изд-во Алтайского гос. ун-та, 1999. – С. 36-46.
18. *Юрченко М.Г.* Комуникативно-прагматичні аспекти публіцистичних текстів жанру “стаття” (на матеріалі журналу “Der Spiegel”) // Проблеми семантики слова, речення та тексту. – К.: КДЛУ, 2000. – С. 338-340.

АНОТАЦІЯ

У статті характеризуються комунікативно-прагматичний та функціонально-стилістичний аспекти публіцистичного епістолярію. Авторка акцентує увагу на особливостях побудови публіцистичного листа у конкретній соціокомунікативній ситуації та специфічних засобах вираження синтаксичного, морфологічного та лексичного мовних рівнів.

SUMMARY

Communicative-pragmatic and functional-stylistic aspects of a publicistic epistolary text are characterized in the article. Writing peculiarities of the publicistic letter in the concrete social-communicative situation and specific means of expressing syntactical, morphological and lexical language levels are focused by the author.

*И.Е. Дубчак
(Киев)*

УДК 811.161.1'42

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПАРАМЕТРЫ ШОУ
КАК ЖАНРА СПОРТИВНОГО ДИСКУРСА**

В последнее время наблюдается активное развитие теории дискурса, в рамках которой различные лингвистические дисциплины получают больше возможностей для решения своих задач в связи с привлечением дискурсивных практик. Одной из основных задач дискурсологии является комплексное изучение различных видов дискурса, которое включало бы анализ содержательной, организационной и когезивной составляющих дискурса [2, с. 83, 80]. Исследование типичных стратегий и тактик в типичных жанрах институционального дискурса позволит выделить способы его концептуального закрепления как знака культуры.

Многие ученые наряду с другими видами выделяют и спортивный [5, URL] или предлагают такую классификацию дискурсов по сферам деятельности [1, с. 12], которую с легкостью можно дополнить спортивным дискурсом.

Спортивный дискурс обладает сложной жанровой структурой, зачисляемой как от объективно существующих видов спортивной деятельности (тренировки, соревнования, показательные выступления), так и от канала передачи (масс-медийная коммуникация или межличнос-

тное общение). Для масс-медийной коммуникации типично использование традиционных жанров СМИ (информационное сообщение, интервью, репортаж), а также специального жанра – спортивного комментария. Кроме того, СМИ позволяют фиксировать устную форму межличностной коммуникации спортивного дискурса в тех случаях, когда частная запись (например, диктофонная или видео) невозможна или затруднена по юридическим причинам.

Шоу как особая сфера использования языка, является речевым жанром, а в совокупности со всеми экстралингвистическими факторами становится жанром спортивного дискурса.

Транскрипция речи ведущих ледового шоу, сделанная по записи телеверсии данного события, дает общее представление об особенностях такого жанра. Однако эта транскрипция не является идеальной, поскольку к субъектам дискурса добавляется автор монтажа, редактирующий запись согласно своим установкам (сократить, насколько это возможно, реплики ведущих, используя эфирное время собственно для выступлений). Следует отметить, что по мере возможности цельность текста ведущих шоу (а также комментаторов при трансляции соревнований) стараются сохранить наравне с цельностью ситуации. Таким образом, в круг субъектов телеверсии шоу входят: двое ведущих, зрители в зале, автор монтажа и телезрители.

Основной задачей ведущих является презентация выступающих спортсменов и общение со зрителями в паузах между номерами. Однако речевая деятельность ведущих имеет несколько целей, одни из которых явные, а другие – скрытые. Цель первого порядка, сугубо практическая и явная, – объявить появление следующего участника шоу. Цель второго порядка, согласно основным положениям социального конструкционизма, создать некий образ события, его участников. Наличие целей большего порядка, т.е. выяснение цели создания образа можно определить посредством интердискурсивного анализа, что будет сделано ниже.

Простейший сценарий презентации включает в себя: обращение к зрителям, хронотопическое закрепление ситуации, перечисление званий и наград спортсмена, называние имени спортсмена.

Обращение к зрителям может находиться в любой части презентации и состоит из именованного объекта: *Дамы и господа! Пані та панове! Друзья!* – и призыв-императив: *Встречайте! Давайте поприветствуем ...! Давайте поддержим и встретим ...!*

Под хронотопическим закреплением ситуации понимается актуализация пространственно-временных параметров происходящего: *Сейчас на этот лед выйдет... Зараз з'явиться на цьому льоду... Зараз ми всі спостерігаємо за Палацем Спорту... Зараз на наш лід знову повертається...*

Перечисление званий и наград, упоминаемое в порядке возрастания статуса соревнований, часто дополняется позиционированием

спортсмена относительно шоу: *Людина, яка перша з'явиться на цьому льоду... Фігурист, на плечі которого випало открывать сьогоднішній вечер... Самая титулованная участница нашего шоу.*

Имя участника всегда называется в постпозиции по отношению ко всей презентации, часто дополняется упоминанием страны, за которую выступал или выступает спортсмен. Повторение имени фигуриста после выступления также является традиционным для жанра презентации.

Ведущие тщательно стараются рзнообразить стандартный сценарий, для чего прибегают к тактике загадки, призванной разжечь интерес зрителей. Принцип загадки – в постепенном складывании из отдельных квантов информации вывода о личности спортсмена. За семантически “пустым” словосочетанием *человек, который...* следует апелляция к пресуппозициональным знаниям зрителей посредством актуализации ключевых для определения личности моментов: типичная манера поведения, новаторство, уникальность, участие в скандалах, фрагменты биографии. Часть из этих черт являются типичными тактиками положительной оценки [4]

Приведем пример загадки на основе текста записи. Полужирным шрифтом выделены опорные факты для разгадки

Марічка: *Наших наступних учасників в один дует звів поштовий лист. Фігуристка, не знайшовши собі партнера на батьківщині, шукала його закордоном. І знайшла...*

Рома: *Да.. Вы знаете, есть женщины в русских селеньях, которые ищут и находят. Поиски ее увенчались успехом. Новая карьера во Франции увенчалась золотой медалью Олимпийских игр. Дамы и господа! Марина Анисина и Гвендаль Пейзера!*

Логическая схема разгадки: бывает, что в парных видах фигурного катания на удается создать пару; некоторые ищут себе партнера за границей, из известных фигуристок - Обертас, Анисина, Савченко или какая-либо другая; из россиянок во Францию поехала Анисина или какая-либо другая, но золото на Олимпийских играх завоевала именно Анисина.

Логическая схема разгадки: бывает, что в парных видах фигурного катания на удается создать пару; некоторые ищут себе партнера за границей (из известных фигуристок - Обертас, Анисина, Савченко или какая-то другая; из россиянок во Францию поехала Анисина или какая-то другая, но золото на Олимпийских играх завоевала именно Анисина.

Одним из способов манипуляции зрительским сознанием является обращение к фоновым знаниям, относящимся к жизни самих зрителей, а не спортсменов. Таково, например, использование символов Оранжевой революции для презентации Е. Плющенко. Обыгрывая созвучность фамилии и российское гражданство фигуриста, а также преимущественно позитивную в Киеве оценку Оранжевой революции, ведущий призывает зрителей достойно встретить следующего участ-

ника шоу, как подобает украинцам и истинным ценителям фигурного катания, – выкриками “Плю-щен-ко! Плю-щен-ко!”. При этом ведущий размахивает оранжевым флагом с дописанными к фамилии Ющенко буквами ПЛ.

Для характеристики шоу как жанра общие особенности речи ведущих имеют большое значение. Они (ведущие) преследуют одновременно две взаимно противоречащие цели: “завести” и не дать залу пререкричать ведущего. Для достижения первой цели используются смысловые паузы между высказываниями, предполагающие “реплику” зала. Для второй – типичная манера редио-диджеев: беспauseное произнесение ряда клауз, как одной интонационной единицы.

Общение ведущих между собой и со зрителями носит игровой характер. В ходе данной коммуникации создаются определенные образы-роли, которые можно реконструировать на основе анализа текста.

Распределение ролей между двумя ведущими было следующим. Маричка хорошо разбирается в фигурном катании, любит его. DJ Romeo разбирается слабо, но любит не меньше. Маричка начинает презентацию, сообщает самую важную информацию о спортсменах (в рамках традиционной презентации или “загадки”), а DJ Romeo заканчивает, преимущественно обращаясь к залу и сообщая имя фигуриста. При этом количество обращений к залу различается более, чем в 9 раз: Маричка – 2 раза, DJ Romeo – 19 раз. Кроме того, DJ Romeo старательно разыгрывает роль “накомпетентного” болельщика: “с трудом” выговаривает фамилию Сихарулидзе, “путает” Виктора и Викторину Петренко, “запутывается” в титулах Е.Гордеевой, а потом исправляется: *Я, в свою очередь, исправлюсь. Я уже все выучил, Маричка.*

Таким образом, ведущая-женщина оказывается концептуально ближе к миру спорта, фигурного катания, а ведущий-мужчина – к зрителям-неспециалистам. Этим достигается равновесие ролей между миром спорта и обыденным миром, точкой соприкосновения которых является шоу, а свидетелями – зрители в зале, которых ведущие позиционируют как друзей, единомышленников, ценителей, тех, кто достойно может встретить чемпионов. Кроме того, следует заметить, что украинский и русский языки использовались в шоу равноправно.

Итак, в ходе коммуникации создается гармоничный мир шоу. Такой позитивный образ поддерживается использованием когнитивных метафор, где фигуристы – мифические персонажи, короли и королевы своего мира, само шоу – феерическое, сказочное действо: *Єсть жєницини в руських сєлєнях... Король показових виступів, Філін Конделоро... Це вечір, коли мрії здійснюються*

Поскольку часто варьируемые слова и семы “сами по себе создают стойкую картину приемлемости информации, отождествляются с определенным автоматизмом восприятия” [3, URL], то постоянное

продуцирование позитивных оценок в тексте шоу создает положительную ментальную картину события, что является основанием для решения интенционального вопроса третьего порядка: для чего зритель ввнушает абсолютно позитивный образ шоу?

Ответ напрашивается сам собой – чтобы пришли еще, т.е. чтобы потребитель, которым является зритель, еще раз захотел приобрести товар-шоу. А это – основная цель рекламного дискурса, который в ходе шоу показывает себя и более явно. Так, например, спонсором данного шоу была торговая марка “Корона”, что выражалось в следующем: рекламные ролики во время всего антракта, программки-листочки с эмблемой “Короны”, шоколадки в подарок каждому зрителю, танец Виктора и Виктории Петренко под мелодию рекламного ролика, многократное упоминание рекламного имени и слогана спонсора ведущими, что практически не попало в транскрипцию, поскольку было вырезано при монтаже телеверсии.

Исходя из представленных выше наблюдений, можно сделать следующий вывод о взаимодействии различных видов дискурса в рамках жанраспортивного шоу. Рекламный, спортивный и политический дискурсы используют друг друга по принципу матрешки - включенный дискурс становится средством достижения цели для включающего - элементы политического (оранжевый флаг) – для спортивного, который, в свою очередь, служит рекламному.

Возможна более подробная градация, где целям рекламного дискурса служит форма дискурса шоу-бизнеса, наполненная спортивным дискурсом, одним из средств реализации которого являются элементы политического дискурса. Такой вывод органично соотносится с тезисом Л. Филипс и М.В. Йоргансен об использовании людьми доступных дискурсов в качестве гибких ресурсов для достижения своих целей – изменения своей или чужой картины мира. [6, с. 174]

ЛИТЕРАТУРА

1. Белова А.Д. Поняття “стиль”, “жанр”, “дискурс”, “текст” у сучасній лінгвістиці // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Іноземна філологія. Вип. 32-33, 2002. – С.11-14.
2. Бурбело В.Б. Сучасні концепції дискурсу та лінгвопрагматичні засади дискурсології //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Іноземна філологія. Вип. 32-33. 2000. – С 79-84.
3. Бушев А.Б. Языковые феномены политического дискурса // URL: http://www.russkomm.ru/rka_biblio/b/bushev01.shtml
4. Дубчак І.С.Емотивно-оценочный компонент как маркер спортивного дискурса // Мовні і концептуальні картини світу: Збірник наукових праць. – Випуск 16. Книга 1. К., 2005. – С. 102-105.

5. Карасик В.И. О типах дискурса //Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: Сб. науч. тр. Волгоград: Перемена, 2000. – С. 5-20 – <http://www.vspu.ru/~axiology/vik/vikart10.htm>
6. Филлипс Л., Йоргансен М.В. Дискурс-анализ. Теория и метод/Пер. с англ.. – Харьков: изд-во Гуманитарный центр, 2004. – 336 с.

АННОТАЦИЯ

В статье проанализирован один из жанров спортивного дискурса – шоу: выделены субъекты дискурса, описан стандартный и расширенный сценарий презентации. В расширенном сценарии выделена тактика “загадки”, основой для разгадывания которой являются фоновые знания зрителей о спортсменах. В статье также проанализированы создаваемые в ходе шоу образы ведущих, спортсменов, зрителей и самого действия. На основе абсолютной позитивности презентации и гиперповтора атрибутов спонсора сделан вывод о подчиненности в данном жанре спортивного дискурса рекламному.

SUMMARY

In this article one of the genres of the sport discours – “the show” was analyzed. During the research work the author marked out the subjects of diskours, described the standard and extended script of the presentation. In the extended script – of “riddle” is considered the most interesting. The background knowledge of the audience about the sportsmen appears as the basis fon the solution of this “riddle”. The images of the presenters, sportsmen, audience and the show are also emphasized in this article. The fact of the absolute positivity of the presentation and hyperrepetition of the attributes of sponsors leads to the conclusion about the subordination of sport discours in this genre to promotiotal discourse.

О.М. Голуб,
К.А. Тищенко
(Слов'янськ)

УДК 811.161 (09)+81'286

**ПРОБЛЕМА ХРОНОЛОГІЗАЦІЇ МОВНИХ ЯВИЩ
В УКРАЇНСЬКІЙ КОМПАРАТИВІСТИЦІ
КІНЦЯ ХІХ – 30-Х РР. ХХ СТ.**

Проблема східнослов'янського глотогенезу належить до важливих і досить спірних. Утворення мов східних слов'ян, зокрема української, можна вважати актуальною темою лінгвістичних досліджень А.Ю. Кримського – відомого мовознавця кінця ХІХ – 30-х рр. ХХ ст. Наукова концепція А.Ю. Кримського містить детальний опис давніх писемних пам'яток, в яких позначилися риси східнослов'янських мов, зокрема, української.

У сучасному мовознавстві немає спеціальних монографічних праць, присвячених питанню хронологізації мовних явищ української мови в інтерпретації А.Ю. Кримського. Оглядово погляди мовознавця на поставлену проблему розглянути в дослідженнях таких лінгвістичних графів, як М.А. Жовтобрюх [10], В.М. Русанівський [23], В.А. Глущенко [5], К.А. Тищенко [27; 28] та ін.

Розквіт наукової діяльності українського та білоруського лінгвіста – П.О. Бузука припадає на 20–30-ті рр. ХХ ст. Мовознавця цікавили окремі аспекти методології лінгвістичного дослідження, історії східнослов'янських мов, лінгвістичної географії тощо. Цінні спостереження над доробком П.О. Бузука знаходимо у працях Є.М. Романович, О.К. Юревич [22], В.В. Мартинова [19], В.М. Курцовой [17], О.А. Кривицького [13], Г.О. Цибуна [30], В.А. Глушенка та В.М. Овчаренка [6], О. Голуб [7; 8] тощо.

З А.Ю. Кримським П.О. Бузука поєднувало спільне коло наукових інтересів. Крім аналізу окремих поглядів А.Ю. Кримського (див. [4, с. 45, 46] та ін.), П.О. Бузук виступив з рецензією на працю дослідника “Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася” [2]. Автори запропонованої статті поставили собі за мету прослідкувати, наскільки різнилися погляди вчених на методологію історико-мовного дослідження. Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) вивчити основні положення концепції походження та розвитку східнослов'янських мов у розробці А.Ю. Кримського; 2) показати еволюцію поглядів П.О. Бузука на методологію історико-лінгвістичного дослідження і пов'язане з цим питання про спільну східнослов'янську прамову; 3) з'ясувати, яку роль відігравали студії вчених у галузі методології лінгвогенетичних розвідок у мовознавстві 20-х–30-х рр. ХХ ст.

Як зазначає М.А. Жовтобрюх, А.Ю. Кримський ніколи, на відміну від деяких його сучасників (С.Й. Смаль-Стоцького, Є.К. Тимченка, В.М. Ганцова та ін.), не заперечував спільного давньоруського періоду в історії української мови, який він називав спільносхіднослов'янським [10, с. 36].

Прихильник теорії “спільноруської” мови О.О. Шахматов виділяв проміжну давньоруську мову, яка відрізнялася від спільноруської існування окремих наріч, а від наступної епохи виділення окремих східнослов'янських мов – спільними мовними процесами у східнослов'янських наріччях [31, с. VI].

П.Г. Житецький підтримував гіпотезу “спільноруської” та давньоруської мов [9, с. 35-36 та ін.].

Б.М. Ляпунов доводив існування “руської” мови шляхом зведення в один мовно-історичний період власне східнослов'янських фонетичних явищ і процесів, що були спільними для південнослов'янських і східнослов'янських, західнослов'янських і східнослов'янських мов [18, с. 6–7].

Дослідження спільних східнослов'янських ізоглос дозволило К.Т. - Німчинову зробити висновок про існування східнослов'янської прамови, яка тривала недовгий час і відзначалася діалектними відмінностями [21, с. 38-39]. Завершення спільної східнослов'янської доби вчений відносив до V-VI ст. [21, с. 41-42].

На підтримку гіпотези “праруської” мови виступав С.М. Кульбакін [16, с. 6-9].

Про спільну східнослов'янську прамову, яка об'єднувала мови племен слов'ян східної Європи, писав І. Свенціцький [24, с. 134]. Однак вчений також вказував на обмежений характер теорії єдності “руських” мов, яка полягає у тому, що названа теорія, спираючись на спільні риси, не звертає належної уваги на відмінні риси, які, на думку вченого, у споріднених мовах настільки давні, що підтверджують закон рівнобіжного розвитку в них відмінних рис із одночасним збереженням сталої спільної величини [25, с. 24].

За словами В.М. Русанівського, А.Ю. Кримський розподіляв період східнослов'янської мовної єдності на три етапи: 1) доба виникнення мови східних слов'ян (VI–IX ст.), що не засвідчена писемними пам'ятками; 2) доба спільноруської мовної єдності (X–XI ст.), до цієї доби належать зафіксовані в писемних пам'ятках діалектні відмінності; 3) доба активних дивергентних процесів на східнослов'янському мовному терені (XII–IV ст.), результатом яких було виділення трьох окремих східнослов'янських мов (XIV ст.) [23, с. 42]. З точки зору Ф.П. Філіна, така концепція походження східнослов'янських мов, якщо пересунути в ній початковий етап на VIII ст., в основному збігається з прийнятою в сучасному мовознавстві [29, с. 291].

Погляди А.Ю. Кримського на проблему утворення східнослов'янських, зокрема української, мов доцільно розглядати як традиційні. Адже у працях А.Ю. Кримського, як і більшості українських і російських компаративістів зазначеного періоду (О.О. Потебні, П.Г. Житецького, М.О. Колосова, О.О. Шахматова, О.І. Соболевського та ін.), перевагу було віддано дивергентному поясненню мовних інновацій.

А.Ю. Кримський розглядає проблему східнослов'янського глотогенезу шляхом звернення до дивергентної теорії “родовідного дерева”, не відкидає спільнослов'янську й “спільноруську” прамови.

Згідно з концепцією А.Ю. Кримського, “еру самостійності й викристалізування трьох руських мов, мабуть, краще буде визначати трохи ширше (ніж у О.О. Шахматова. – К.Т.): не просто XIII ст., ба XII–XIV ст.” [11, с. 195].

Згодом А.Ю. Кримський висловив думку про те, що “політичне роз'єднання в XII–XIV ст. земель південнозахідної та північносхідної Русі допомогло остаточному розформуванню мови східного слов'янства на такі групи: малоруську, білоруську з акаючою великоруською та окаючу північноруську” [11, с. 196]. За А.Ю. Кримським, у період XIII–XIV ст. “ми вже не сміємо казати тільки про три діалектні руські групи (південну, середню та північну), а повинні говорити про чотири: малоруську, білоруську, південновеликоруську та північновеликоруську” [11, с. 199–200]. Отже, учений говорить про переформування “руських” нарід, проте не вказує, яким чином воно відбувалося.

На цьому, практично, і завершується опис А.Ю.Кримським процесу формування української мови. Можна додати тільки те, що, на думку вченого, «документи XV ст., а тим паче XVI ст., можуть мати для історії малоруської мови XII – XIV ст.ст. самісіньку підсібну вагу. Вони тільки наочніш і вимовніш ілюструють те становище нашої мови, до якого вона вже встигла прийти протягом XII – XIV ст.ст., переважно в результаті занепаду глухих звуків» [11, 208].

Відомим є факт, що вчені Харківської лінгвістичної школи, зокрема О.О. Потебня, П.Г. Житецький, М.О. Колосов, досліджували історію східнослов'янських мов у дусі моделі “родовідного дерева”. В.А. Глуценко відзначає певну прямолінійність учених Харківської лінгвістичної школи у користуванні моделлю “родовідного дерева” [5, с. 53–54].

Традиційно (у дусі дивергентної теорії “родовідного дерева”) реконструювали найдавніші етапи розвитку мов учені Московської лінгвістичної школи. Виникнення теорії дивергентно-конвергентного розвитку мови пов'язане з ім'ям П.Ф. Фортунатова. О.О. Шахматов використовував твердження цієї теорії в практичних дослідженнях, при цьому конвергентні процеси моделювалися для відносно пізніх періодів розвитку мов.

Як дивергентні А.Ю. Кримським було інтерпретовано, зокрема, такі історико-фонетичні процеси, як асиміляція *о з у* та *а*, ствердіння *р* в українській мові та ін. У морфології ученим представлено такі дивергентні процеси, як чергування *г / з*, *к / ц*, *х / с* й наявність флексії *-і* у формах іменників давального, місцевого відмінків однини, збереження кличної форми іменників в українській мові та ряд інших.

Традиційність концепції утворення східнослов'янських мов у розробці А.Ю. Кримського базується також на визначенні дослідником часу виникнення самостійних східнослов'янських мов (XII–XV ст.). Так, виникнення істотних відмінностей між слов'янськими “діалектами” П.Г. Житецький датував XII–XIII ст. Період XIII–XV ст., в інтерпретації О.О. Шахматова, є часом утворення східнослов'янських мов. Хоча, згідно з концепцією О.О. Потєбні, українська мова існувала вже за часів Київської Русі (IX–X ст.).

Проблему східнослов'янського глотогенезу А.Ю. Кримський розглядає значною мірою схематично, у зв'язку з вивченням історії фонетичної та морфологічної будови східнослов'янських мов, насамперед української.

Важливим видається той факт, що А.Ю. Кримський не дає точного визначення меж існування спільного східнослов'янського, чи давньоруського, періоду в розвитку української мови.

З досліджень ученого випливає, що в цьому питанні А.Ю. Кримський не мав сталого погляду. У ранніх працях А.Ю. Кримського, присвячених українській мові, розпад спільнослов'янської мовної єдності датується часом після XII ст. Так, характеризуючи Ізборники Святослава 1073 і 1076 рр., А.Ю. Кримський зазначив: “обидва вони відносяться до того періоду, коли руська мова, власне, ще не розпалася на наріччя великоруське та малоруське” [15, с. 68]. За словами мовознавця, “доводиться погодитись із зауваженнями О.О. Шахматова, що в XI ст. і XII ст. не можна ще говорити про повне відособлення великоруського наріччя, бо найістотніший рис малоруського наріччя (*ф*, *к*) тоді ще не було” [15, с. 68].

Проте наукові праці А.Ю. Кримського містять факти, які можна трактувати як обґрунтування самостійного життя української і російської мов ще в X–XI ст. А.Ю. Кримський говорить, наприклад, про “наших малоруських предків XI ст.” [14, с. 92], а в окремих працях викладає історію української літературної мови від XI ст. [12, с. 97]. Отже, в інтерпретації А.Ю. Кримського українська мова в XI ст. була “цілком уже відокремлена”. Зокрема, учений стверджує, що “мова Наддніпрянщини та Червоної Русі XI ст. – це цілком рельєфна, певно означена, яскраво-індивідуальна одиниця” [12, с. 107]. За словами А.Ю. Кримського, ця мова мала здебільшого всі сучасні “малоруські” особливості [12, с. 107].

Нечіткістю в датуванні виникнення східнослов'янських мов пояснюється той факт, що окремі фонетичні процеси, спільні для всіх

східнослов'янських діалектів, розглядаються ізольовано, як властиві лише українській мові (перехід *e* > *o* тощо). А.Ю. Кримський не завжди чітко відокремлював спільнослов'янські звукові явища від власне українських, не завжди брав до уваги ту вихідну основу, на якій формувався український вокалізм і консонантизм.

Однак окремі недоліки досліджень А.Ю. Кримського, пов'язані з хронологізацією (здебільшого абсолютною. – К.Т.) й розкриттям процесу утворення української мови, не зменшують значення праць мовознавця для компаративістики.

Перейдемо до аналізу поглядів сучасника А.Ю. Кримського – П.О. Бузук.

Моделюючи історію мови у дусі теорії “родовідного дерева”, П.О. Бузук представив індоєвропейську сім'ю мов у вигляді “дерева мов”, де стовбуром виступає індоєвропейська прामова, від якої вийшли великі гілки, у тому числі і слов'янська. Ці гілки, у свою чергу, дали дрібніші розгалуження, по відношенню до яких вони є правовами [1, с. 173]. Слов'янська прामова розпалася на південну, західну та східну гілки [1, с. 176]. Остання представлена говорами “руських мов”, а саме, російської, білоруської та української мов [1, с. 176]. Після періоду спільного існування трьох східнослов'янських мов наступила доба окремого життя цих мов. Підставу для виділення між спільнослов'янською прамовою та добою окремого існування східнослов'янських мов проміжного “праруського” періоду вчений вбачав у наявності таких спільних рис: 1) перше повноголосся; 2) утворення *ж* з праслов'янського *dj*; 3) перехід початкового *je* в *o*; 4) лабіалізація *l* (*telt, tьlt* > *teit, tьit*). Трактуючи “другого повноголосся” (утворення сполучень *oro, ere, olo* з *ьр, ьр, ьл, ьл* між приголосними) як спільної східнослов'янської мовної риси вчений вважав ненадійним і неведеним [3, с. 7]. До фонетичних явищ “праруської” доби, що об'єднують східнослов'янські мови з іншими слов'янськими, мовознавець відносив також перехід *dl, tl* > *l*, зміну початкових сполучень *kv, gv*, в *cv, zv* та перехід *j* в *l* після губних приголосних [3, с. 34]. Збереження м'яких *z', s'* із праслов'янських *g, ch* вчений розглядав як рису, успадковану від праслов'янської мови [3, с. 34]. Занепад редукованих у слабкому положенні П.О. Бузук трактував як явище, що почалося ще у праслов'янську добу і остаточно завершилося у добу окремого існування східнослов'янських мов [3, с. 36]. Отже, завершення “праруської” доби мовознавець відносив до XI ст., коли відбувся спільний східнослов'янський перехід початкового *je* в *o* [3, с. 32].

Таким чином, на початку наукової діяльності П.О. Бузук, як і значна кількість мовознавців, моделюючи мовну історію на основі теорії “родовідного дерева”, виділяв спільну східнослов'янську прамову як окремий етап розвитку мови. Подальші дослідження у галузі слов'янського плотогенезу змусили вченого відійти від теорії “родовідного дерева”, методу “прамови” та гіпотези “праруської” мови. Вчений за-

стосував метод “ізоглос” до реконструкції східнослов’янського глотогенезу. П.О. Бузук критично поставився до ідеї поступової “підлеглості” епох, якій суперечить можливість більш ранньої появи явищ з вузькими ізогласами, порівняно з явищами, що мають широкі ізогласи. Це, за вченим, підтверджує необхідність глибокого дослідження не лише географії, але й історії мовних процесів [26, с. 83].

Розглядаючи історію мови з позицій “теорії хвиль”, П.О. Бузук виділяв I) доісторичний (до появи пам’яток писемності) та II) історичний період (від появи пам’яток писемності до наших днів), при цьому перший з цих етапів об’єднував наступні епохи: 1) перших діалектних індоєвропейських ізоглас; 2) спільних балто-слов’янських ізоглас; 3) спільних слов’янських і 4) діалектних слов’янських ізоглас [26, с. 85, примітка 1].

Географічне та хронологічне вивчення мовних рис, які раніше інтерпретувалися вченим як “праруські”, дозволило П.О. Бузуку віднести більшість з них до епохи переваги діалектних слов’янських ізоглас. Так, наприклад, утворення **ж** з **dj** мовознавець розглядав як явище епохи діалектних слов’янських ізоглас, яке охопило мови південних і східних слов’ян [4, с. 26–27]. Суто східнослов’янський характер переходу **dj** > **ж** заперечував К.П. Михальчук, який, зокрема, писав, що у сербському та болгарському наріччях спільноруському **ж** відповідають шиплячі, а не свистячі, хоча і з іншими відтінками. Крім того, зауважив мовознавець, у багатьох українських говорах зустрічається **дж** замість **ж**, а також **dj** (**ходю, водю**) [20, с. 30].

Наступний фонетичний процес, а саме, лабіалізація **l**, за П.О. Бузуком, хоча спостерігався лише у східнослов’янських мовах, передував утворенню повногласних форм, тобто відбувся в епоху діалектних слов’янських ізоглас [4, с. 31]. Повногласся П.О. Бузук відніс до передісторичної доби (до четвертої епохи). Зміна початкового **je** на **o**, за мовознавцем, є явищем історичної фонетики, хоча вчений не відкидав думку про те, що початки названого переходу можна шукати ще у передісторичній епісі [4, с. 35]. Вчений схильний вбачати у появі **o** з **je** явище, яке паралельно відбулося у східнослов’янських мовах [4, с. 37]. Приклади на підтвердження думки про те, що перехід **je** > **o** не можна вважати характерним для “руських” мов, наводить К.П. Михальчук. За мовознавцем, існують російські та білоруські слова, у яких збереглося початкове **e**, серед цих слів є, навіть, такі, які починаються з **o** в інших слов’янських наріччях, крім того, в окремих словах початкові **o** й **e** функціонують паралельно. Все це доводить неправомірність виділення переходу **je** > **o** як ознаки “праруської” мови [20, с. 29–30].

Остаточо розвінчати гіпотезу “праруської” епохи П.О. Бузук намагався шляхом дослідження хронології мовних процесів: кінець VIII–початок IX ст. – *terminus post quem* зміни сполучень **tart, talt**. Кінець IX ст. – *terminus*

ante quem даного процесу (відповідні зміни у південнослов'янських мовах відбулися не пізніше того моменту, коли перервався зв'язок із західним слов'янством). Значно раніше відбувся перехід *tj > č*. Як зазначалося, спільний характер перетворень сполучень *dj, tj* у східно- та південнослов'янських мовах доводить, що названі групи змінилися не пізніше втрати зв'язку між південним і східним слов'янством, тобто не пізніше VI–VII ст. Якщо визнати перехід *je > o* східнослов'янською ознакою, то, за П.О. Бузуком, її можна віднести до більш пізнього періоду – до XI ст. Таким датуванням мовних явищ дослідник доводив, що гіпотетична епоха “праруської” мови “розривається” у часі між названими мовними явищами, які, окрім іншого, чергувалися з більш широкими ізоглосами. На думку П.О. Бузука, визнати правомірність методу “прамови” неможливо, тому що він не враховує чергування процесів з вузькими ізоглосами з явищами, що мають широкі ізоглоси, як це спостерігається на прикладі зміни *л > љ*, що охопила протоукраїнську та протобілоруську мови значно раніше, ніж в усіх слов'янських мовах зникли редуковані *ъ, ь* у слабкому положенні [26, с. 87–88]. У першому виданні “Короткої історії...” [3, с. 53] П.О. Бузук починав огляд консонантних змін в українській мові з аналізу переходу *л > љ*. Вчений визначив хронологію цього явища, яке, на його думку, відбулося до занепаду редукованих, тобто не пізніше XII ст. [3, с. 54]. Таке датування знайшло підтримку в сучасників. Але у праці 1927 р. [4, с. 54] ми не знаходимо зміни *л > љ* серед явищ історичного консонантизму. Пов'язано це, мабуть, з тим, що на початку наукової діяльності П.О. Бузук моделював мовну історію за “колінами” “родовідного дерева”, і явище, яке об'єднувало східнослов'янські діалекти, від яких пішли українська та білоруська мови, відносив до періоду окремого існування української та інших східнослов'янських мов. Але коли вчений почав застосовувати методологічні прийоми теорії “хвиль” до досліджень з історії мови, то дійшов висновку, що явища з широкими ізоглосами можуть чергуватися з явищами, що мають вузькі ізоглоси. Тому, взявши до уваги відносну та абсолютну хронологію переходу *л > љ* в українській та білоруській мовах, П.О. Бузук відніс це явище до епохи переваги діалектних слов'янських ізоглос і розглядав його поряд з іншими східно-західнослов'янськими процесами [4, с. 34].

Проаналізувавши міркування А.Ю. Кримського та П.О. Бузука з приводу моделювання мовної історії, бачимо, що А.Ю. Кримський належав до тих вчених, які підтримували традиційний погляд на походження східнослов'янських мов і моделювали історію цих мов відповідно до теорії “родовідного дерева”. Окремі розбіжності між представниками цієї групи спостерігаємо у питаннях хронологізації конкретних спільних східнослов'янських явищ. П.О. Бузук, який на початку своєї наукової діяльності належав до кола цих учених, поступово відійшов від прямолінійної схеми мовного розвитку і почав інтерпретувати мовну історію як процес виникнення і поширення конкретних ізоглос. Епоха переваги діалектних слов'янських

ізоглас у історико-лінгвістичній концепції вченого, окрім інших, включала спільносхіднослов'янські явища. Однак вивчення території поширення та хронології зазначених мовних змін дозволило вченому заперечувати можливість існування спільної східнослов'янської доби.

Перспективи подальших досліджень у цій галузі вбачаються у вивченні як концептуальних положень, висунутих А.Ю. Кримським і П.О. Бузуком, так і спостережень вчених над конкретними мовними явищами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бузук П.А. Основные вопросы языкознания. 2-е изд. – М., 1924. – С. 171-216.
2. Бузук П.О. [Рец.:] Шахматов О.О., Кримський А.Ю. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI-XVIII вв. Видавниче Т-во “Друкар” Київ, 1922, 182 + II стор. // *Slavia*. – 1924. – Рои. 3. Сель. 1. – С. 139-141.
3. Бузук П.О. Коротка історія української мови. I. Вступ і звучня. – Одеса, 1924. – 60 с.
4. Бузук П.О. Нарис історії української мови. Вступ. Фонетика і морфологія, з додатком історичної хрестоматії. – Київ, 1927. – 98 с.
5. Глущенко В.А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / НАН України, Ін-т мовознавства ім О.О. Потебні; Відп. ред. О.Б.Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
6. Глущенко В.А., Овчаренко В.М. Проблеми моделювання історії східнослов'янських мов на Академічній конференції з реформи білоруського правопису та азбуки 1926 р. // *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Научно-методический сборник*. – Вып. X. – Ч. 1. / Отв. ред. В.А. Глущенко. Отв. за выпуск О.Е. Ольшанский. – Славянск: СГПУ, 2002. – С. 66-86.
7. Голуб О.М. Лінгвістична дискусія з питань історії української мови у “Записках історико-філологічного відділу УАН” // *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Научно-методический сборник*. – Вып. XIII. – Ч. 1. / Отв. ред. В.А. Глущенко. – Славянск: СГПУ, 2005. – С. 49-58.
8. Голуб О.М. Праці П.О. Бузука з історії східнослов'янських мов // *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Научно-методический сборник*. – Вып. XI. – Ч. 1. / Отв. ред. В.А. Глущенко. – Славянск: СГПУ, 2003. – С. 75-84.
9. Житецкий П.И. Очерк звуковой истории малорусского наречия. – К., 1876. – IV, – 376 с.
10. Жовтобрюх М.А. Питання історичної фонетики української мови в науковій спадщині А.Ю.Кримського // А.Ю.Кримський – українціст і

- орієнталіст (Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження) / Відп. ред. І.К.Білодід. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 26-40.
11. Кримський А.Ю. Історія української мови [Машинопис. 1940]. – Інститут рукопису Національної б-ки України ім. В.І.Вернадського, ф. 1, од. зб. 22430, арк. 1-387.
  12. Кримський А.Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Шахматов О.О., Кримський А.Ю. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв. – К., 1924. – С. 87-128.
  13. Крывіцкі А.А. Дыялекталогія беларускай мовы: Дапам. – Мн.: Вышэйшая школа, 2003. – 294 с.
  14. Крымский А.Е. Украинская грамматика для учеников высших классов гимназий и семинарий Приднепровья. – М., 1907. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 1-2, 16-200, 217-272; М., 1908. – Т. 1. Вып. 2 и 6. – С. 201-210, 369-429, 454-545.
  15. Крымский А.Е. Филология и погодинская гипотеза // Кримський А.Ю. Твори: В 5-ти т. – К.: Наук. думка, 1973. – Т. 3. – С. 23-117.
  16. Кульбакин С.М. Украинский язык: Краткий очерк исторической фонетики и морфологии. – Харьков, 1919. – IV, 104 с.
  17. Курцова В.М. П.А.Бузук: Спроба лінгвістичної геаграфії беларускай мовы // Беларуская лінгвістыка. – Вып. 50 / НАН Беларусі. Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа; Рэдкал.: А.І. Падлужны (адк. рэд.) і інш. – Мн.: Беларуская навука, 2001. – С. 3-14.
  18. Ляпунов Б.М. Единство русского языка в его наречиях (Пособие к лекциям по истории русского языка). – Одесса, 1919. – 18 с.
  19. Мартынаў В.У. Пётр Апанасавіч Бузук (Да 100-годдзя з дня нараджэння) // Весці Акадэміі Навук Беларускай ССР. Серыя Грамадскіх Навук. – 1991. – № 6. – С. 114-117.
  20. Михальчук К.П. Что такое малорусская (южнорусская) речь? // Оттиск из журнала “Киевская старина”. – Киев: Типография императорского университета св. Владимира. – 1899. – С. 1-61.
  21. Німчинов К. Український язык у минулому й тепер. Друге видання. – К.: Державне видавництво України, 1926. – 90 с.
  22. Рамановіч Я., Юрэвіч А. П.А.Бузук. – Мінск: Навука і тэхніка, 1969. – 104 с.
  23. Русанівський В.М. Питання історичної граматики в працях А.Ю.Кримського // А.Ю.Кримський – україніст і орієнталіст (Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження) / Відп. ред. І.К.Білодід. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 40-49.
  24. Свенціцький І. Нариси з історії української мови // Історія української мови: Хрестоматія, Упорядники С.Я.Єрмоленко, А.К.Мойсеєнко. – К.: Либідь, 1996. – С. 120-136.
  25. Свенціцький І. Основи науки про мову. – К.: Час, 1917. – С. 3-60.

26. Становішча беларускай мовы сярод іншых славянскіх моваў // Працы Акадэм. канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі (14–21 лістапада 1926 г.). – Менск, 1927. – С. 75-114.
27. Тищенко К.А. Дослідження праць А.Ю. Кримського з історії української мови в лінгвістичній історіографії // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Научно-методический сборник. – Вып. XI. – Ч. 1. / Отв. ред. В.А. Глушенко. – Славянск: СГПУ, 2003. – С. 65-75.
28. Тищенко К.А. Спостереження над методологією досліджень А.Ю. Кримського-україніста // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии: Научно-методический сборник. – Вып. X. – Ч. 1. / Отв. ред. В.А. Глушенко. – Славянск: СГПУ, 2002. – С. 49-57.
29. Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк. – Л.: Наука, 1972. – 655 с.
30. Цыхун Г.А. Пятро Бузук і славістыка 20–30-х гадоў (штрыхі да навуковай біяграфіі) // Беларуская мова і мовазнаўства на рубяжы III тысячагоддзя: Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 70-годдзю Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі. – Мн.: Права і эканоміка, 2000. – С. 198-202.
31. Шахматов А.А. Очерк древнейшего периода истории русского языка // Энциклопедия слав. филол.– 1915.– Вып.11.– XXVIII, II, L, 369 с.

АНОТАЦІЯ

Автори статті зосередили свою увагу на вивченні поглядів українських вчених А.Ю. Кримського та П.О. Бузука на методологію історико-мовного дослідження. Увагу зосереджено на міркуваннях мовознавців з приводу періодизації мовної історії. Розглядається трактування А.Ю. Кримським і П.О. Бузуком питання про спільну східнослов'янську прамову. Аналіз проводиться у контексті досягнень мовознавства 20-х–30-х рр. XX ст.

SUMMARY

The article is devoted to the study of A. Yu. Krymskyi's and P.O. Buzuk's ideas on methodology of reconstructing the language history. The emphasis is laid on the analysis of linguists' views on periodization of the process of language development. The scholars' theories on Eastern-Slavic parent language are being analyzed. General tendencies in Linguistics of the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries are taken into consideration.

УДК 81'373.23

**ВЛИЯНИЕ РУССКОЙ И УКРАИНСКОЙ
АНТРОПОСИСТЕМ НА АНТРОПОНИМИЮ
ПРИАЗОВСКИХ ГРЕКОВ**

Онимная лексика, как никакая другая, аккумулирует материальный, культурный, исторический опыт общественной среды, в которой она зарождается и функционирует. В этом плане антропонимия приазовских греков представляет собой ценный источник для изучения межъязыковых и межэтнических контактов. Влияние восточнославянской антропонимии на систему именованний греков прослеживается с первых лет пребывания их в Приазовье. Переселившись из Крыма, греки в 1779-1780 гг. основали свои поселения на правом берегу Кальмиуса и стали подданными России.

Первая ревизская сказка г. Мариуполя (1782г.) как официальный, государственный документ была составлена в соответствии с предписанным циркуляром, действовавшим в России в то время, а именно: использовались антропонимные формулы *личное имя* (далее ЛИ) + *патроним* и *ЛИ* + *патроним* + *прозвище*. Причем патроним по форме был аналитически выраженным и в двухлексемной, и в трехлексемной формулах – адъектив от имени отца в притяжательной форме с апеллятивом сын (дочь): *Илья Даниловъ сынъ; Кирьязы Юрьевъ сынъ; Темирка Тодоровъ сынъ; Чичала Афендикова дочь; Бабаиш Николаевъ сынъ Хасапъ; Аслан Паниотовъ сынъ Тыкыжи; Олмезъ Сеферовъ сынъ Берберъ* и т.п. Следует заметить, что одинаковыми антропоформулами именовались и мещане, и купцы, и наемные работники, т.е. сама формула не была тем критерием, по которому можно было бы судить об общественном положении именуемого. На социальный статус человека указывает только апеллятив при антропониме: работник *Юрий Кирьязовъ сынъ*, работник *Хонахбей Бабаишовъ сынъ*, работница *Магдалина Константинова дочь* и т.д. Ревизские сказки 1782, 1895 гг. фиксировали внутрисемейные отношения с помощью терминов родства, но все члены семьи (за исключением детей независимо от возраста) регистрировались с помощью одинаковых антропоформул – *ЛИ* + *патроним*: *Паниотъ Ксенитовъ сынъ*, у него жена *Тодора Тохтамирова дочь*, у них сыновья *Параскева, Сотиръ, Левтеръ*, у него мать *Пападица Диредиева дочь*. Если главой дома становилась женщина (после смерти мужа), она все равно именовалась с помощью патронима, а не андронима (от имени мужа), например: *удова Аксыл Акрытова дочь, удова Дестина Пептыева дочь, удова Мерьем Диредиева дочь* и т.п.

Нетрудно увидеть, что именно в пределах официальных русскооформленных (русскоструктурных) антропоформул греков выкристаллизовались их будущие фамилии по русской патронимической модели. В современном фамильном репертуаре приазовских греков 34,5% фамилий урумов и 19% фамилий румеев оформлены русскими патронимическими суффиксами *-ов, -ев, -ин*, т.е. образованы по образцу русских стандартных фамилий. Большая часть русскооформленных фамилий греческого этноса сформировалась из патронимов без каких-либо формальных преобразований: *Акритов, Афендииков, Бабашиов, Бурлаев, Вангельев, Лефтеров, Ольмезов, Пефтиев, Ставринов, Тохтамышев, Челпанов* и др. Заметную группу среди этих фамилий занимают календарно-именные фамилии, восходящие к крестильным именам православных христиан. В фамильной номинации греков использованы патронимы от 50 мужских имен: *Александров, Алферимов, Анастасов, Антонов, Васильев, Данилов, Дмитриев, Иванов, Ильин, Кириллов, Кирьяков, Константинов, Лазарев, Михайлов, Николаев, Федоров, Христофоров, Юрьев* и т.д. Такие типично русские отыменные фамилии особенно характерны для фамильников греков пос. Старобешево и с. Комар (Великоновоселковского р-на), где они составляют около 40%. Частотность той или иной календарно-именной фамилии в определенной мере отражает качественный состав мужского именника крымских, а затем и приазовских греков. В Крыму, например, «в числе наиболее употребляемых имен находятся хорошо известные во всем христианском мире имена *Федор, Георгий, Константин, Дмитрий, Иван, Николай, Василий*» [8, с. 36]. В ревизских сказках 1782, 1795 гг. фиксируются личные имена *Ёрий, Ёрик* и патроним *Ёрьевъ сынъ*. При документальном оформлении фамилий патроним *Ёрьевъ* был записан ближе к русскому варианту – *Юрьев*. «К сожалению, – справедливо отмечал В.А. Никонов, – большинство фамилий известно не в своем живом звучании, а в исправленном писцами виде» [3, с. 73].

Однако в ранг фамилий переходили и прозвища, которые в трехчленных антропоформулах ревизских сказок были представлены собственно «греческими» (румейскими и урумскими) лексемами: *Кечеджи, Хазанжи, Куркчи, Налбант, Бербер, Тополол, Балджи* и т.д. «Вторая волна» влияния восточнославянских антропонимов на фамильные именованья греков связана с тем, что их фамилии «передельвались» и «подделывались» под славянские намеренно, самими носителями. Не секрет, что «фамилия и имя человека обычно несут на себе определенный этнический оттенок. Этническая специфика антропонимов довольно устойчива» [5, с. 59]. Основы фамилий, восходящие к различным группам апеллятивной и онимной лексики, не всегда несут информацию об этнической принадлежности, поскольку подвержены естественным «миграционным» процессам. Более стабильным национальным структурным элементом в фамильном именовании выступают антро-

поформант или финаль. Изменение финали фамилии вело к изменению ее этнического характера, что и использовалось именуемыми, в частности для русификации фамилии в различных целях. Когда в Российской империи украинские фамилии приравнивали к обычным русским формам на *-ов*, *-ев*, «это не была только языково-формальная ассимиляция: с нею было связано определенное классово-сословное значение» [6, с. 100]. Приазовские греки «передельвали» свои фамилии, чтобы в определенные общественно-политические периоды завуалировать свою национальность и занять достойное место в том или ином социуме. Поэтому случаи, когда родители носили фамилию *Балабан*, а дети – *Балабанов(а)*, – обычное явление.

Русификация и украинизация греческих фамилий шла различными способами: 1) переводом греческой фамилии на русский язык: *Хоян* > *Заяц*, *Кечеджи* > *Шаповалов*; 2) фонетическим преобразованием греческой основы в созвучную ей славянскую: *Хазах* (“русский”) > *Казак*, *Малтапаров* > *Молотобаров* (паронимическое сближение с русским словом *молот*), *Морос* (“глупый, неразумный”) > *Мороз*; 3) нейтрализацией в составе фамилии этнически яркого урумского суффикса *-джи*: *Биберджи* > *Бибердиев*, *Кираджи* > *Кирадиев*; 4) оформлением греческих фамилий русскими и украинскими патронимическими суффиксами, результатом чего явились целые ряды фамилий, выступающих коррелятами к первичным фамилиям-прозвищам: *Джерих* – *Джерихов*, *Налбат* – *Налбатов*, *Темир* – *Темиров* – *Темиренко*, *Тильмач* – *Тильмаченко*, *Сандул* – *Сандулов* – *Сандуленко* и т.д.

Особого внимания заслуживает адаптация греческих фамилий в русско-/ украинскоязычной среде посредством псевдосуффиксации. Впервые на псевдосуффиксацию в топонимии обратил внимание Е. С.-Отин. Он охарактеризовал ее как «явление, возникающее при освоении славянами иноязычных топонимов, – паронимическое выравнивание их исходных частей с топоформантами системы, которая их заимствовала» [4, с. 41]. Псевдосуффиксы служат, прежде всего, тем структурным актуализатором, который включает иноязычный топоним в славянский топонимический тип, делает его «своим среди чужих».

Псевдосуффиксы в русифицированных и украинизированных греческих фамилиях появились как аналоги стандартных антропоформантов, которыми так ярко отличаются русская и украинская антропонимические системы. Процесс псевдосуффиксации был «подготовлен» определенными условиями.

1. Корневая морфема исходной греческой лексемы подвергалась структурной деформации, если имела финаль, созвучную одному из славянских фамильных суффиксов. Так, в антропонимах *Айдин* < айдын “светлый”, *Джерин* < джерэн “конь рыжей масти”, *Якин* < якын “близкий” элементы *-ын*, *-ин* в русской адаптации были осмыслены как

русский патронимический суффикс *-ин*. При изменении статуса финали, как правило, происходило и перемещение ударения в антропониме, который таким образом еще более удалялся от аппелятивной основы. Сравните: айды?н > *Айдин*, джерэн > *Джерин*, якын > *Якин*.

Под украинскую патронимическую модель с суффиксом *-енко* подогнана фамилия *Целенко* (из греч. фуелйгтбт “старший пастух”), где финаль *-йгтбт* по звучанию легко уподобилась украинскому антропоформанту. Самую продуктивную группу фамилий-«подделок» представляют антропонимные единицы с псевдосуффиксом *-ко*. В отличие от украинского словообразующего суффикса, присоединяющегося к лексической основе для выражения патронимического значения, псевдосуффикс *-ко* в греческих фамилиях возник вследствие замены финалей *-ку*, *-го*, *-ка*, *-ха* в онимизированных румейских и урумских аппелятивах. К таким «украинским» трансформам относятся: *Спруцко* < спруцку (рум. “белый”), *Малакуцко* < малакуцку (рум. “мягкий”), *Пирко* < пирго (рум. “башня”), *Панько* < панго (рум. “лавка”), *Кацко* < кацика (рум. “коза”), *Муцко* < муцака (рум. “вязанка, пучок”), *Манко* < маньха (урум. “сопли, сопливый”), *Пинько* < пинко (рум. “мышь”). Во всех двусложных фамилиях псевдосуффикс *-ко* является ударным независимо от того, какой слог был ударным в производящей корневой основе (спруцку, панго, кацика, пирго, пинко).

Особую разновидность адаптации представляют антропонимы, в которых «развился» русский патронимический суффикс *-ов* в результате наращеня, консонантизации корневой финали на *-о*: *Стреглов* < *Стрегло*, *Дженчаков* < *Дженчако*, *Яйлов* < *Яйло*. Эти фамилии являются следствием структурного выравнивания с мощным пластом русских антропонимов стандартной модели с суффиксом *-ов*.

2. Адаптация греческого антропонима в русско-/украинскоязычной среде происходила путем превращения «своего», этнически охарактеризованного суффикса в славянский антропоформант, имеющий близкий звуковой состав. Такое превращение осуществлялось посредством:

1) наращеня исконного суффикса: *Бузовчу* > *Бузовчук*, *Кладити* > *Кладитин*;

2) замены в исконном суффиксе отдельных звуков: *Тильчицко?в* < *Тыльчих*, *Чибичик* < *Чебычих*. Урумский уменьшительно-ласкательный суффикс *-чих*, переоформленный в *-щик* и *-чик*, в антропонимах выступает в деминутивно-патронимическом значении, так как известно, что «уменьшительные формы от названий лиц не имеют ласкательного значения... Они служат для обозначения потомков лиц, обозначенных исходным именем» [2, с. 262]. Следовательно, *Чибичик* (Чебыч + чих) “маленький Чебыч” = “сын Чебыча”, *Тыльчих* (Тыль + чих) “маленький Тыль” = “сын Тыля”, *Хасхачих* (Хасхач + чих) “маленький Хасхач” = “сын Хасхача” и т.д.

Деминутивно-патронимический румейский суффикс *-иц* получил славянское звучание и написание в виде суффикса *-ец*. Поэтому в румейском антропонимиконе наряду с греческими фамилиями *Пахниц*, *Хавалиц*, *Шебаниц*, *Шердиц*, *Шесториц* представлены «украинские» фамилии *Пахнец*, *Хавалец*, *Шебанец*, *Шердец*, *Шесторец*.

«Русская» фамилия *Шашкин* появилась в результате переразложения морфем в апеллятивной лексической основе, к которой восходит антропоним. Урумский апеллятив *шашкын* (“зевака, разиня; придурковатый, идиот”) состоит из корневой морфемы и суффикса *-кын*, служащего для образования прилагательных от глагольной основы. Этот суффикс оказался «подходящим» для выделения из него русского патронимического суффикса *-ин*, корневая морфема усложнилась за счет части полуразрушенного суффикса *-кын* на основе патронимического сближения с русским словом *шашка*. Ударным в официальном русифицированном антропониме, в отличие от апеллятивного прозвища, стал первый слог – *Шашкин*. Переосмыслению подверглись и суффиксальная, и корневая морфемы: *Шаш-кын* > *Шашк-ин* (< *шашка* + суффикс *-ин*).

Совершенно очевидным является влияние восточнославянской антропосистемы на именник приазовских греков. В России во второй половине XVIII в. (ко времени переселения греков в Приазовье) и мужской, и женский именники были представлены календарными христианскими крестильными именами, узаконенными православной церковью и функционировавшими как на официальном, так и на бытовом уровнях. Личные имена приазовских греков, как свидетельствуют ревизские сказки 1782, 1795 гг., а также материалы поминальников православных парафий греков Крыма первой половины XVIII в [6, с. 32-35] были неоднородны. Первую группу составляли календарные крестильные христианские имена, например, *Анастас*, *Антон*, *Василий*, *Даниил*, *Дмитрий*, *Иван*, *Илья*, *Константин*, *София*, *Елисавет*, *Мария*, *Елена*, *Анастасия* и т.д. Вторая группа представлена автохтонными отапеллятивными ЛИ, рожденными христианской традицией, например, мужскими *Левтер*, *Паниот*, *Афендика*, *Ставрин*, *Ксенита*, *Пефти* и женскими *Эпистина*, *Дестина*, *Пападица*, *Ламбрина*. *Зуграфа*. К третьей группе относятся тюркские имена: мужские *Аслан*, *Бьята*, *Темир*, *Тохтамыш*, *Тохтар*, *Олmez*, *Хаплан*, женские *Аксыл*, *Асланбике*, *Султанбике*.

В приазовском регионе греков, русских и украинцев объединили экономические, религиозные, бытовые, родственные связи. Межэтнические и межъязыковые контакты привели к изменению состава именника греков: исчезли автохтонные и тюркские личные имена; календарные крестильные имена стали общими для русского, украинского и греческого этносов. «Утраченные» мужские ЛИ греков можно увидеть лишь в структуре их фамилий: *Ставринов*, *Пефтиев*, *Левтеров*, *Ксенита*, *Хотлубей* и т.д., причем эти фамилии сами-

ми греками воспринимаются как отапеллятивные или неизвестной этимологии [1, с. 77-79].

Таким образом, влияние русской и украинской антропосистем отчетливо сказалось на фамилиях и личных именах приазовских греков. Первыми из антропонимных единиц были русифицированы патронимы (будущие фамилии) согласно официальной циркулярной традиции, принятой в России. Позднее греческие фамилии намеренно «переделывали» под русские и украинские, сознательно оформляя их по восточнославянским стандартам. Гибридные фамилии с греческой основой и славянскими антропоформантами – специфическое явление в антропонимии приазовских герков. Эти антропоформанты (и «настоящие», и «псевдо») способствовали автоматическому вхождению греческих фамилий в русскую и украинскую антропосистемы. Сравните мнение А.В. Суперанской и А.В. Суловой по этому поводу: «Фамилии, иноязычные основы которых не вошли в словари русского языка, если они оформлены русскими суффиксами и входят в состав триединого именованя (имя, отчество, фамилия), видимо, также могут считаться русскими» [7, с. 50]. Эта мысль справедлива и в отношении фамилий с украинскими антропоформантами.

Именник приазовских греков лишился автохтонных, тюркских имен и состоит из календарных крестильных имен в соответствии с восточнославянской христианской традицией.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кравченко В.А. Личные имена в фамильных основах приазовских греков // Восточноукраинский лингвистический сборник: Сб. науч. тр. – Вып.9. – Донецк: Донеччина, 2004. – С. 72-81.
2. Курилович Е. Положение имени собственного в языке // Курилович Е. Очерки по лингвистике: Сб. статей. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 251-266.
3. Никонов В.А. География фамилий. – М: Наука, 1988. – 192 с.
4. Отін Є.С. До питання про псевдосуфікси в топонімії // Мовознавство. – 1971. – №4. – С. 41-47.
5. Решетов А.М. Антропонимические трансформации в инациональной среде // Этнография имен. – М.: Наука, 1971. – С. 59-65.
6. Селищев А.М. происхождение руських фамилий, личных имен и прозвищ // Селищев А.М. Избранные труды. – М.: Просвещение, 1968. – С. 97-128.
7. Суперанская А.В., Сулова А.В. Современные русские фамилии. – М.: Наука, 1981. – 176 с.
8. Чернухін Є., Галенко О. Імена й прізвиська за матеріалами поминальників православних парафій греків Криму першої половини ХVІІІ. // Записки історико-філологічного товариства А. Білецького. – Вип.1. – К., 1997. – С. 32-45.

АНОТАЦІЯ

У статті представлено матеріал, що свідчить про вплив російської та української антропосистем на антропонімію (особові імена й прізвища) приазовських греків. Адаптація прізвищевих імен здійснювалася кількома способами, які були здатні нейтралізувати етнічну приналежність грецьких антропонімів і тим самим сприяли автоматичному входженню їх до російської та української антропосистем.

SUMMARY

The given article represents the material that indicates the influence of the Russian and Ukrainian anthroposystems on anthroponomy (personal names and surnames) of the Greeks in the Azov area. Due to adaptation the Greek anthroponyms lost their ethnic colouring and automatically gained the status of standard eastern Slavonic anthroponyms.

*І.М. Крохмаль
(Луганськ)*

УДК 811.161.2'373.232.1

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРІЗВИЩ

Антропоніміка – це частина ономастики, що розробляє загальні та часткові питання найменування людей.

Власні найменування людей мають велике значення й відіграють важливу роль у житті народу. Наші предки, що жили на території України, у дохристиянські часи мали не тричленні ймення, як тепер (Микола Іванович Петренко, Наталія Дмитрівна Гайдидей), а одночленні назвиська чи прізвиська. Вибір імені був вільний, ніякими законами чи традиціями не обмежений; як хотіли, так і називали батьки своїх дітей; рідні, друзі, чужі люди й вороги згодом, коли давно вже стала людина дорослою, могли змінити перше прізвисько з певних причин. Імена виказували силу, мужність, прикмети, зовнішню красу (Білян, Добриня, Малуша...). Людське ім'я, за віруванням наших предків, мало таємничу силу, було талісманом, що захищав носія імені від усього лихого, поганого, особливо від хвороб і смерті. Коли дитині дати погане ім'я (Безрук, Злоба...), ніяка нечиста сила, хвороба не торкнеться такої дитини, обійдуть – і вона виживе, буде щасливою.

Пізніше усі ці прізвиська-ймення (Безсон, Вовк, Бажен) поступово утвердяться як людські прізвища (у сучасному розумінні) та як прізвиська, що існують й досі.

Імена – частка нашої історії й сучасності (мови, культури, релігії, соціального становища людей, їх світогляду).

Обрана тема актуальна, бо зумовлюється потребою вивчення прізвищ східного регіону України, а також дослідженням вітчизняної антропонімії, розв'язанням невирішених питань. Усі регіони України мають свою специфіку, саме при дослідженні регіональної антропонімії виявляються специфічні риси прізвищ окремих регіонів.

Сучасні прізвища, як і повне офіційне найменування людини, що складається з імені, імені по батькові та прізвища, – явище нового часу. У минулі віки єдиних, запроваджених державою форм ідентифікації особи не існувало. Процес становлення в еволюції форм найменування людей тісно пов'язаний з історією та культурою народу. В усьому розмаїтті українських прізвищ знайшли своє відображення різні сторони життя людей: родинні й суспільні відносини, історичні процеси й культурне життя тощо.

Українські антропоніми – власне українські назви людей, що склалися на вітчизняній етнічній території відповідно до словотворчих закономірностей та ономастичних моделей української мови. Прізвищеві найменування пройшли тривалий шлях розвитку, бо знаходились у великій залежності від соціальної структури суспільства. У певному колективі особам надавалися індивідуальні прізвиська, які не могли передаватися в спадок і характеризували носіїв за якимись ознаками. У XIV-XV ст. при власному імені почало вживатися додаткове найменування з метою точнішої ідентифікації особи. До категорії власних особових назв потрапляли слова різних лексико-семантичних груп, наприклад: етноніми – назви осіб за територіальною ознакою, соціальною приналежністю, назви за професією тощо. Пізніше, у XV-XVIII ст., прізвища стають масовим антропонімним класом і виконують ототожнювальну функцію. Основним способом ідентифікації особи наприкінці XVIII – поч. XIX ст. була двокомпонентна антропонімна структура, що складалася з власного імені та прізвищеві назви.

Майже всі антропоніми мають свою історію та етимологію, своє смислове коріння – першоджерело, від якого вони були утворені. Кожне прізвище є закономірним лексичним надбанням мови. В ономастичній літературі чітко вироблені критерії визначення терміна “прізвище”. Прізвище є спадковим, незмінним й має офіційний статус [2, с. 182]. Юридично, як “...спадкові офіційні найменування, що вказують на належність людини до певної родини” [3, с. 155], прізвища виникли у слов'янських народів не так давно. Тому саме прізвища є наймолодшим класом найменувань в українській антропонімії [4, с. 82]. Як ка-

тегорія лінгвістична прізвища "...виникають і стабілізуються задово до того, як запроваджується кодифікація відповідних правил користування" [2, с. 33]. Уже в XIV-XV ст. відбулася стабілізація словесних і формотворчих засобів творення особових назв видів сучасних українських прізвищ на українському мовному ґрунті. Саме в ці століття спадкове прізвище мав кожний заможний рід. Більша частина населення України довгий час залишалася без офіційних (зафіксованих документами) прізвищ. Уперше їх закріпило духовенство, а саме – київський митрополит Петро Могила, який 1632 року доручив священникам вести перелік народжених, одружених, померлих [2, с. 166]. Процес становлення українських прізвищ умовно відносять на кінець XVIII – поч. XIX ст., коли по всій території України було запроваджено кодифіковане право. Термін "прізвище" пов'язується з формуванням на початку тридцятих років XIX ст. сучасної української антропонімної системи.

Питання про виникнення, розвиток і будову особових назв, зокрема родових прізвищ, здавна було предметом зацікавлення не лише мовознавців, а й істориків та культурологів.

На другу половину XIX – поч. XX ст. припадають і початки наукових досліджень української антропонімії. Першою публікацією про українські прізвища була стаття А.Степовича "Заметка о происхождении малорусских фамилий". Українським особовим назвам присвятили свої праці В. Щербина, етнограф В. Ястребов, які подають інформацію про конкретні факти виникнення прізвищ. Першим запропонував чітку класифікацію українських особових назв прізвищевого типу В. Охримович у роботі "Знадоби до пізнання народних звичаїв і поглядів правових".

Основоположником української антропонімії вважається І. Франко, який у своїй праці "Причинки до української антропонімії", наголошуючи на тому, що особові назви є важливим матеріалом як для філолога, так і для історика та етнографа.

У XX ст. українській антропонімії приділяють значну увагу Л.Гумецька, М. Корнилович, В. Німчук, Ю. Редько, О. Ткаченко, П. Чучка та інші відомі мовознавці. М.Корнилович на основі "Ревизских сказок" аналізує виникнення прізвищ українських селян. Чимало уваги виникненню особових назв, зокрема історичному словотвору українських антропонімів приділяє Л. Гумецька у монографії "Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст." У 1966 р. виходить книга Ю. Редька "Сучасні українські прізвища", що являє собою першу спробу загального огляду всіх типів сучасних українських прізвищ стосовно їх виникнення та словотвірної будови й географічного поширення. У ньому містяться 25000 прізвищ і багато інформації про них (наголошування, відмінювання, етимологія). Праці цього ученого стали надійним джере-

лом для дослідників української антропоніміки. За семантикою твірних основ він визначає основні чотири групи прізвиськ: 1) утворені від особових власних імен; 2) за походженням або за місцем проживання; 3) за соціальною приналежністю або за постійним заняттям; 4) від індивідуальної ознаки їх першого носія [4, с. 58]. Словотвірна структура прізвиськ розглядається ним у порівнянні їх за будовою загальних назв; на цій основі виявлені як спільні, так і специфічні прізвисьцеві словотворчі елементи. Робота Ю. Редька залишається цінним дослідженням української антропонімії, на яке продовжують спиратись у своїх наукових працях і сучасні вчені. Ім'я Ю. Редька добре відоме й за межами України, його шанують усі дослідники української антропоніміки.

Значну частину прізвиськ становлять такі, що утворені від прізвиськ. Серед останніх розрізняють індивідуальні (персональні) й родові (вulichні) прізвиська. Під керівництвом Є.С. Отіна підготовлена й захищена кандидатська дисертація В.О. Кравченко. Ця робота започатковує зіставну антропонімію, виявляючи потенції розкриття процесу номіналізації й розширення та поглиблення проблеми значення.

Як окрема галузь українського мовознавства антропоніміка сформувалася тільки на кінець 60-х рр. ХХ ст. Починаючи з другої половини ХХ ст., розвиток східнослов'янської антропоніміки набуває широкого розмаху. Ономастика, котра раніше виконувала функції лише допоміжної дисципліни, стає складовою частиною лінгвістики. У зв'язку з посиленням інтересу до ономастики, значно розширюється коло досліджуваних питань.

Детально проблеми української антропоніміки розглядаються у праці М. Худаша "З історії української антропонімії". Основні аспекти цієї роботи: науково-дослідне значення антропонімії: джерела дослідження українських особових назв; власні імена в історичному житті та побуті народу. Автор відзначає спільну історичну основу антропонімічної системи українського, російського та білоруського народів.

У 60-80-х рр. видруковано багато наукових робіт з української історичної антропонімії, присвячених дослідженню власних особових імен українців. Так, мовознавці Р. Керста і Р. Осташ вивчали етимологічний склад і словотвір чоловічих імен християнського походження в писемних пам'ятках XV-XVII ст.

Розвиток української антропонімічної системи відбувався в тісному взаємозв'язку зі становленням системи особових назв інших слов'янських народів, тому особливий науковий інтерес викликають праці російських і білоруських дослідників, присвячені проблемам антропоніміки. Вивченням власних особових назв у Росії займалися видатні мовознавці: С. Веселовський, С. Зінін, О. Суперанська, О. Трубочов та ін. Білоруську ономастику досліджували М. Бірила, М. Гринблат; польську – Я. Карлович, В. Ташицький.

Значний внесок у галузь лексикографування прізвищ зробив Ю. Редько, який уклав „Довідник українських прізвищ” [4, с. 73]. Регіональне лексикографічне опрацювання прізвищ здійснювали І. Красовський, Р. Осташ. Перший в історії України словник прізвищ степу уклав В. Горпинич. У цьому словнику зібрано повний алфавітний список прізвищ кожного села з указівкою на кількість носіїв кожного прізвища на час їх запису. Словник сприяє виявленню закономірностей існування, внутрішніх властивостей, постійних ознак й окремо специфіки кожного прізвища.

Велику увагу приділяють дослідники словотвірній будові й граматичним особливостям антропонімів – це необхідно для встановлення особливостей морфологічної структури та словотворення іменників. Бо саме до розряду іменників, як до родової назви, належить кожне прізвище.

Дослідженням структури сучасних українських прізвищ різних типів займалися вчені-мовознавці С. Бевзенко, І. Железняк, В. Коломієць, І. Сухомлин та ін. Першим кроком до з'ясування мотивів виникнення антропонімів було виділення суфіксів у структурі прізвищ. Функціонування суфіксів -ук, -юк, -чук розглянуто в працях П. Чучки і В. Німчука. Українські прізвища з суфіксом -енко досліджували О. Ткаченко, М. Худаш. Прізвища на -ов, -ев (ів) та -ин, -ін в українській мові аналізували В. Коломієць і О. Мельничук. І. Железняк аналізувала на -ист(-а, -ий). Деяку інформацію про формування прізвищ із суфіксами -ич, -овоч, -евич надає О. Неділько. Українські прізвища з прикметниковими суфіксами досліджував І. Сухомлин.

Багато дослідників аналізували відонімними прізвищам. До цієї групи прізвищ належать утворення, у яких відображені різні розряди власних імен (онімів), тобто антропоніми та топоніми.

Відантропонімні прізвища – прізвища як одна з категорій власних імен становлять окремий клас антропонімів. Прізвище стає вже незмінним, спадковим, обов'язковим інгредієнтом ідентифікації кожної людини. Якщо йде мова про творення прізвищ від певних класів антропонімів, то вона може йти лише про ті з них, що були базою для додаткових засобів ідентифікації ще до формування сучасної офіційної антропонімійної системи і, таким чином, стабілізації уже колишніх доволіно вживаних прізвищевих назв у спадкові і незмінні прізвища. Такими класами були лише особові власні імена (церковно-християнські і давні традиційні автохтонні слов'янські) та індивідуальні й родинні (часто вже спадкові) вуличні прізвиська.

Прізвища, у яких відображені церковно-християнські особові власні імена – імена переважно єврейського, грецького, латинського та іншого походження – поширюються в Україні з прийняттям християнства й застосовуються після здійснення обряду хрещення. Це були канонізовані церковні імена різних святих, великомучеників і мучеників – чоловічі та жіночі:

1) прізвища, у яких відображені українські чоловічі церковно-християнські імена: Григорак (Григор), Петров (Петро), Степаненко (Степан), Костенко (Костянтин), Васильєв (Василь), Матвєєв (Матвій), Романов (Роман).

2) прізвища, в основі яких відображені українські жіночі церковно-християнські імена: Аннич (Анна), Варваришин (Варвара), Калиненко (Калина), Мотряк (Мотря), Марійченко (Марія), Ірчишин (Ірина), Маркова (Марко), Оленуха (Олена).

3) прізвища, в основі яких неукраїнські чоловічі та жіночі імена (засвідчують представників іншомовних етносів, асимілювання, міжмовні контакти). Наприклад, Дімітрис, Думітрак, Матіос, Тодоріко, Янушак.

У галузі антропоніміки існує ще ряд спірних і малодосліджених питань, на розв'язання яких піде ще не один рік. Окремі типи прізвищ ще не достатньо вивчені, а також прізвиська й співвідношення прізвиська і прізвища заслуговують нашої уваги.

Отже, прізвище, набуте після народження у спадок від батька чи матері, незмінне спадкове найменування особи, офіційно закріплене за конкретним родом; унаслідок реєстрації воно переходить від чоловіка до дружини й обов'язково додається до власного імені та назви по батькові.

Безпосереднім завданням антропоніміки є всебічне дослідження прізвищ різних територій (синхронно і діахронно), різнопланове (у регіональному, структурному, семантичному та ін. аспектах), виявлення зв'язків з особовими іменами, топонімами, етнінімами, бо відбувається проникнення в національну антропонімну систему нових елементів. Розв'язання актуальних проблем регіональної антропоніміки вимагає враховування принципів також дериватології, словотвірного аналізу та синтезу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жовтобрюх М.А. Про термін прізвище //Мовознавство. – 1969. – № 4. – С. 82-86.
2. Карпенко Ю.О. Реєстри Війська Запорізького і проблема постановня українських прізвищ //Питання історичної ономастики. – К., 1994. – С. 181-201.
3. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1978. – 199 с.
4. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. – К.: Наукова думка, 1966. – 216 с.

АНОТАЦІЯ

У статті автор досліджує історію виникнення українських прізвищ від найдавніших часів до сьогодення. Прізвища є найважливішим джерелом відображення історії культури їх носіїв та ментальності й інших характерних рис населення певного регіону.

SUMMARY

The article deals with investigation of Ukrainian surnames' origin on the historical stages.

Surnames are the main sources of studying people's culture and mentality and other distinguishing features of certain region's population.

*Н.М. Лесовець
(Луганськ)*

УДК811.161.2'373.2

**МОТИВАЦІЙНІ ОЗНАКИ НОМІНАЦІЇ ЕРГОНІМІВ
М. ЛУГАНСЬКА**

Зі зміною ідеології та розвитком ринкових відносин у 90-х рр. ХХ ст. значно зростає кількість підприємств, фірм, інших закладів, особливо недержавної (приватної) форми власності. Ця розвідка є складовою частиною дослідження „Власні назви промислових підприємств та організацій, установ соціально-культурного та соціально-побутового обслуговування м.Луганська (сучасний стан і перспективи)”, що виконується в аспекті позабюджетної кафедральної теми.

Мета цієї статті – виявити мотиви, унаслідок яких номінатор обирає нове найменування (ергонім) для новоствореного підприємства чи перейменування підприємства, виявити форми впливу на адресата.

За виявленими нами мотиваційними ознаками ергоніми м.Луганська можна розподілити на декілька груп:

1. Ергоніми, мотивовані належністю підприємства власникові.

З'являється усе більша кількість ергонімів відантропонімного характеру, мотивом яких служить, як свідчать опитування номінаторів, увіковічнення імен своїх близьких та рідних. Численну групу цих ергонімів становлять такі найменування:

а) ергоніми, утворені від імен власників, їх близьких та рідних: агентство нерухомості „Аліна”; МПП „Дар'я”; магазин взуття „Анна”;

кафе „*Валентина*”; кафе „*Максим*”; салон взуття „*Валентин*”; магазин „*Валентина*”; ПП „*Юлія*”; магазин „*Леонтина*” та багато інших;

б) запозичені імена: МПП „*Ренат*” (на честь сина); кафе „*Даяна*” (на честь доньки власника); магазин „*KATLIN*” (за ім’ям доньки власниці Катерини); кафе „*Маріка*” (грузинське жіноче ім’я, на честь племінниці власника) тощо;

в) іншомовні форми імен при наявності їх національних відповідників, що „утворені від романо-германських іменних варіантів” [1, с. 59] (перукарня „*Наталі*”; кафе-бар „*Валері*” (власник – Осадча Валерія Олександрівна); СП „*Алекс*” (пор.: укр. Олександр);

в) скорочені та зменшено-пестливі імена: МПП „*Стас*”; магазин „*Даша*”; МПП „*Лора*”; перукарня „*Любавушка*” (демінутив від імені Любов);

г) ергоніми, утворені від прізвищ власників: магазин „*Калинка*”; магазин „*Сокол*” (усічення від прізвища власника Соколенка);

г) ергоніми, що містять у своєму складі прізвища та імена по батькові / ініціали власників: *Яресько Богдан Володимирович, адвокат; Шевченко В.П., адвокат-консультант*; магазин „*EVGENYFENENKO*” (директор магазину та модельєр); ПП „*Потіха М.Д.*” та ін.;

д) серед ергонімів, утворених від прізвиськ власників, нами зафіксовано: ДП АТЗТ „*Рубін*” (у власника Рубіненка С.В. у дитинстві було прізвисько Рубін); ПП „*Яник*” (прізвисько власника Янченка).

Ергоніми, мотивовані належністю підприємства власникові, можуть містити як офіційні імена, прізвища, по батькові, так і аббревіатурні утворення, які без розшифрування не зрозумілі пересічному громадянину. Як з’ясувалося в процесі опитування, часто за етимологічною непрозорістю приховуються імена чи прізвища власників закладів.

Серед таких ергонімів можемо назвати:

а) ергоніми-аббревіатури, утворені від імен близьких та рідних: магазин „*Валтан*” найменовано за іменами матерів власників – Валентини та Тетяни (пор.: рос. мовою Таня); магазин „*ВаСа*” власники назвали на честь своїх матерів Валентини та Олександрри (пор.: рос. Саша); магазин „*Вагер*” власник найменував на честь синів – Валентина та Германа);

б) ергоніми-аббревіатури, утворені від прізвищ, імен та по батькові власників: медичний центр „*Анкас*” (Ан – скорочення від імені Андрій, кас – від прізвища Каспорович); ТОВ „*Риман*” (Рим – скорочення від імені власниці Рими + ан – від імені власника Анатолія); магазин „*Ліб*” (утворено від прізвища, імені та по батькові власниці – Людмили Іванівни Бондаренко); ПП „*АРС*” (аббревіатура утворена від перших літер імен власників – Андрія, Романа, Сергія); оздоровчий комплекс „*Гривал*” (Гр – прізвище власника Грінченко, ив – рос. аббревіатура імені Іван, ал – по батькові Олексійович (пор.: рос. Алексеевич); поєднання перших літер прізвища та імені по батькові містить ергонім „*А.В.К.*” (А – Авра-

менко, К – Кравець, В – по батькові обидва власники Володимировичі); в) в основі ергоніма може міститися аббревіатурне утворення імені та по батькові власника + апелятив: МПП „Асмал” (А + С – ім'я по батькові власника, яке він, на жаль, нам не розшифрував. На думку власника, це комерційна таємниця; мал – профіль діяльності (мале приватне підприємство);

Відомо, що на Заході лише незначна кількість ергонімів містить імена та прізвища власників. На нашу думку, ім'я, покладене в основу найменування ергоніма, на власника покладає вдвічі більшу відповідальність за гарантовану якість товару / послуг. Це доречно у тому випадку, якщо, наприклад, надаються адвокатські послуги з гарантованою якістю, а не продаж товарів іноді сумнівної якості.

Безумовно, семантика назв цих ергонімів для більшості луганчан залишається незрозумілою. Семантична завуальованість назв не надає цим ергонімам інформативної функції про об'єкт продажу чи послуги. Як відомо, пов'язуючи слово з реальним об'єктом, найменування не лише відрізняє цей об'єкт від інших, але й інформує про нього, допомагає у пошуках певного закладу, чого не можна сказати про вищевідзначені ергоніми.

2. Ергоніми, мотивовані видом діяльності чи сферою надання послуг, об'єктом продажу, особливостями роботи тощо.

Виконуючи інформативну й рекламну функцію, ергоніми – назви магазинів на вивісці містять інформацію про об'єкт продажу. „Продукти”, „Меблі” тощо. До речі, частина цих назв є продовженням ще з радянських часів, коли відзначався незначний репертуар ергонімів. Часто ці назви містили номер, наприклад: „Гастроном № 1, 2, 3...” тощо.

До новостворених ергонімів, мотивованих особливостями роботи закладу, відносимо: магазин „День и ночь” (пор.: рос. день и ночь ‘день і ніч’; аптека „Неотложка” (працює цілодобово), Серед назв, мотивованих видом діяльності, ми можемо назвати: магазин з реалізації скла „Витраж” (пор.: франц. vitrage – вставлення шиб) [3, с. 130]; ТОВ „Базальт” – (пор.: лат. basaltis – пробний камінь – виливна магматична гірська порода чорного або темно-сірого кольору. Будівельний матеріал, сировина для кам'яного литва [3, с. 82]). Названо за сферою діяльності (будівельні матеріали та конструкції).

3. Ергоніми, мотивовані місцезнаходженням об'єкта.

Часто за мотив найменування обирається місцезнаходження певного об'єкта. Серед таких ергонімів можемо відзначити: ТВК „Авангард” (салон меблів розташований у приміщенні стадіону „Авангард”); магазин „Дружба” (розташований на кварталі Дружба); автосервіс „Восток” (пор.: рос. восток ‘схід’ (розташований на східних кварталах м. Луганська); торговий центр „Молодіжний” (магазин розміщено у будівлі ДЖК); магазин „Петербург” (розташовано на перехресті

вулиць Пушкіна та Леніна, вулиця Леніна раніше називалася Петербурзькою); готель „Арена” (поблизу цирку); магазин „Золотое кольцо” (пор. рос. золотое кольцо ‘золоте кільце’ (поруч кільце трамвая).

Як зазначає О.Белей, „точна вказівка на розташування в місті чи селі закладів громадського харчування, магазинів міститься в доонімній семантиці таких фірмонімів” [1, с. 51].

У досліджуваних ергонімах м.Луганська, як правило, для локалізації уживається ад’єктив Луганський, Український чи вказівка на східну частину України. Наприклад: *Луганська міська станція швидкої медичної допомоги; Луганський акумуляторний завод; Український національний фонд взаєморозуміння і примирення при Кабінеті Міністрів України; Східне державне регіональне геологічне підприємство* та ін.

Також можуть містити вказівку на локалізацію об’єкта й ергоніми, утворені від гідронімів чи оронімів. Наприклад, за назвою ріки Лугань найменовано: універмаг „Лугань”, видавництво „Лугань” та ін. Але такі ергоніми, як „Карпати”, „Памір” тощо ми не можемо віднести до ергонімів цієї групи, бо вони розташовані далеко поза межами Луганської області. Немотивовані місцем розташування ергоніми типу „Кардифф”, „Перник”, „Невада”, бо ці міста та штати не здійснюють будь-яку спільну діяльність з даними підприємствами, фірмами тощо. Мотивом найменувань „Кардифф”, „Перник” є назви міст-побратимів Луганська. А вищезазначені назви штатів США, на думку власників, є модними назвами. Це наводить на сумніви про естетичні смаки власників, адже є чимало власне українських лексем, доонімна семантика яких містить позитивну конотацію.

4. *Ергоніми, мотивовані зовнішнім виглядом чи внутрішньою будовою підприємства.*

Серед ергонімів цієї групи можна виділити: закусочна „Дубки” (використовуються столи та стільці, зроблені з дуба); кафе-бар „Корсар” (пор.: морський розбійник, пірат [3, с. 365]. Назва, як пояснили власники, пов’язана з піратською романтикою. Обладнання будівлі має форму й вигляд корабля). Супермаркет „Шайба” зовнішнім виглядом нагадує форму шайби.

Внутрішня будова ресторану „Техас”, а також бармени-ковбої та інтер’єр у душі вестернської Америки нагадують про Техас.

5. *Ергоніми, мотивовані уподобаннями власників.*

Серед найменувань цієї групи виділяємо: ергоніми, в основу яких покладено:

а) назви літературних персонажів та кінофільмів, телепередач: магазин „Роксолана” (улюблений роман власника – „Роксолана” П.Загребельного); кафе „Смак” (за назвою відомої передачі А.Макаревича); кафе „Равенна” (головна героїня улюбленого твору власника В.Скотта „Айвенго”); салон краси „Офелія” (персонаж з „Гамлета”

В.Шекспіра); кафе „Воланд” (власникові подобається роман М.Булгакова „Майстер і Маргарита”);

б) поетоніми: кафе-бар „Серый крот” (рос. назва) (мотивом для створення цього ергоніма послугував уривок з улюбленого вірша сина власника: „...Он не красавец и не урод, он просто серый, серый крот...”);

б) звукове звучання слова, що лягло в основу номінації: магазин „Солнышко” (пор.: рос. солнышко ‘сонечко’); автомагазин „Омега” тощо.

Під час опитування номінаторів ми з’ясували, що салон краси „Медея” найменовано від імені сильної, власної, красивої жінки. Словник іншомовних слів подає таке тлумачення цього теоніма: 1) У давньогрецькій міфології чаклунка, жінка аргонавта Язона, яка люто помстилася чоловікові за його невірність; 2) Переносно-ревнива й жорстокостива жінка [3, 420]. Зауважимо, що це не зовсім вдала назва для салону краси. Не зовсім співпадає думка власників з усталеним уявленням про цю жінку.

6. Ергоніми, мотивовані певною подією, випадком, історичним фактом.

ТОВ „Март”: засновано у березні (пор.: рос. березень ‘март’); магазин „Барселона” (відкрито заклад у рік проведення Олімпіади в Барселоні); ТОВ „Олімпік-тур” (засновник цього підприємства працював в обласному відділенні Олімпійського комітету, тур – сфера діяльності).

7. Ергоніми, в основі яких лежить рекламна мотивація.

Будучи елементом іміджу підприємства, ергонімія розвивається за законами характерними для розвитку реклами й зв’язків з громадськістю в умовах загостреної конкуренції.

Рекламним потенціалом, даниною моді, що пропагує американську культуру, на думку опитаних, можуть слугувати такі найменування: „Техас”, „Невада”, „Альбіон” тощо).

Крім того, функціонування закладів в умовах ринкової економіки передбачає створення позитивного іміджу підприємства, фірми тощо. Мотивування за рекламною ознакою передбачило вибір власниками таких найменувань, як: ПП „Бізнес-Україна”, ТОВ „Будсервіс”, ПП „Гарант” тощо.

8. Культурологічна мотиваційна ознака ергонімів

Серед мотивів номінації наявні ергоніми з культурно-національним компонентом. До них відносимо ергоніми, утворені від лексем, які можна віднести до категорії вічних цінностей. Це твори чи персонажі з творів відомих класиків, різноманітні історичні реалії тощо.

Серед ергонімів цієї групи виділяємо значну підгрупу найменувань, утворених від теонімів: МПП „Макон” (Макон – у стародавніх бірманських міфах гігант, на плечах якого тримається світ у вигляді плоского каменю, на якому розташований океан і підвищуються острови суші. Згідно з легендою, причиною землетрусів є рухи Макона);

лікувально-косметологічний салон „Афродіта”; перукарня „Дедал”; салон краси „Клеопатра”; шлюбне агентство „Ніка” тощо.

Ергоніми, що містять національно-культурний компонент, на жаль, представлені незначною кількістю: магазин „Берегиня”, салон весільного вбрання „Наречена”; кафе „Українка”; кафе „Українська кухня”.

Окрему групу становлять ергоніми, утворені від міфозоонімів: ПП „Фенікс”: 1) У міфології давніх народів (фінікійців, єгиптян та ін.) чарівний птах, що, проживши кількисот років, спалював себе, а потім воскресав з попелу молодим. 2) Переносно – символ невмиручості, відродження [3, с. 701]. Підприємство „Фенікс” – це друга спроба власника у бізнесі, на його думку, ця назва принесе йому вдачу.

Туристичне агентство „Ніка-тур” названо на честь Ніки – давньогрецької богині перемоги. Як пояснили номінатори, ця крилата діва одягнута у довгий хітон та мантию, з лавровим вінком, у руці вона тримає пальмову гілку – символ миру, а ногою підпирає пониклого лева. Лев лапою підтримує картуш з написом латинською мовою: „Великий той, хто дає, і той, хто приймає, але найвеличніший той, хто і те, й інше може здійснити”. Девіз справді великих, благородних особистостей, які не втрачають присутності духу й при поразках, і при досягненні вершини слави. Засновники через назву намагалися наділити туристичне агентство саме такими якостями. До лексеми „Ніка” додали „тур”, що свідчить про сферу діяльності агентства.

Цікавим виявилось пояснення ергоніма „Бігань” (пор. Бігань – у китайській народній міфології бог багатства); ресторан „Дракон” (китайська кухня, дракон – китайський символ могутності).

Особливе місце у цій групі посідають ергоніми з етнокультурним компонентом. Вони об’єднуються спільною семантичною домінантою *хата, дім*, де ідея хатнього притулку представлена у різноманітних формах вираження (ресторан „Смачна хата”; магазин „Домус” та ін.).

Загальний акцент у виборі апелювання для подальшої ергонімізації робиться на основі даних традиційних історичних і етнічних складових словника („Українська кухня”; салон весільного вбрання „Наречена” тощо).

9. Ергоніми, мотивовані прагмонімами.

Окремі підприємці, намагаючись досягти рекламного успіху, називають власні підприємства прагмонімами. Серед таких ергонімів виділяємо: магазин „Лада” (за назвою марки російського автомобіля); магазин „ЮСР” (ЮСР – відома торгова марка з виробництва промислових товарів); бар „Славутич” (за маркою пива „Славутич”); магазин „Lotto” (на честь товарної марки з виробництва спортивного одягу)

Мета створення таких ергонімів – створення позитивного образу чи асоціації, що впливає на позитивний імідж закладу.

Успішний вибір товарної марки чи успішна рекомендація на ринку товарів та послуг зумовлює подальший процес утворення ергонімів з прагмонімів. Прикладом цього може бути ергонім „*МИЛАМ*” (пор.: рос. абрєвіатура М – макаронные ‘макаронні’, И – изделия ‘вироби’, Л – Луганської ‘Луганської’, А – Ассоциации ‘асоціації’, М – Макаревичів). До речі, семантика цієї абрєвіатури змінилась, зокрема, зараз уже випускається широкий асортимент товарів промислового та продовольчого вжитку цієї торгової марки.

Серед іншомовних ергонімів цієї групи виділяємо: кафе-бар „*CHELSCEA*” (за маркою пива CHELSCEA); магазин „*CASIO*” (відома торговельна марка з виробництва аудіо-, відеотехніки та годинників); „*SONY*” (фірма, що випускає аудіо- та відеотехніку; у свою чергу, прагматонім походить від слова „sonus”, що латинською мовою означає „звук” і „sonny” – слово, яке у США означає „малолітка”); *Bilbo* (названо на честь фірми-виробника одягу); „*Dinitrol*” (за назвою німецької торгової марки „Dinitrol”) та ін.

10. Ергоніми з асоціативною мотивацією.

В основу асоціативних зв'язків покладено:

- 1) Флороніми: ВАТ „*Адоніс*”; магазин квітів „*Азалія*”;
- 2) Назви коштовних каменів: магазин ювелірних виробів ТОВ „*Діамант*”; ПТКФ „*Топаз*”;
- 3) Назви тварин і птахів: магазин зоотоварів „*Дискус*”; ПП „*Білий ведмідь*”; салон для звірів „*Білий пудель*” тощо;
- 4) Значну групу назв з асоціативно мотивованими зв'язками містять ергоніми, утворені від іншомовних лексем. Ці назви у своїй більшості не мають прозорої семантики, але серед опитаних підприємців вважаються екзотизмами. Наприклад: „*Вояж*”, „*Аркада*”, „*Альфа*”, „*Омега*”, „*Аква*” та ін.

11. Ергоніми, мотивовані оказіональними ознаками.

Серед мотивів найменування можемо назвати й оказіональні, випадково названі ергоніми. Це може бути частина слова чи слово, що першим спало на думку підприємця чи його рідних. Наприклад, підприємство „*Стелс*” (у комп'ютерних іграх – літак-невидимка).

Під час реєстрації підприємства іноді виявляється, що така назва уже існує, унаслідок чого спонтанно додається якась літера, слово чи цифра. Наприклад, магазин „*Вернісаж-Н*” власники спочатку хотіли назвати „*Вернісаж*”. Але в зв'язку з тим, що магазин з таким найменуванням уже існував, власники додали літеру Н як абрєвіатурне скорочення від лексеми „новий”. Іноді у таких випадках додаються цифри 1, 2 тощо.

До ергонімів, мотивованих оказіональними ознаками, відносимо ергонім „*Аверн*”. Засновники задумали назвати підприємство ергонімом Аверс ‘зворотня сторона чого-небудь’, але в Статуті даної організації виявилася помилка у назві – Аверн).

Таким чином, на вибір мотивів для називання ергонімів може впливати ряд факторів: інтереси суспільства, місце розташування номінанта, традиція іменування тепер чи у минулому тощо. У процес номінації можуть втручатися інші мотиви, наприклад, особисті вподобання чи інтереси власників. Та все ж проблема назв вирішується неефективно. По-перше, зовсім не виконується Закон про мови. Більшість назв, які виникають, або російськомовні, або англomовні. Це своєрідне „засилля” англійських слів не можна пояснити, бо більшість реципієнтів взагалі не знають значення. Так, працівники магазину „*KLER*” і не здогадувались, що *KLER* у перекладі з французької мови – Світлана.

В окрему, ще невелику, але варту уваги групу можна виділити ергоніми, що в найменуванні визначають національну приналежність пропонуваного товару / послуги: наприклад, кафе „*Українська кухня*”.

Ергоніми у багатьох випадках виникають за законами реклами й бізнесу. Це вимагає відійти від радянського консерватизму з невеликою кількістю одноманітних ергонімів й потребує новизни. Тому однією з особливостей новоствореного ергоніма є спроба здивувати назвою, залучення споживача на свій бік. Умови конкуренції вимагають оригінальності назви. Ергоніми в умовах ринкової економіки та жорсткої конкуренції набувають рис, що не лише називають фірму, організацію, підприємство тощо, але й визначають їх імідж, є своєрідним діалогом власника (номінатора) та клієнта (споживача).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

СП – сумісне підприємство

МПП – мале приватне підприємство

ТОВ – товариство з обмеженою відповідальністю

ДПАТЗТ – дочірнє підприємство акціонерного товариства закритого типу

ПП – приватне підприємство

ЛІТЕРАТУРА

1. Белей О.О. Сучасна українська ергонімія. – Ужгород, 1999. – 111 с.
2. Кутуза Н. Специфічність Одеської ергонімії // Наукові записки. Серія: Мовознавство. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – Вип. I. – С. 116 – 121.
3. Словник іншомовних слів / За ред. О.С.Мельничука. – К., 1974. – 775 с.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджуються сучасні ергоніми (назви організацій, підприємств, установ, торговельних закладів тощо); аналізуються моти-

ваційні ознаки номінації ергонімів м.Луганська. За виявленими мотивами номінації автор розподіляє ергоніми на декілька груп, найбільшою з яких є група ергонімів, мотивованих належністю підприємства власникові.

SUMMARY

In this article the author investigates modern ergonims (names of firms, organizations etc.); writes about the motive features of the nomination of ergonims in Lugansk. According to this, the author divides all ergonims into some groups. The motive feature of the biggest group is belonging to the proprietor.

*Г.В. Межжеріна
(Київ)*

УДК 811.161'37"10-12"

СОЦІАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ ПОРТРЕТ БОЯРИНА В СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТКАХ XI–XIII СТ.

Реконструкція духовного світу, моральних, соціально-етичних орієнтацій людини Київської Русі залишається одним із найважливіших завдань історичної лексикології і семасіології. У зв'язку з експлікацією мовної картини світу часів Київської Русі особливої актуальності набуває дослідження явища концептуалізації в писемних пам'ятках образів реальних, історичних осіб – князів, бояр, священнослужителів.

Проблема репрезентації в літературі Київської Русі князів, бояр, священнослужителів, інших представників суспільства вирішується, як правило, в історико-культурологічному аспекті. Лінгвісти, літературознавці, філософи, історики аналізують послідовне зображення тієї чи іншої особи в різних ситуаціях, діях, вчинках. У статті передбачається апеляція до портретів *статичних*, а термін *соціально-етичний портрет* використовується на позначення такої статичної соціально-етичної характеристики особи в тексті, яка містить у своєму складі іменники і прикметники із загальним значенням соціально-етичної оцінки. Отже, *об'єктом* аналізу слугує явище структурування в певний фрагмент мовної картини світу часів Київської Русі тих світоглядних, ціннісних орієнтацій людини, які знаходять відбиття в текстах XI–XIII ст.

У своїй сукупності такі соціально-етичні портрети утворюють чітко організовану систему і підпорядковуються загальній структуризації архаїчної мовної картини світу, зокрема, в аспекті бінарного протиставлення «свій» / «чужий». У межах мовної картини світу східних слов'ян XI–

XIII ст. позитивний полюс «свій» і негативний полюс «чужий» представлені фрагментами, мікрофрагментами, сегментами, кожний з яких являє собою парадигму зафіксованих писемними пам'ятками XI–XIII ст. *соціально-етичних портретів* жителів Київської Русі. Ставимо за *мету* визначити обсяг і функції іменників і прикметників, які моделюють соціально-етичні портрети *бояр*, з'ясувати, чим зумовлені особливості позитивної / негативної оцінки бояр у східнослов'янських текстах XI–XIII ст. *Матеріалом* слугують насамперед оригінальні, створені в Київській Русі писемні пам'ятки (літописи, княжі повісті, грамоти, статути тощо).

Простежуючи трансформацію давньоруських соціальних термінів, В.В.Колесов послідовно показує, що термін *болѣринь* (*боѣринь*) у ході історії набував різного змісту. За часів кн. Володимира розрізнялися *боляри* і *старци*, тобто найвищі прибічники князя і старійшини родів, а при позначенні земського керівника конкурували між собою терміни *боѣринь* і *старѣишина*. На відміну від стилістично маркованих термінів *властель*, *властитель*, *властелинъ*, *владыка*, *вельможа* слова *болѣре*, *болѣринь*, *боѣринь* широко використовувалися в давньоруських текстах. Появі в мові великої кількості термінів чимало сприяла перекладацька діяльність книжників; багато які з термінів виникли як відповідні до гр. *βρχηφν* 'архонт', тобто «вождь». «*Боляре* – проводирі військ і правителі областей, члени боярської думи, – зазначає учений. – Значення багатьох грецьких слів якнайточніше збігаються зі змістом слов'янського: «бол-яринь большой» не такий вже й «великий», «боляринь» ще не «вельможа»» [2, с. 298, а також 297, 299, 302].

У писемних пам'ятках XI–XIII ст. нерідко трапляється словосполучення *добрыи боринь*, яке, всупереч очікуванням, не містить соціально-етичної оцінки. У XI–XIII ст. у літописах та пам'ятках ділової писемності на позначення знатних, багатих людей уживалися термінологічні словосполучення, до складу яких входив прикметник *добрыи*: *добрыи люди*, *добрыи моужь*, *добрыи коупць*, *добрыи боринь*: «Пре сеи мирь трюдили *са дѣбрыи людикѣ*. Ролфо. ис кашела. б(о)жи двора-нинь» (Гр (смол.) 1229, 21, 25); «дѣти поимаша у *добрыхъ мужь* в тали» (*1240, ЛНс, 77); «сажать в свои корабли *добрыхъ людей*» (Гр (новг.) 1269, 59); «купцем пошьлым *добрымъ людемъ*» (XIII, сп. XVI, Рукоп. Вс., 263) та ін. У князівських статутах XI–XIII ст. *добрыи люди* – це поважні, заможні мешканці міста [1, с. 262]; після XIII ст. відбулася трансформація термінологічної семантики словосполучення *добрыи люди*, перехід від значення «заможна людина» до значення «свідок» [7, с. 54, 55–57]. *Коупци вячише, добрые, стареишише, пошьлье* – це найзаможніша й найпривілейованіша частина купецтва в Новгороді, а *моужи большие, великие, вячише, добрые...* – найпривілейованіший прошарок вільного населення Давньої Русі; знать (СлРЯ XI–XVII, VIII, 126; IX, 300–301). Так само і *боринь* міг бути *большии, великьи, лоучии, мирьс-*

кыи, молодыи, меньшии, старыи тощо (СДРЯ XI–XIV, I, 300–301). Градація *боринь, меньшии боринь, нарочитыи люди, простая чадь* відбита в «Статуті князя Ярослава» (XII–XIII, сп. XVI, УЯРЦ, 189); *боринь, добрыи боринь, большии боринь, великыи боринь, лоучии боринь* на соціальній скалі стояли значно вище, ніж *меньшии боринь*: «Аще кто умчить девку [...] аще боярская дочи будеть, за сором ей 5 гривен злата [...]; аще будеть *меньших бояр*, гривна золота» (XII–XIII, сп. XVI, УЯРЦ, 189). У реченні «Рахъ оуби *борина добра* Болеславлѧ» (*1281, ЛГВ, ЛЛІ-3, 887) словосполучення *добрыи бояринь* вказує на те, що володимиро-волинський боярський син Рах Михайлович убив не просто боярина, який воював на боці кн. Болеслава Семовитовича, а боярина *знатного*, впливового, заможного.

Бояри згадуються літописцями лише у зв'язку з князями, висвітлення їхньої політичної діяльності цілком підпорядковується інтересам того чи іншого князя; міжбоярські взаємостосунки в текстах практично не відбиті. Підкреслюючи, що в становій діаді *князь – боярин* боярин є особою підлеглою, «підрядною» («не *блше* ту *кнѧзѧ*. а *боѣрина* не *вси* *слушаютъ*») (*1152, ЛС-1, 332) – ідеться про переправу князівської дружини через Дніпро), літописець різними способами імпліцитно виражає своє ставлення до такої ієрархії. Книжники давали соціально-етичну оцінку боярам (як позитивну, так і негативну) за крайньої необхідності, вважаючи за краще обмежуватися інформативною «довідкою». Соціально-етичних портретів бояр у текстах незрівнянно менше, ніж портретів князів [4].

Позитивна індивідуалізована характеристика бояр у пам'ятках XI–XIII ст. обмежується соціально-етичним портретом боярина Феодора в пам'ятці XIII ст. «Слово новосвятою мученику, Михаила князя русскаго и Феодора воеводи перваго въ княжении его». Після захоплення Батиєм земель Київської Русі князі мали отримувати в Орді спеціальний дозвіл на князювання. Якщо «князи с бояры своими идяху сквозѣ огонь и поклоняхуся солнцу», «они же безъ взбранения даяхуть имъ, кто которыя власти хояше» (XIII, сп. XIV–XV, Мих. Черн., 228). Князь Михайло і його боярин Феодор не відступилися від християнської віри і 1246 р. мученицьки загинули в Орді «за Христа и за *вѣру* *крестьянскуюю*». Стилістичні особливості викладу подій у «Слові» зумовлені етикетними нормами й водночас відбивають залежний, несамостійний статус боярина. Князь Михайло і його боярин представлені як єдине ціле: «*Михаиль* же глагола ему [...]. *Тако же и Феодоръ* глаголаше», «*Михаиль* же и *Феодоръ* *обѣ*щаста. . .», «*Онѣм* же шедшимъ к *Михаилу* [...]. Он же поемъ *Феодора*, и идяше с нимъ», «*хотѣ*ша *Михаила* вести и *Феодора* сквозѣ огонь. *Михаиль* же и *Феодоръ* глаголаста», «глаголаше к нимъ *Михаиль*, *Феодоръ* глаголаше», «тогда *Михаиль* и *Феодоръ* почаста *пѣ*ти», «*Михаиль* же и *Феодоръ*, яко *единеми* *усты*, *отвѣ*щаста» та ін. (XIII, сп. XIV–

XV, Мих. Черн., 228–234). Характеристика боярина Феодора пов'язана зі змалюванням князя Михайла, а його портрет дається непрямю, опосередковано: «Вы будета в нынѣшнѣмъ вѣцѣ новосвятая мученика», «тогда начаша Феодора мучити, якоже и Михаила, послѣ же честную его главу урѣзаша», «предаша святѣи свои души в рудѣ божии», «святѣи же телеси ею», «святѣи же и честнѣи телеси ею», «прославляя святыя своя угодники» (XIII, сп. XIV–XV, Мих. Черн., 228, 234).

Та частина фрагмента «соціально-етичний портрет боярина», яка розташована на негативному полюсі «чужий», моделюється за допомогою іменників *беззаконьникъ*, *льстьць*, *лъжеименьць* і прикметників *беззаконьныи*, *безбожьныи*, *лъживыи*, *лътивыи*, *лоукавыи*, *невѣрньныи*, *нечътивыи*, *окаѣньныи*, *проклѣтыи*, *стрѣпѣтьливыи*. Незважаючи на те, що семантика цих лексем здається досить прозорою, вона потребує певного коментаря.

У статтях середини IX ст. Лаврентіївського і Никонівського літописів *безбожьныи* вжитий зі значенням «який не вірить у Бога, не є християнином або сповідує чужу віру»: «абые бу(р)а с вѣтромъ и волнамъ вельмъ вѣставшемъ засобъ *безбожьныхъ* Руси корабль смѣте [и] к берегу приверже» (*866, ПVL-1, 21; т. с. до *859, ЛНик-1, 7). У XII–XIII ст. відбулося, як показує аналіз, ускладнення його семантичної структури. У цей період він найчастіше трапляється із синкретичним значенням «надзвичайно жорстокий; який не боїться Бога у своїх зlodіяннях; який не вірить у Бога, не є християнином або сповідує чужу віру»: «и бысть радость христіаном, их же избави богъ рукою своею крѣпкою от *безбожнаго* зловѣрнаго царя Батыя» (XIII, Похв. ряз. кн., 202); «придоша иноплемєньници. на Роускою землю. *безбожшии*. Измаилтѣнѣ» (*1179, ЛК, ЛИ-2, 612). У СДРЯ XI–XIV найдавніші вживання слова *безбожьныи* датовані XII ст., ускладнення його семантичної структури не відбите (СДРЯ XI–XIV, I, 109).

Писемні пам'ятки епохи утвердження християнства свідчать про те, що у свідомості східних слов'ян зливалися воедино такі поняття, як *віра* і *вірність*, *невірний* і *грішний*. Прикметник *невѣрньныи* «який не сповідує християнську віру, сповідує іншу або не сповідує ніякої; невіруючий, язичник» був стилістично нейтральним, у текстах X–XIII ст. використовувався втричі рідше, ніж *вѣрньныи*, часто виступав у функції іменника: «плакахуся его *невѣрньши* люд(и)е, и еще бо бяху не прияли кр(е)щ(е)ния» (*988, ЛР, 53); «не молосѣ за *невѣрньны* – жиды. нѣ за крѣстьѣны молю» (XII, ХБ, 28); «ѿ *невѣрньныхъ* отъстоуаємъ» (XIII, Сл. Дам., арк. 126 зв.); «яко иностраннии и *невѣрньни* быша» (*986, ЛНик., 51). З XII ст. *невѣрньныи* починає використовуватися також зі значенням «невірний, зрадливий», яке в пам'ятках XII–XIII ст. вже фігурує як одне з основних: «у него боярѣ *невѣрньни*» (*1281, ЛГВ, 378).

Семантика лексем *беззаконьникъ*, *беззаконьныи* відбиває синкретичне поєднання понять *закон* і *закон Божий*. Іменник *беззаконьникъ* «лю-

дина, яка не сповідує християнську віру, порушує догмати християнства; той, хто порушує закон; грішник» відзначався невисокою частотою вживання і використовувався переважно в церковних текстах: «да сѧ не разорить мои синъ законъ [...] словеса си приѣ. ѡт закона оуказавъ имъ *беззаконьники*» (сп. XII–XIII, Ио. Злат.-16, 410); «вы тако невѣриѣ имате *беззаконьници*» (сп. XII–XIII, Ио. Злат.-9, 403). У кілька разів частіше, ніж іменник *беззаконьникъ*, трапляється прикметник *беззаконьный* (за СДРЯ XI–XIV, у текстах X–XIV ст. міститься 268 його вживань). Якщо в церковних текстах *беззаконьный* засвідчений, як правило, з досить вузьким значенням «який не сповідує християнську віру, порушує догмати християнства» («къ *беззаконьнымъ* иудеомъ» – сп. XII–XIII, Иерем., 40), то в літописах він має широке значення «який не сповідує християнську віру, порушує догмати християнства; який порушує закон; грішний; жорстокий» (*1262, ЛГВ, ЛИ-3, 855).

Негативна характеристика бояр у літописах трапляється з 70-х рр. XII ст. до 70-х рр. XIII ст. і міститься у двох пам'ятках – Галицько-Волинському і Никонівському літописах. Це портрети Жирослава, Володислава Вітовича, Володислава Юрійовича, сім'ї Молибоговичів, Григорія Васильовича, Филипа, Остафія Костянтиновича, Петра Бориславича, Нестера Жирославича, Якова Дигеневича: «Володимероу же ятомуу (вар. Х. П.) бывшу в Торцькомъ. Мирославоу. свѣтомъ *безбожьнаго* Григорѧ Василевича» – *1234, ЛГВ, ЛИ-3, 774 (йдеться про галицького боярина Григорія Васильовича, який був в опозиції до кн. Данила Романовича. Саме через цього боярина було захоплено в полон київського кн. Володимира Рюріковича, галицького боярина Мирослава та інших бояр); «а Филипъ *безбожьныи*. зва князѧ Данила во Вишьню. другии свѣтъ створиша. на оубьенье его», «ѣко свѣщано есть *безбожьнымъ* твоимъ боѧриномъ Филипомъ» – *1230, ЛГВ, ЛИ-3, 762 (мається на увазі галицький боярин Филип, який вступив у змову проти свого кн. Данила Романовича); «*невѣрныи* Витовичъ Володиславъ» – *1213, ЛГВ, 252 (про галицького боярина Володислава Вітовича; «скориставшись із боярської смуги та слабкості приведених боярами Ігоровичів, у Галичі в 1213 р. вокняжився... великий боярин Володислав! Це було нечуваним і цинічним порушенням законів феодалної ієрархії, за якими на Русі князем міг бути лише народжений ним член династії Рюриковичів. Уперше на Русі боярин став князем» [3, с. 96]); «*невѣрныи* же Володиславъ. Юрьев(ч). с нимъ свѣтъ створъ» – *1231 ЛГВ, ЛИ-3, 764 (про галицького боярина Володислава Юрійовича, який, зрадивши Данила Галицького, утік до Угорщини [3, с. 210]); «*невѣрных* Молибоговичихъ» – *1230, ЛГВ, 276; «*невернымъ* Молибоговидьчымъ» – *1230, ЛГВ, ЛИ-3, 762 (боярська сім'я Молибоговичів в Галичі була в опозиції до галицького кн. Данила Романовича; докладно про змову Молибоговичів див.: [3,

с. 209–210]); «окаянни же боаре Кіевъсти Петръ Бориславичъ, и Нестеръ Жирославичъ, и Яковъ Дигеневичъ начаша коромолити и тайно съсылатися со княземъ Мстиславомъ Аньдрѣвичемъ и со иными князи, како предати имъ градъ Кіевъ», «ото окаанныхъ боаръ» – *1170, ЛНик-1, 237 (літописець називає імена київських бояр Петра Бориславича, Нестера Жирославича, Якова Дигеневича, які розгорнули боротьбу за київський престол); «Идоша Литва на Лѧхы. воевать [...] и **Устафьи** Костантиновича. с ними **шканьными** и **безаконныи** (вар. XII: *окаанныи* и *проклятыи*) бе бо забѣгль из Рѧзанѧ» – *1262, ЛГВ, ЛИ-3, 855; «и **шного Ус(т)афьѣ** оуби. **шканьнаго проклѧтаго. безаконного**» – *1264, ЛГВ, ЛИ-3, 861 (йдеться про рязанського боярина Остафія Костянтиновича, що воював на боці Литви).

Індивідуалізованим є побудований за допомогою іменників *льстѣць*, *лѣжеименьць* і прикметників *лѣживыи*, *лѣстивыи*, *лоукавыи*, *стрѣптьливыи* портрет галицького боярина Жирослава, який приєднався до угрів: «бѣ бо *лоукавый лѣстѣць* наречень. и всихъ *стропливее*. и ложь *пламѧнь*», «лѣжею питашесѧ $\square$ зыкъ его», «*красшесѧ* лѣстью паче вѣнца. *лѣжеименьць* зане прелщаше. не токмо чюжихъ но и своихъ возлюблены(х)» (*1226, ЛГВ, ЛИ-3, 748); «*лѣживыи* Жирославъ оукраль бѣ» (*1219, ЛГВ, ЛИ-3 737); «*лѣстивому* Жирославу рекшу къ бояромъ галичькимъ» (*1226, ЛГВ, 262); «со *лѣстивымъ* Жирославомъ, идоста с нимъ Угры» (*1226, ЛГВ, 264). Як відзначає М.Ф.Котляр, «близько 1226 р. тодішній галицький князь Мстислав вигнав наклепника, боярина Жирослава, й той подався до князя Ізяслава. Літописець зробив багатозначне зауваження: той Жирослав був «лукавый лѣстець» – і через хотів бути біля Ізяслава, князя, близького йому за вдачею» [3, с. 224]. Використані в портреті іменники і прикметники є синонімічними. У семантичній структурі слова *лоукавыи* поєднуються значення «хитрий, підступний, злий» і «поганий, неправедний, грішний». Іменник *лѣжеименьць* означає «лицемір, облудник», а прикметник *стрѣптьливыи* має значення «брехливий, норовистий, упертий, непослупливий, непокірливий, злий, жорстокий, свавільний». Лексеми *лоукавыи*, *стрѣптьливыи* утворені за допомогою об'єднаних значенням «кривий» коренів *-лоук-* і *-стрѣп-* і за часів Київської Русі ще зберігали міцний зв'язок зі своєю внутрішньою формою (Ср., III, ч. 1, 45–46, 433, 562–563; Преобр., II, 1120–1121; Ф., III, 782; СлРЯ XI–XVII, VIII, 298; СДРЯ XI–XIV, IV, 429–430, 433–434; V, 294). У межах їхньої семантики формується ланцюжок значень «хитрий» – «підступний» – «неправдивий» – «нещирий» – «неправедний» – «грішний» – «брехливий» – «недоброзичливий» – «поганий». Характеристика, яку літописець дає боярину Жирославу, укладена, як показує аналіз, на зразок характеристики Івана Ліуіна, яка міститься в перекладі «Історії іудейської війни» Йосифа Флавія: пор. «бѣ бо *лоукавый лѣстѣць* наре-

чень [...] лъжею питашеса зыкъ его» – *1226, ЛГВ, ЛИ-3, 748 (про Жирослава); «именемъ Иванъ, Лиуинъ сынъ, лукавыи лъстець [...] лъжею питашеса зыкъ его» (XI, сп. XVI, Флавий, арк. 606 зв.).

Іменник *лъстьць* увійшов в ужиток у XI ст., але найчастіше трапляється в пам'ятках XII–XIII ст.: «*лъстѣця*, лъжаго владыку Феодорца» (*1169, ЛР, 132); «лукавыи *лъстѣць*» (*1226, ЛГВ, ЛИ-3, 165). Аналіз виявив, що в літописах він використовується переважно зі значенням «хитра, піддеслива, брехлива людина», а в церковнослов'янських текстах – зі значенням «неправдива, брехлива людина»: «рекоша *лъстьць* есть и злодѣи. и имъша оубиша и распаша и на кръстѣ» (сп. XII–XIII, Аг., 471); «*лъстьць* ли бѣ х(ристо)съ» (сп. XII–XIII, ГАНт., 395). Стильове розмежування значень торкнулося й засвідченого текстами X–XIII ст. прикметника *лъстивый*, який зі значенням «хитрий, піддесливий, брехливий» трапляється здебільшого в літописах, а зі значенням «неправдивий, брехливий» – у церковнослов'янських текстах: «Батый, *лъстив* [...] приа дары, охациса лестию не воевати Резанския земли» (*1237, Пов. о Ряз., 184); «реч(е) Д(а)в(и)дъ. мужъ въ крови *лъстивъ* не припловить днии свои(х)» (*980, ПВЛ-1, 77); «по совѣтѣ *лъстивыхъ* бояръ» (*1226, ЛГВ, ЛИ-3, 165); «греци *лстивы* и до сего дни» (*971, ЛР, 35).

Слід відзначити, що змалювання бояр у негативному світлі викликане не стільки суб'єктивним ставленням до них княжих літописців, скільки об'єктивними причинами – діяльністю самих бояр. Боярство, як пише П.П. Толочко, було регресивною силою, являло собою відцентрове начало в політичному розвитку Київської Русі: «Намагаючись поставити себе над князівською владою, бояри організовували часті змови проти князів, провокували соціальні безпорядки, вели боротьбу між собою. Усе це посилювало політичну нестабільність в країні, послаблювало її перед зовнішньою небезпекою» [6, с. 126–127, 123, 131, 206]. Князівсько-боярські конфлікти охопили всю територію Русі, від Галича до Смоленська, але особливо сильними й затяжними вони були в Галицькому князівстві, Київській, Новгородській землях (детально про новгородські усобиці див.: [5]). «З вини галицьких бояр затягнулася соціально-політична криза, що й призвело до того, що Галич захопили угорці» [6, с. 131, 135, 166]. «Відомо, – пише М.Ф.Котляр, – що великі галицькі бояри почувалися й поводитися мов справжні господарі своєї землі. Вони жили у розкошах, носили дорогий іноземний одяг, золоті ланцюги, коштовну зброю, їздили на чудових, привезених з Угорщини та інших країн конях. Бояри будували собі не те що палаци, а справжні замки» [3, с. 95]. Тому не випадково, що негативну оцінку бояри здобули саме в Галицько-Волинському літописі. Поряд з індивідуалізованими в літописі є також і колективні портрети бояр: «Крамолѣ же бывши во *безбожныхъ* боярехъ галичкыхъ» (*1230, ЛГВ, 274); «*лъстивыхъ* бояръ Галичкыхъ» (*1226, ЛГВ, 264); «убень

бысть великий князь Лядьскый [...] свѣтомь бояръ *невѣрныхъ*» – *1229, ЛГВ, 268 (йдеться про польських бояр; спостерігається перенесення характеристики галицьких бояр на бояр взагалі); «*невѣрныхъ галичанъ*» (*1208, ЛГВ, 246); «*невѣрнии галичанѣ*» (*1238, ЛГВ, 294); «*невѣрнии же боярѣ хотѣша его убити*» (*1210, ЛГВ, 246); «бяхуть бо у него боярѣ *невѣрни*» (*1281, ЛГВ, 378); «бояре *безбожнии*», «одинъ отъ тѣхъ *безбожныхъ бояръ*» (*1230, ЛГВ, 276) (йдеться про бояр, які об'єдналися, щоб убити Данила Галицького); «исписати грабительства *неч(с)тивыхъ боѣръ*» (*1241, ЛГВ, ЛИ-3, 791). Такою характеристикою наділяє митрополит Кирило галицьких бояр, що були в опозиції до кн. Данила Романовича Галицького, літописцем якого він був до 1246 р. На сторінках Никонівського літопису засуджуються бояри, які вели боротьбу навколо київського стола. Крім індивідуалізованих, у цьому літописі трапляються поодинокі колективні портрети: «*оканнии боаре*» (*1168, ЛНик-1, 235); «отъ злыхъ человекъ и ото *окаанныхъ боаръ*» (*1170, ЛНик-1, 237).

Однак, незважаючи на переважання в текстах негативних соціально-етичних портретів бояр над позитивними, у літературі XI—XIII ст. проповідується шанобливе ставлення до бояр, багаторазово наголошується, що до кодексу княжої честі входить захист і підтримка бояр. Говорячи про бояр взагалі, у цілому, давні книжники дотримуються ієрархії «честі»: «Должно же есть похвалити прежде отшедших *благовѣрныхъ князий и христоролюбивыхъ боляр и честныхъ мнихъ*» (сп. 1554, КП, 422); «и князьми *грозными и бояры честными*, вельможами многими» (XIII, сп. XV, Сл., 130). Княжий ідеал був більш високим, якщо князь добре ставився до бояр: рязанські князі «к *бояром* ласковы», кн. Василько Костянтинович Ростовський «сердцем легок. *до боръ* ласковы», кн. Володимир Василькович Волинский та його брат Мстислав «нача княжити», «правдолюбь емь святяся ко всей братьи, и к *бояром*».

Отже, та частина фрагмента «соціально-етичний портрет боярина», яка розташована на *позитивному* полюсі «свій», представлена поодинокими портретами, становить не більше одного відсотка від усіх соціально-етичних портретів бояр і моделюється за допомогою іменників *моученикъ, оугодьникъ (свѣтлы)* та прикметників *свѣтлы, чьстьныи, христоролюбивыи*. Основне семантичне навантаження припадає на значення «праведний», «добросесний», «глибокоповажний». Особливості позитивної характеристики бояр у східнослов'янських текстах XI—XIII ст. зумовлені етикетними нормами, відбивають взаємостосунки боярина і князя, залежний, несамостійний статус боярина в цих стосунках, а також неоднозначне ставлення до бояр з боку київського князя.

Парадигма *негативних* портретів бояр репрезентована трьома десятками портретів і моделюється за допомогою іменників *льстьць, лъжеименьць* і прикметників *беззаконьныи, безбожьныи, лъживыи, льсти-*

выи, лоукавыи, невѣрныи, нечестивыи, окалньныи, проклятыи, стрѣльтивыи. Зазначені лексеми маркують семантику неправедності, несмирності, неправдивості, невірності, жорстокості, осуду, запальності. Семантичне ядро фрагмента визначає комплекс значень «хитрий; підслесливий; підступний; лицемірний; брехливий; який замислив щось недобре; який хоче завдати комусь шкоди; норовистий, упертий, непоступливий, непокірливий; злий; жорстокий; свавільний; який порушує християнські закони; нечестивий; поганий; неправедний; грішний; якого проклинають, жорстоко засуджують, ненавидять; проклятий; негідний». Однією з особливостей парадигми негативних портретів є те, що вона має хронологічні й просторові межі: негативна характеристика бояр у літописах трапляється з 70-х рр. XII ст. до 70-х рр. XIII ст. і міститься Галицько-Волинському і Никонівському літописах. Змалювання бояр у негативному світлі викликане не стільки суб'єктивним ставленням до них княжих літописців, скільки об'єктивними причинами – діяльністю самих бояр. У літописах осуджуються ті бояри, які вели боротьбу навколо київського стола, організовували часті змови проти князів, провокували соціальні безпорядки, вели боротьбу між собою, посилюючи тим самим політичну нестабільність у державі.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Аг. – Съказани~ о(тъ)ц# нашего Агапи». чьсо ради оставлѣють роды и домаы сво»... // Усп. сб. – С. 466–473.
- Гант. – Слово с(вя)т(о)го Григори» Антиохиискааго. на с(вя)то~сп(а)с(ь)но~ погребени~. и въскрьсени~ г(оспод)а нашего І(исоу)с(а) Х(рист)а // Усп. сб. – С. 393–402.
- Гр (новг.) 1269 – Проект договорной грамоты Новгорода с Любеком и Готским берегом о торговле и суде, 1269г. ранее апреля // Грамоты Великого Новгорода и Пскова / Под ред. С.Н.Валка. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – С. 58–61.
- Гр (смол.) 1229 – Торговый договор Смоленска с Ригою и Готским берегом, 1229 г. // Смоленские грамоты XIII–XIV вв. / Подгот. к печ. Т.А.Сумникова и В.В.Лопатин; Под ред. Р.И.Аванесова. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 20–45.
- Ио.Злат.-9 – Иоана златоустааго слово. на прѣславьно~ въскрѣшени~ тридненьно~. г(оспод)а нашего і(исоу)с(а) х(рист)а // Усп. сб. – С. 402–409.
- Ио. Злат.-16 – Иоана златоустааго. слово ~же о ослабленѣмь. прѣполовлени~ праздьника и ~же не соудити на лиц# // Усп. сб. – С. 409–415.
- КП – Киево-Печерский патерик // ПЛДР. – 1980. – Вып. 2: XII век. – С. 411–622.

- ЛГВ – Галицко-Волынская летопись по Ипатьевскому списку XV в. / ПЛДР. – 1981. – Вып. 3: XIII век. – С. 236–424.
- ЛГВ, ЛИ-3 – Летопись Галицко-Волынская // ПСРЛ. – М.: Языки русской культуры, 1998. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – С. 717–938.
- ЛК, ЛИ-2 – Летопись Киевская // ПСРЛ. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. 2: Летопись Ипатьевская, южнорусский летописный свод к. XIII в., сп. ок. 1425. – С. 284–711.
- ЛНик. – Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. – М.: Наука, 1965. – Т. 9. – 256 с.; Т. 10. – 244 с.
- ЛНик-1 – Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновскою летописью // ПСРЛ. – М.: Языки русской культуры., 2000. – Т. 9. – 288 с.; Т. 10. – 248 с.
- ЛНс – Новгородская первая летопись старшего извода. По Синодальному списку XIII–XIV вв. // Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 13–100.
- ЛР – Радзивилловская летопись // ПСРЛ. – Л.: Наука, 1989. – Т. 38. – 178 с.
- ЛС-1 – Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку 1377 г. // ПСРЛ. – М.: Языки русской культуры, 1997. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – С. 289–488.
- Мих. Черн. – Слово новосвятою мученику, Михаила князя русского и Феодора воеводы перваго въ княжении его // ПЛДР. – 1981. – Вып. 3: XIII век. – С. 228–234.
- ПВЛ-1 – Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку // ПСРЛ. – М.: Языки русской культуры, 1997. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – С. 1–286.
- ПЛДР – Памятники литературы Древней Руси. – М.: Худ. литература, 1978–1981. – Вып. 1–3.
- Пов. о Ряз. – Повесть о разорении Рязани Батыею // ПЛДР. – 1981. – Вып. 3: XIII век. – С. 184–198.
- Похв. ряз. кн. – Похвала роду рязанских князей // ПЛДР. – 1981. – Вып. 3: XIII век. – С. 200–202.
- Преобр. – Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка: В 2-х т. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1959. – Т. 2. – 1284 с.
- ПСРЛ – Полное собрание русских летописей. – СПб.; Л.; М., 1843–1998.
- Рукоп. Вс. – Рукописание князя Всеволода // Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. / Под ред. О.И.Чистякова. – М.: Юрич. литература, 1984. – Т. 1: Законодательство Древней Руси. – С. 262–266.

- СДРЯ XI–XIV – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.): В 10 т. – М.: Рус. яз., 1988. – Т. I. – 526 с.; 1991. – Т. IV. – 559 с.; 2002. – Т. V. – 647 с.
- Сл. – Слово о погубели Русской земли // ПЛДР. – 1981. – Вып. 3: XIII век. – С. 130.
- Сл. Дам. – Слово Иоанна Дамаскина «w kphcth еже и w vhrh» // Вилинский С.Г. Послания старца Артемия (XVI в.). – Одесса, 1906. – С. 379–381.
- СлРЯ XI–XVII – Словарь русского языка XI–XVII вв. – М.: Наука, 1981. – Вып. VIII. – 351 с.; 1982. – Вып. IX. – 357 с.
- Ср. – Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка: В 3 т. – М.: Книга, 1989. – Т. III, ч. 1. – С. 1–910.
- Усп. сб. – Успенский сборник XII–XIII вв. / Под ред. С.И.Коткова. – М.: Наука, 1971. – 491 с.
- УярЦ – Устав Ярослава о церковных судах (пространная редакция) по Основному изводу, в сб. пер. пол. XVI в. // РЗ X–XX. – С. 189–193.
- Ф. – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М.: Прогресс, 1987. – Т. III. – 832 с.
- Флавий – Мецкерский Н.А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.
- ХБ – Хожденіе Богородицы по мукамъ // Памятники отреченной русской литературы / Собр. и изд. Н.Тихонравовым. – Т. 1–2. – СПб. – М., 1863. – Т. 2. – С. 23–30.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ключевский В.О. Сочинения: В 8 т. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 1: Курс русской истории. Ч. 1. – 426 с.
2. Колесов В.В. Древняя Русь: Наследие в слове. – СПб.: Филол. факт С.-Петербур. гос. ун-та, 2001. – Кн. 1: Мир человека. – 326 с.
3. Котляр М.Ф. Данило Галицкий. – К.: Вид. Дім «Альтернативи», 2002. – 328 с.
4. Соціально-етичний портрет князя як фрагмент мовної картини світу часів Київської Русі // Мовознавство. – № 1. – 2004. – С. 26–38.
5. Петров А.В. От язычества к Святой Руси. Новгородские усобицы (к изучению древнерусского вечевого уклада). – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2003. – 352 с.
6. Толочко П.П. Київська Русь. – К.: Абрис, 1996. – 360 с.
7. Яковенко Н. «Чоловік добрий» і «чоловік злий»: з історії ментальних установок в Україні – Русі кінця XVI – середини XVII ст. // Mediaevalia ucraïnica: ментальність та історія ідей. – К., 1992. – № 1. – С. 47–91.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена експлікації мовної картини світу часів Київської Русі, виявленню соціально-етичних орієнтацій людини XI–XIII ст. у межах бінарної опозиції «свій» / «чужий». Вперше визначено кількісний та семантичний обсяг, функції іменників та прикметників, які моделюють фрагмент «соціально-етичний портрет боярина» східнослов'янської мовної картини світу часів Київської Русі. Матеріалом дослідження слугують писемні пам'ятки XI–XIII ст., зокрема Радзивілівський, Лаврентіївський, Галицько-Волинський, Київський, Новгородський, Никонівський, Суздальський літописи тощо.

SUMMARY

The article addresses the Old landuage mapping of the world during the Kyiv Rus' period and seeks to identify social and ethical notions of the 11th – 13th c. population within the frame-work of the binary opposition «one's own» / «strange». Identified are those nouns and adjectives that simulate the fragment «social-ethic portraiture of boyar». For the first time these words' quantitative and semantic volume and functions are determined. The article is based on the analysis of Old literary monuments of the 11–13th c., in particular, the Radzivil, the Lavrenty, the Halitsko-Volhynia, the Kyiv, the Novgorod, the Nicon, the Suzdal chronicles etc.

*А.Г. Новосёлова
(Черновцы)*

УДК 808.2–31+808.2–541.1

СЕМАНТИКО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕФИКСАЛЬНЫХ РЕЧЕВЫХ НОВООБРАЗОВАНИЙ (НА МАТЕРИАЛЕ СОВРЕМЕННОЙ ПУБЛИЦИСТИКИ)

Префиксальные новообразования, среди прочих речевых единиц, привлекали внимание лингвистов, однако до сих пор нет единого подхода к анализу таких структур. Кроме того, исследовался материал преимущественно поэзии, эпистолярных жанров, художественной прозы, периодики.

Новообразования с префиксами *сверх-*, *ультра-*, *супер-*. Большое количество новообразований в современной публицистике образовано с помощью префикса *сверх-*. Это закономерно, ибо в наше время продук-

тивність этого морфа достигла такой степени, что он «может присоединяться к любому существительному – отвлеченному или названию лица как в пределах строгого стиля, так и в разговорно-бытовой речи. Большая активность и свобода сочетаемости приставки, стандартность ее значения – все это свидетельствует о превращении приставки *сверх-* в русском языке... в свободную препозитивную частицу» [7, с. 166].

Свободно соединяясь с отвлеченными и личными существительными, прилагательными, префикс *сверх-* образует слова, обозначающие:

1) «предмет, обладающий свойствами, значительно превышающими обычные свойства того, что названо (кто назван) мотивирующим словом»: *сверхприбыль, сверхчеловек* [6, с. 230];

2) «крайне высокую степень проявления признака, названного мотивирующим словом»: *сверхдальний* [6, с. 310];

3) признак, «превышающий пределы того, что названо мотивирующим словом»: *сверхкритический, сверхплановый* [6, с. 311].

В.В. Лопатин в соответствующем разделе «Русской грамматики», анализируя образования с префиксом *сверх-*, приводит в качестве окказионализмов слова *сверхитион, сверхзабота, сверхэнтузиазм, сверхкилограммы* и др. [6, с. 230]. Е.А. Земская полагает, что новообразования с префиксом *сверх-* (как, впрочем, и с префиксами *архи-, анти-*) относятся к такому типу, по которому «производятся преимущественно потенциальные слова», так как они всегда «лишены фразеологичности в семантике» [1, с. 226].

На наш взгляд, вряд ли есть основания квалифицировать все новообразования со *сверх-* как потенциальные. Известно, что «в зависимости от контекста приставка *сверх-* в значении «в очень высокой степени» может приобретать оттенок отрицательности, придавая слову шутливо-ироническую окраску» [7, с. 166]. Если это так, тогда новообразование будет обладать экспрессивностью, что является одной из черт окказионализмов. Однако полностью окказиональными подобные слова считаться не могут, поскольку тип с приставкой *сверх-* в современном русском языке высокопродуктивен. Значит, их следует рассматривать как относящиеся к «промежуточному» типу – к окказионально-потенциальным словам. Те же новообразования, которым префикс *сверх-* или контекст не придает эмоциональную окраску, которые лишены экспрессии, являются потенциальными.

В современной публицистике преобладают новообразования с префиксом *сверх-*, занимающие положение между окказионализмами и потенциальными словами. Среди них в равной мере представлены имена существительные и имена прилагательные: *сверхдед* (Л. Ленч. Душеспасительная беседа, с.9), *сверххлопоты* (Л. Лиходеев. Искусство – это искусство, с. 20), *сверхученый* (Из газет), *сверхвежливость* (Из газет), *сверхзаботливость* (Из газет), *сверхдеспот* (Из газет), *сверхмучитель* (Из газет), *сверхпреступник* (Из газет), *сверхидеологизация* (Из газет), *сверх-*

технический (А. Михалевич. Фронт души, с. 195), *сверхреволюционный* (Из газет), *сверхмладший* (М. Стуруа. Брожение, с. 41), *сверхпышный* (Из газет), *сверхшикарный* (С. Руденко. Гусь из Поньрей, с. 86), *сверхновый* (Из газет), *сверхспросный* (Из газет), *сверхшумный* (Из газет), *сверхи-зацинный* (Л. Корнешов. Командировка, с. 39) и др.

Ср. в контексте: *«Возглавил династию на экране прадед Тошки Иван Сергеевич, суровый на вид, жердистый, белоголовый и бровастый старик, – Тошка звал его «сверхдедом»* (Л. Ленч); *«Вот только одна у него странность – вагоны залиты безжизненным мертвым светом, в сверхизящных линиях просматривается, угадывается вначале чуть приметное, а потом все более явное уродство...»* (Л. Корнешов).

В публицистике отмечены следующие потенциализмы: имена существительные *сверхракеты* (Из газет), *сверх-Америка* (Из газет), *сверхиум* (А. Михалевич. Фронт души, с. 195), *сверхбанк* (Из газет), имена прилагательные *сверхкрепкий* (Из газет), *сверхдоходный* (Из газет), *сверхроскошный* (Из газет) и др.

«Министерство даст руководителям военно-промышленного комплекса щедрые компенсации в виде огромных заказов на новые сверхракеты» (Из газет); *«В тридцатом году, помню, пока мы не сняли квартиру в Бруклине, мы жили в небольшой манхэттенской гостинице. Тогда гостиница мне казалась сверхроскошной»* (Из газет).

Итак, если исходить только из структуры приведенных выше новообразований, то все они идентичны, т.к. произведены в соответствии с правилами оформления имен с префиксом *сверх-*, различаясь между собой только принадлежностью к различным частям речи. Если же рассматривать семантическую наполненность данных речевых единиц, их функционирование в контексте, то окажется, что одни, являясь немаркированными единицами, служат исключительно для номинации (*сверхракеты*), другие же подчинены иной задаче: то ли сами вносят экспрессию в контекстный фон (*«...сверхмучитель... собрал своих приближенных...»*), то ли приобретают ее из окружающего контекста (*«... в сверхизящных линиях просматривается... уродство»*), и, таким образом, выполняют стилистически-оценочную «миссию». В некоторых случаях новообразование оказывается наделенным «двойной» выразительностью, создаваемой семантической наполненностью новой речевой единицы (*сверхшикарный*), так и соответствующим словесным фоном: *«Олины родители ответили на этот удар (дорогой подарок родителей жениха – А.Н.) каким-то сверхшикарным сервизом с серебряными ложками»* (С. Руденко).

Потенциальные и окказионально-потенциальные слова с префиксом *сверх-* неотъемлемая принадлежность публицистического стиля наших дней. Первые призваны обозначить новое в явлениях жизни и общества, вторые – охарактеризовать и оценить его с точки зрения говорящего, пишущего.

Аналогічно предыдущим новообразованиям рассматриваются и слова с префиксами *ультра-*, *супер-*, поскольку последние имеют то же значение, ту же словообразовательную структуру [6, с. 311], что и первые.

Потенциальными являются речевые единицы, лишённые эмоциональной окраски и выполняющие номинативную функцию: *ультраэкономичный* (Из газет), *супер-Америка* (Из газет). Ср.: «Глава конкурирующей фирмы радостно оповещал, что в следующем году он начнёт выпуск *ультраэкономичной* коляски» (Из газет).

Окказионально-потенциальные слова представлены новообразованиями, которые наделены экспрессивностью. Ею обладают, во-первых, речевые единицы, производящими которых выступали пейоративные основы. В результате присоединения к ним префиксов *ультра-*, *супер-* образовались новые слова, отличающиеся высокой эмоциональностью: *ультраболтун* (Ю. Семенов. На «козле» за волком, с. 335), *ультраколонизатор* (М. Стурюа. Время: по Гринвичу и по существу, с. 12). Во-вторых, значительное количество новообразований характеризуются экспрессивностью, которую сообщает им породивший контекст: *ультрановаторы* (Из газет), *ультрасредний* (А. Михалевич. Фронт души, с. 109), *ультракибернетический* (С. Руденко. Гусь из Понырей, с. 131), *суперквалификация* (Из газет), *суперспец* (Из газет), *суперсовременность* (Из газет), *супербар* (Из газет), *суперкамера* (Из газет), *суперблагосостояние* (Из газет), *суперблагополучный* (Из газет).

Ср.: «Когда он начинал горячо нападать на вас, требуя полной поддержки его идей, не торопитесь считать его *ультраболтуном*» (Ю. Семенов); «Вчера ещё нагловатый пижон приезжал на работу в шикарной иномарке – напоказ и гордо заявлял: «Моя тачка»... Завтра, может быть, на общественном транспорте придет: выяснилось, что отнюдь не одна зарплата источник *суперблагосостояния* «предков» и «наследника» (Из газет).

Окказионально-потенциальные слова с префиксами *супер-*, *ультра-* помогают публицистам выразить свое отношение к описываемому. Такие новообразования привлекают к себе внимание читателей, способны передать авторскую иронию, насмешку и сатиру.

Префиксы *ультра-*, *супер-*, имея одно значение с префиксом *сверх-*, менее продуктивны (менее «обычны») в современной публицистике. Речевые единицы, в состав которых они входят, в большинстве своем уже во внешнем облике несут «необычность» (в их составе мог бы быть префикс *сверх-*, а появился *ультра-* или *супер-*, несущий оттенок «иноязычности»), плюс к этому добавляется еще экспрессивность, характерная для некоторых производящих основ, или «шутливо-ироническая» окраска контекста. В результате подавляющее большинство новых слов с префиксами *ультра-*, *супер-* (об этом свидетельствуют и

примеры) являются окказионально-потенциальными словами, потенциализмы же среди них немногочисленны.

Новообразования с префиксом *архи-*. В современном русском языке имена существительные с префиксом *архи-* «называют высшую степень того, что названо мотивирующим словом» [6, с. 227-228], имена прилагательные «обозначают высшую степень проявления признака, названного мотивирующим словом» [6, с. 305].

В публицистике образования с префиксом *архи-* имеют давнюю традицию. Как показывают наши примеры, сейчас его воспроизводимость, по сравнению с префиксами *сверх-*, *ультра-*, *супер-*, несколько ослаблена. Чаще всего префикс *архи-* входит в состав новообразований-имен прилагательных, которые служат для того, чтобы выразить отношение автора к тому или иному предмету, явлению.

Все новообразования с префиксом *архи-*, отмеченные нами в современной публицистике, созданы в соответствии с правилами русского словопроизводства. По этому признаку они все могли бы быть причислены к потенциализмам. Однако, если учесть смысловые нюансы, которые вносит префикс *архи-* в семантическую наполненность новой речевой единицы, а также роль, которую играет для нее в определенных случаях контекст, окажется, что анализируются две группы слов – потенциальные и окказионально-потенциальные.

Потенциализмы лишены экспрессивности и выполняют номинативную функцию: *архиреакционер* (Из газет), *архитяжелый* (Из газет), *архисложный* (Из газет), *архисовременный* (С. Руденко. Гусь из Поньрей, с. 131). Ср. в контексте: «*Зайдем, читатель, в любую из архисовременных мастерских химчистки*» (С. Руденко).

Окказионально-потенциальные слова, в отличие от «чистых» потенциализмов, наделены эмоциональной окраской, которую могут приобретать:

а) только из одного контекстного фона. Ср.: «*И предъявляет жена ультиматум, чтобы из носа кровь, в орбиту семейных застолий, как водится ныне у всех приличных людей, были введены архияркие личности*» (Из газет); «*Цивилизация – даже архитехтронная – сама по себе еще не доктор Фаустус*» (М. Стурра. Будущее без будущего, с. 63);

б) из контекста и смысловой структуры новообразования, при этом:

1) производящая основа имеет отрицательную оценку, которая с помощью приставки еще более усиливается: *архиупрямый*; 2) мотивирующее слово само по себе обозначает «чрезвычайность», префикс же при этом указывает на высшую степень ее проявления: *архиэкстренный*. Ср. в контексте: «*Архиупрямый посетитель накапает в газету*» (Из газет); «*Район кличет архиэкстренное совещание по уборке*» (Из газет).

Окказионально-потенциальные слова, выполняющие стилистически-оценочную функцию, употребляются преимущественно в сатирических жанрах публицистики.

Новообразования с префиксом *анти-*. Уже 20-е годы XX века свидетельствовали об активизации префикса *анти-*, в современном языке он может присоединяться по существу к любому имени, и «сам элемент уже можно отнести к классу препозитивных частиц, так высока степень его агглюминативности, свобода сочетаемости с именами существительными» и именами прилагательными [7, с. 160-163].

Исследуя речевое словотворчество, Е.А. Земская выделяет словообразовательный тип существительных с приставкой *анти-*, в который, по мнению исследователя, входят только потенциальные слова [1, с. 220-223]. Действительно, если рассматривать только строение таких единиц, то они созданы в соответствии со структурой канонических слов (*античастица*, *антитезис* и под.). Если же обратить внимание на смысловую наполненность новых существительных, проследить влияние контекста на них, то обнаружится, что слова *антиказбек*, *античеловек*, *антибрюки* имеют экспрессивную окраску, которая, как правило, характеризует окказионализмы. Однако, ввиду высокой продуктивности в современном русском языке образований с префиксом *анти-*, рассматриваемые существительные относятся к «промежуточному» типу, т.е. к окказионально-потенциальным словам. «Чистые» же потенциализмы – *антигипотезы*, *антироман*.

Аналогично анализируются новообразования, функционирующие в публицистическом контексте. Потенциализмы – как речевые единицы, лишённые экспрессивной окраски и выполняющие номинативную функцию – представлены словами: *антипример* (Из газет), *антипатриотизм* (Из газет), *антикредо* (Из газет), *антинасилие* (Из газет), *антиагрессивность*, (Из газет), *антиутопия* (А. Михалевич. Фронт души, с. 171), *антиэгоизм* (А. Михалевич. Жизнь, простёртая по веку, с. 114), *антиидеолог* (Из газет), *антифилософия* (Из газет), *антиидеология* (Из газет), *антистачка* (Из газет), *антиженственность* (Ю.Д рунина. Я родом не из детства, с. 114), *антиружейный* (М. Стура. Брожение, с. 158). Ср. в контексте: «Не боясь никаких обвинений в *антипатриотизме*, Джейн Фонда отстояла свое право на душу. Ее личная душа стала воплощенной душой прогрессивной Америки» (Из газет); «На смену благородным утопиям пришли во множестве *антиутопии*» (А. Михалевич).

Как видим, среди потенциализмов с префиксом *анти-* преобладают имена существительные. Однако выделяется и значительная группа слов, производящими которых выступают имена прилагательные, обозначающие отнесенность к тому или иному народу, стране: *антиармянский* (Из газет), *антикубинский* (Из газет), *антиболгарский* (Из газет) и др. К данным примерам можно добавить аналогичные слова, представленные в бюллетенях «Новое в русской лексике»: *антиливийский* [2, с. 172], *антивьетнамский* [3, с. 24], *антиизраильский* [3, с. 25], *антикиприотский* [3, с. 25], *антиливанский* [3, с. 25], *античилийский* [4, с. 27], *антиюгославский* [3, с. 27], *антипанамский* [4, с.

26], *антиафганский* [4, с. 311], *антиассирийский* [5, с. 271], *антикампучийский* [5, с. 271], *антикитайский* [5, с. 271], *антипольский* [5, с. 271], *антисирийский* [5, с. 271], *антияпонский* [5, с. 272].

Отметим, что подобные образования были зафиксированы исследователями еще в периодической печати 20-х годов XX столетия: *индианглийская атака*, *антиитальянский договор*, *антифранцузское сообщение*, *антиамериканская агитация* [7, с. 164]. Обращает на себя внимание тот факт, что среди последних примеров приводится прилагательное *антипольский* [7, с. 164], которое, как указывалось выше, представлено в бюллетене «Новое в русской лексике» [5, с. 271]. Очевидно, что рассматриваемое слово существовало в 20-х годах, однако в силу экстралингвистических факторов со временем вышло из употребления и не было зарегистрировано словарями русского языка, в наши дни оно возникло вновь и было воспринято составителями бюллетеня как новое.

Оказионально-потенциальные слова с префиксом *анти-* представлены в публицистическом контексте следующими группами:

1. Новообразования, обладающие экспрессивной окраской, которую накладывает на них контекст: *антифигуры* (Из газет), *антигеометрия* (Из газет), *антиамериканец* (В. Маевский. Девальвация бонифациев, с. 45), *антивыставка* (Из газет), *антивор* (Из газет), *антиконтактный* (М. Стура. Брожение, с. 80), *антитравяной* (Из газет), *антиантилопий* (А. Аграновский. Суть дела, с. 122) и др. Ср. влияние авторской иронии на речевые единицы: «*Расписавшись в банкротстве, психиатры обратились за помощью к юристам, требуя от них принятия законов, запрещающих президентам... и кандидатам в президенты «тесные контакты с толпой». Независимо от того, будут приняты «антиконтактные» законы или нет, сам факт серьезного обсуждения подобной перспективы достаточно красноречив*» (К. Стура); «*Все и вся ринулись танцевать. Туфли на толстой каучуковой платформе выдвигали сложные антифигуры из антигеометрии*» (Из газет).

2. Экспрессивные новообразования, имеющие некоторые словообразовательные особенности и при этом обладающие семантической прозрачностью: *анти-Марксы* (А. Михалевич. Фронт души, с. 20), *античеловеки* (А. Михалевич. Жизнь, простертая по веку, с. 82), *антиЧеПе* (Из газет), *антитравопольщик* (Из газет), *антифестивальщик* (Из газет). У данных слов необычны производящие: множественное число от фамилии *Маркс*; множественное число от существительного *человек* (узус подобные образования не допускает); аббревиатура *ЧеПе*; слова *травопольщик*, *фестивальщик* сами по себе являются новообразованиями. Слово *антифестивальщик* хотя и не вошло ни в один из толковых словарей русского языка, было известно в речи ранее (причину его появления усматриваем прежде всего в экстралингвистических факторах). Ср.: «...газеты писали о провокациях так называемых *антифестивальщиков*»

(ж. «Крестьянка», 1957, № 9), «*Антифестивальщики на скамье подсудимых. Начался судебный процесс в Хельсинки*» (г. «Комсомольская правда», 1963, 11 января). В рассматриваемой речевой единице отразился «жизненный путь» некоторых окказионально-потенциальных и потенциальных слов: существуя в языковой системе подсудно, как «закодированные» элементы, они способны время от времени возникать в определенных контекстах. Окказионализмы же не обладают таким свойством.

В современной публицистике активно функционируют окказионально-потенциальные и потенциальные слова с префиксом *анти-*. Преобладают имена существительные, из имен прилагательных встречаются такие, производящими которых выступают слова, обозначающие отнесенность к тому или иному народу, стране (*антиболгарский*). Потенциализмы лишены экспрессивности и служат для номинации (*антиутопия*), окказионально-потенциальные слова могут иметь эмоциональную окрашенность в контексте (*антифигуры*) или определенные словообразовательные особенности (*античеловеки*) и при этом выполняют стилистически-оценочную функцию.

Итак, среди префиксальных речевых новообразований публицистического контекста выделяются потенциальные и окказионально-потенциальные слова. Первые не только привлекают своей новизной, но и обладают при этом прозрачной семантикой, выразительны и ясны вне контекста, легко воспроизводятся. Окказионально-потенциальные слова – переходная ступень к окказиональным образованиям. Обладая некоторыми яркими свойствами окказионализмов, они, как и потенциальные слова, легко создаются и воспринимаются. Наряду с другими экспрессивно-стилистическими средствами, речевые новообразования помогают публицистам преодолеть стремление к стандартизации, в целом характерное для публицистических жанров.

ЛИТЕРАТУРА

1. Земская Е.А. Современный русский язык: Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – 304 с.
2. Новое в русской лексике: Словарные материалы – 77 / Н.З.Котелова, В.П.Петушков; Ю.Е.Штейнсапир и др.; Под ред. Н.З.Котеловой. – М.: Рус.яз., 1980. – 176 с.
3. Новое в русской лексике: Словарные материалы – 78 / Н.С.Герасимова, Н.З.Котелова, Т.Н.Поповцева и др.; Под ред. Н.З.Котеловой. – М.: Рус.яз., 1981. – 262 с.
4. Новое в русской лексике: Словарные материалы – 79 / Н.З.Котелова, М.Н.Судоплатова, Н.Г.Герасимова и др.; Под ред. Н.З.Котеловой. – М.: Рус.яз., 1982. – 320 с.
5. Новое в русской лексике: Словарные материалы – 80 /

- В.П.Петушков, Т.Н.Поповцева, Н.В.Соловьев и др.; Под ред. Н.З.Котеловой. – М.: Рус.яз., 1984. – 287 с.
6. Русская грамматика: Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. – М.: Наука, 1982. – Т. 1. – 783 с.
7. Русский язык и общество: Социолого-лингвистическое исследование. Словообразование современного русского литературного языка / Под ред. М.В.Панова. – М.: – Наука, 1968. – 300 с.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються семантико-стилістичні особливості префіксальних мовленнєвих новоутворень на матеріалі сучасної публіцистики. Поміж них виділяються потенційні та okazіонально-потенційні слова. Перші мають прозору семантику, утворюються за «законами» російського словотвору, в контексті виконують номінативну функцію. Другі, крім рис, притаманних потенційним словам, можуть, як і okazіоналізми, вносити експресію в контекстний фон або самі набувати її з контексту, мати деякі словотвірні «порушення», виконувати стилістично-оцінюючу функцію.

SUMMARY

The semantic and stylistic peculiarities of the prefix speech neologisms are analysed in this article using modern journalistic genre materials. The potential and occasion-potential words are marked out among them. The first with the simple semantics are formed according to the Russian language word formation rules and carry out the nominative function in the context. The others besides the same characteristic features of the potential words can make the context more expressive as the occasional words or acquire that expression out of the context, can be used with a stylistic-valuing function having some word-formation violations.

УДК 808.3 + 808.2 : 801

**ТЕОРІЯ ГРУПОФОНЕМ ТА ЇЇ МІСЦЕ В ДОСЛІДЖЕННІ
ІСТОРІЇ ФОНОЛОГІЧНИХ СИСТЕМ
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ**

Спільнослов'янська (або давньоруська) мова, на думку деяких дослідників, розвивалася як один з діалектів праслов'янської мови [10, с. 11; 14, с. 77]. Реконструкція і вивчення фонологічних систем східнослов'янських мов неможливе без урахування основних тенденцій розвитку праслов'янської звукової системи. Пошуки загальних тенденцій розвитку праслов'янської мови було відбито у фундаментальних ідеях історичної фонетики та фонології, серед яких мовознавці відзначають тезу О.О. Шахматова про взаємодію приголосних і голосних у межах складу, ідею І.О. Бодуена де Куртене про м'якісну кореляцію складів у праслов'янській мові, визначені Н. ван Вейком основні тенденції розвитку праслов'янської фонологічної системи (які були прийняті Р. Нахтігалом, А. Вайаном, А. Мартіне та ін.), гіпотезу Р. Якобсона про складовий сингармонізм у праслов'янській мові та ін. [8, с. 468-469; 9, с. 33; 3, с. 163].

Як відзначає В.К. Журавльов, тезу про те, що роль фонем може виконувати як один звук, так і сполучення звуків (приголосного і голосного), висловлювали свого часу Л.В. Щерба, Д.В. Бубріх, Є.Д. Поліванов (теорія силабем), М.Ф. Яковлев (складозвук), М.С. Трубецької, Л. Єльмслев, К. Боргстем, В. Леман [9, с.43; 6, с.79-83].

Одним із засновників теорії силабем вважають Р.І. Аванесова [6, с. 83]. На особливу роль фонетичного складу (утворення силабем як складових одиниць) у праслов'янській мові періоду її розпаду вказував В.В. Колесов [10, с. 14-17, 70]. Виникнення силабем на пізньому етапі існування праслов'янської певною мірою визнавав В.М. Чекман [13, с.114]. На його думку, „силабем (або складовий сингармонізм) виникли на пізньому етапі формування праслов'янської як перехідний стан в епоху зародження тембрової кореляції (С – С') до початку V-депалаталізації *м >'а і *к >'а” [там же].

Спираючись на погляди попередників, В.К. Журавльов висуває тезу про групофонемний склад фонологічної системи праслов'янської мови. Теорія групофонем В.К. Журавльова, на думку В.І. Постовалової, є „спробою побудови єдиного пояснення трьох явищ у слов'янських мовах – палаталізації, збігу *o* і *a* та закону відкритих складів...”.

Теорія групофонем отримала неоднозначні оцінки в лінгвістичній літературі. В роботах В.В. Іванова, М.Б. Попова ми знаходимо вказівки на те,

що праслов'янська та давньоруська раннього періоду були мовами фонемного, а не складового устрою. Критичне ставлення В.М. Чекмана до гіпотези В.К. Журавльова, на думку Ю.Я. Бурмистровича, не є виправданим з огляду на нечіткість трактування автором сутності поняття „групофонема” і помилкового ототожнення групофонеми із складом [1, с. 120]. Слабким місцем теорії групофонема В.К. Журавльова К.В. Горшкова вважає „непоследовність урахування диференціальних ознак фонологічних одиниць”, що, на її думку, „послаблює переконливість висновків у дослідженні” [4, с. 85].

Високо оцінивши теорію групофонема, Ю.Я. Бурмистрович відзначив, що вона „допомогла пояснити фактично всю історію фонематичної системи праслов'янської мови, у тому числі й ті явища, які раніше поясненню не піддавалися” [1, с. 73]. Слід додати, що з розпадом групофонема пов'язані фактично всі зміни у фонологічних системах східнослов'янських мов, і, таким чином теорія групофонема допомагає встановити причини цих змін. Однак лінгвістосторіографічне вивчення теорії групофонема В.К. Журавльова, визначення її місця у дослідженнях з праслов'янської та східнослов'янської історичної фонології майже не здійснювалося. Аналіз теорії В.К. Журавльова щодо історичної фонології праслов'янської мови ми знаходимо в Ю.Я. Бурмистровича; цього питання торкається В.А. Глуценко. Отже, встановлення значимості теорії групофонема для вивчення історії фонологічних систем праслов'янської та східнослов'янських мов в лінгвістосторіографічному аспекті видається актуальним.

Теорія групофонема, докладно розроблена в студіях В.К. Журавльова, є певною мірою і узагальненням вже накопичених ідей, і новим словом у генетичному мовознавстві. Поняття „групофонема” в інтерпретації В.К. Журавльова в теоретичному й методологічному плані стоїть на щабель вище, ніж розуміння особливого характеру фонетичного складу в спільнослов'янській мові у В.В. Колесова та поняття силабеми в Р.І. Аванесова. На принциповій відмінності понять „групофонема” та „силабема” наголошував Ю.Я. Бурмистрович, вказуючи на різний час та причини виникнення цих явищ, а також на характер зв'язку із складом [1, с. 120]. Групофонема В.К. Журавльова виступає центральним поняттям, навколо якого побудована вся фонологічна система праслов'янської мови в її динамічному розвитку.

Сутність теорії групофонема (за В.К. Журавльовим) складається в наявності в праслов'янській мові таких фонологічних одиниць рівня фонем (сполучення приголосного і голосного), які поєднуються спільною тональністю і функціонують в одному варіанті – дієзному і недієзному [7, с.9]. Смыслорозрізнявальна функція однаковою мірою розподіляється на приголосному та голосному елементах. Зближення тембру сусідніх звуків в межах групофонеми В.К. Журавльов і називає груповим сингармонізмом, який є попередньою стадією формування складового сингармонізму в давньоруській мові [9, с.33-45; 6,

с.88-89]. На особливу увагу заслугоує теза мовознавця про те, що формування і розвиток системи групофонем є тією загальною тенденцією, яка зумовила в праслов'янській мові розвиток тенденцій до висхідної звучності та до палаталізації. Роблячи такий висновок, В.К. - Журавльов спирається на погляди А. Фурдаля щодо зв'язку тенденцій до палаталізації та до висхідної звучності, В.М. Топорова про необхідність пошуку „більш загальної тенденції, яка б „покривала” обидві тенденції Н. ван Вейка [6, с.90], а також – А. Вайана, А. Мартіне, І. Лекова, які розглядають закон відкритих складів як результат формування групового сингармонізму [9, с.45].

Теорію групофонем В.К. Журавльова для побудови власної концепції застосовував Ю.Я. Бурмистрович. З огляду на те, що теорія В.К. Журавльова подана у Ю.Я. Бурмистровича без суттєвих корективів, погляди обох мовознавців умовно можна вважати тотожними.

Отже, генезис формування групового сингармонізму в дослідженнях В.К. Журавльова та Ю.Я. Бурмистровича висвітлено поетапно. На першому етапі починається формування групофонем як одиниць рівня фонем. Особливо підкреслюється іманентність процесу [2, с.12-13; 6, с.91]. До цього періоду відноситься і виникнення протезів, які відрізняють слов'янські мови від інших індоєвропейських. Описуючи генезис протезів, В.К. Журавльов встановлює чіткі закономірності цього процесу, яких бракувало в попередніх гіпотезах (теорія хіату) [9, с.34-35]. Дослідник показує регулярність виникнення протетичного *u* перед *ы/й, ф/о*, протетичного *i* перед *о/і, з/м*, а також протетичного *h* перед *в/з*. Виникнення протезів у свою чергу пов'язане із процесами делябіалізації голосних та лабіалізації (лабіовеляризації, за О.О. Шахматовим) приголосних, а також депалаталізації (дідезації) голосних та палаталізації (діезації) приголосних. Думка про паралельність цих процесів, за словами В.А. Глушченка, була вперше висловлена О.О. Шахматовим [3, с.159], а пізніше А. Мартіне [11, с.153]. Таким чином, тенденція до палаталізації, зародження якої починається на ранньому етапі розвитку праслов'янської мови, є двобічним процесом (з цим погоджуються Н. Ван Вейк, А. Мейє, Р.Нахтігал та ін.), який характеризується передачею тембру від голосних попереднім приголосним. Рефлекси праслов'янських протезів, а також наслідки першої палаталізації задньоязикових, яка є проявом загальної тенденції до палаталізації, пов'язаної із формуванням групофонем, зберігаються в сучасних східнослов'янських мовах та їхніх діалектах.

На другому етапі відбувається генералізація групофонем шляхом втягнення поодиноких фонем до їх складу згідно з фонетичним законом чітко визначеної послідовності компонентів (квзіфонем). За Ю.Я. Бурмистровичем, це є законом внутрігрупофонемної висхідної звучності, який під впливом генералізації групофонем трансформувався в закон внутрискладової висхідної звучності, а вже потім у закон відкритих складів

[2, с.12]. Із функціонуванням описаних законів у фонологічній системі праслов'янської мови пов'язане формування складового сингармонізму. Усунення залишків системи фонем стало причиною таких явищ у фонологічній системі праслов'янської мови як спрощення груп приголосних, випадіння *j* та виникнення *l*-епентетикум, а також виникнення носових голосних, монофтонгізації дифтонгів та ін. [6, с.92-95].

Так, спрощення груп приголосних, на думку Р. Нахтігала, йшло „на користь” наступного приголосного, що підтверджує теорію групофонем, адже наступний приголосний був елементом групофонеми. Процес йотації визначається В.К. Журавльовим та Ю.Я. Бурмистровичем як утворення групофонем із палатальним приголосним *j*, нейтральним щодо диференціальної ознаки дієзність / проста тональність [6, с.94; 9, с.41]. Якщо *j* у групофонемі знаходився після дієзного приголосного, відбувалася асиміляція *j* з перетворенням попереднього приголосного на палатальний [14, с.78]. У випадку ж випадіння *j*, який знаходився в групофонемі після вибухового приголосного, з'являється епентетичний *l* (пор.: рос. *земля*, укр. *земля*) [6, с.94]. Утворення позиції нейтралізації після *j* та виникнення нейтральних групофонем, на думку В.К. Журавльова, яку підтримала Є.Х. Широкоград, стало причиною збігу голосних переднього і заднього ряду в голосних переднього ряду (*i, y > i, e, a > e*) після *j*. Спираючись на ідеї В.К. Журавльова, Є.Х. Широкоград висуває припущення щодо існування в давньоруській мові початку XI ст. „синтагмо-фонемі” /*a:ð*/ > /*z:ø*/, варіантами якої є звуки /*ð*/ і /*a*/ [14, с.78-83].

Процес монофтонгізації дифтонгів та дифтонгічних сполучень завершує становлення групофонем у фонологічній системі праслов'янської мови. Докладне пояснення цього процесу за допомогою теорії В.К. Журавльова здійснив Ю.Я. Бурмистрович. Стягнення дифтонгів у монофтонги на користь другого елементу дифтонга Ю.Я. Бурмистрович пов'язує із законом висхідної звучності, згідно з яким найбільша звучність падає на останній елемент групофонеми. Таким чином, перший складовий елемент дифтонгу, передаючи свою складовість наступному складовому елементу, випадає із групофонеми. Випадіння першого елементу дифтонга з перетворенням другого нескладового в складовий супроводжується в деяких випадках і зміною тональності, що спричиняє зміну тональності групофонеми в цілому та виникнення різних рефлексів приголосних перед новими монофтонгами. Так, дифтонг *a?*, перетворившись на монофтонг, не змінив тональності попереднього приголосного в групофонемі, тому що і перший (*a*), і другий (?) елементи дифтонга, і групофонема в цілому мали недієзну тональність. А дифтонг *e?*, перший (дієзний) і другий (недієзний) елементи якого мали різну тональність, перетворившись на монофтонг змінив і власну тональність, і тональність групофонеми. Попередній приголосний і перший елемент дифтонга (*e*) узгоджувалися за дієзною тональ-

ністю, виникнення недієзного голосного спричинило збіг різнонаправлених тональностей, які утворюють нейтральність (палатальність): дієзна групофонема перетворилася на нейтральну [2, с.14-15].

Саме в процесі монофтонгізації дифтонгів з'являються перші протиріччя в системі групофоном, які можна розглядати як передумови розпаду цієї системи. Так, дифтонг *a?* під час монофтонгізації перетворився на закрите *e* (давньоруське *ѣ*). У групофонемі із дифтонгом *a?* приголосний був недієзним, виникнення ж у процесі монофтонгізації дієзного голосного, що опинився після недієзного приголосного і викликало протиріччя в системі групофоном [6, с.95]. Можливість існування різних диференціальних ознак, що характеризують не групофоному в цілому, а окремо її вокальний та консонантний елементи, на думку В.К. Журавльова, є початком розпаду групофоном, яке відбувається на наступному етапі [7, с.9-10].

На третьому етапі, за словами В.К. Журавльова, завершується дія тенденції до палаталізації та до відкритих складів, і реалізується можливість сполучення приголосних та голосних різної тональності в діалектах праслов'янської мови, що спричинило руйнування сингармонізму та розпад групофоном [7; 5; 6, с.95].

До наслідків розпаду групофоном, що констатуються в спільнослов'янській мові, належать занепад редукованих, формування кореляції твердості / м'якості та ін. Доля дієзних групофоном, за визначенням В.К. Журавльова, зумовлює два шляхи розвитку фонологічних систем східнослов'янських мов та їх діалектів, залежно від місця закріплення ознаки дієзності за приголосним або голосним. Якщо ознака дієзності залишається на консонантному елементі – категорія твердості / м'якості реалізується, якщо на голосному – не реалізується, але зберігається розрізнення голосних переднього / заднього ряду [6, с.95-96]. Припущення про взаємозв'язок між розвитком кореляції за твердістю / м'якістю приголосних та нерозрізненням голосних переднього та заднього рядів висловлював А. Фурдаль [12, с.35].

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурмистрович Ю.Я. Историческая фонемология последовательного ряда или цепи славянских языков, связанных отношениями “предок – потомок”, от праиндоевропейского в лице его протославянского диалекта до русского.– Абакан: Издательство Хакасского гос. ун-та им. Н.Ф.Катанова, 2001.– 227 с.
2. Бурмистрович Ю.Я. Роль теории группофоном В.К.Журавлёва в изучении истории фонематической системы праславянского языка // Вестник Хакасского гос. ун-та им. Н.Ф.Катанова. Выпуск 3. Серия: Языкознание // Отв. ред. Антонов В.П., науч. ред.

- Пекарская И.В.– Абакан: Изд-во Хакасского гос. ун-та им. Н.Ф.Катанова, 2002.– С. 11-16.
3. Глущенко В.А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні; відп. ред. О.Б.Ткаченко.– Донецьк, 1998.– 222 с.
  4. Горшкова К.В. О понятиях исторической фонологии (на материале русского языка) // Проблемы современной лингвистики: Сб работ лингвистов филол. ф-та МГУ.– М.: Изд-во Моск. ун-та, 1968.–С.77-90.
  5. Журавлёв В.К. Генезис протезов в славянских языках // Вопр. языкознания.– 1965.– № 4.– С. 32-43.
  6. Журавлёв В.К. Группофонема как основная фонологическая единица праславянского языка // Исследования по фонологии.– М.: Наука, 1966.– С. 79-96.
  7. Журавлёв В.К. Из истории вокализма в праславянском языке позднего периода // Вопр. языкознания.– 1963.– № 2.– С. 8-19.
  8. Журавлёв В.К. Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов // Бирнбаум Х. Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции / Общ. ред. В.А.Дыбо и В.К.Журавлёв.– М.: Прогресс, 1987.– С.453-493.
  9. Журавлёв В.К. Формирование группового сингармонизма в праславянском языке // Вопр. языкознания.– 1961.– № 4.– С. 33-45.
  10. Колесов В.В. Историческая фонетика русского языка: Учеб. пособие для вузов. –М.: Высш. школа, 1980.– 215 с.
  11. Martinet A. Langues a syllables ouvertes: le cas du slave commun // Zeitschrift für phonetic und allgemeine sprachwissenschaft, VI, 3/4, 1952.–P. 145-163.
  12. Furdal A. Rozpad jzyka prasiowiacskiego w ъwieltl rozwoju giosowego. – Wroklaw, 1961. – 114 s.
  13. Чекман В.Н. Исследования по исторической фонетике праславянского языка: Типология и реконструкция.– Мн.: Наука и техника, 1979. – 216 с.
  14. Широкопад С.Х. Фонема /д : а/ в системі вокалізму давньоруської мови початку XI століття // Вісник Харківського ун-ту. – 1974. – № 109. Вип. 9. – С. 76-83.

АНОТАЦІЯ

Подано лінгвоісторіографічний аналіз теорії групофонем В.К.Журавльова. Указано витoki цієї теорії в роботах з історичної фонетики та фонології, визначено її місце в дослідженні історії фонологічних систем праслов'янської та східнослов'янських мов. Розглянуто оцінки теорії групофонем у лінгвістичній літературі, розкрито її сутність. Особливу увагу приділено концепції Ю.Я. Бурмистровича, ядром якої є теорія В.К.Журавльова. Встановлено зв'язок основних фонетичних процесів давньоруської мови з розпадом групофонем.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of V.K. Zhuravlev's theory of groupphoneme. The sources of this theory in historical Phonetics and Phonology are studied by the author, the role of this theory in investigations of historical development of Protoslavic and Proto-Eastern-Slavic languages is stated by the author. The essence of this theory, its analysis by linguists is represented in the article. The emphasis is laid on the conception of Yu. Ya. Burmistrovich, the core of which is formed by V.K. Zhuravlev's theory. The connection of the main phonetic processes with Proto-Eastern-Slavic language with the disintegration of groupphonemes is given special attention to.

В.В. Орлов
(Одесса)

УДК 81'367.4=133.1

**ТЕКСТООБРАЗУЮЩАЯ ФУНКЦИЯ ЧИСЛИТЕЛЬНОГО
(НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА Ж.СИМЕНОНА
“ПОВЕШЕННЫЙ ИЗ СЕН-ФОЛЬЕНА”)**

Текст как объект лингвистического исследования на протяжении долгого времени представляет интерес для ученых. Вопросы интерпретации целого текста и его составляющих широко освещены на компонентном и на когнитивном уровне. Этим, в частности, занимаются ученые Одесского национального университета им. И.И. Мечникова. их работы касаются интерпретации текста (В.А. Кухаренко), сравнительного анализа текстов разных стилей (И.М. Колегаева), концептуального анализа текста (К.А. Горшкова, Н.Г. Шевченко). Работы этих ученых [1; 2; 3] хорошо известны и представляют огромную ценность для исследователей.

Исследованию текстов разных жанров и стилей посвящена значительная часть работ, публикуемых в научных изданиях. Так, например, в издании “Ялта-2005” [4] тем или иным вопросам исследования текста посвящено около 26% (53 из 204) работ. В исследованиях, представленных в сборнике “Черкассы-2005” [5] их количество составляет 31% (32 из 103) работ.

С другой стороны, немалое количество работ посвящено такому языковому явлению и части речи как числительное. Анализ его природы, разряды, синтаксические функции рассматриваются во всех работах по теоретической грамматике языков. И это не случайно, так как именно числительные представляют собой «ядро функционально-семантичес-

кого поля количества», отражают «социальный характер знаний о количестве» [6, с. 148, 150] и оказывают «сильное воздействие на адресата, его помыслы и действия» [6, с. 150 ; 7, с. 121-123]. Класс числительных неоднороден и в зависимости от языка в нем можно найти такие разряды, как количественные, порядковые, кратностные, собирательные, раздельительные, неопределенно-количественные и дробные [8, с. 582].

Итак, за последние годы к числительным как классу слов обращались многие ученые. Так, например, в 1990 году вышла монография «Категория количества в современных европейских языках» [9], статьи, освещающие разные стороны функционирования числительных [10, с. 58-63 ; 11, с. 192-196].

Практика показывает, что в произведениях художественной литературы их роль велика, начиная с того, что многие произведения содержат в своих названиях числительные (поэма «Двенадцать» А. Блока, роман «Семнадцать мгновений весны» Ю. Семенова в русской литературе, роман «Три мушкетера» А. Дюма, роман «Двадцать тысяч лье под водой» Ж. Верна во французской литературе) и заканчивая тем, что эта часть речи может нести различную по значимости нагрузку в том или ином произведении помимо передачи собственно квантитативной информации.

Приведенные выше аргументы свидетельствуют о двойной актуальности представленного исследования : 1) текст, не являясь единственной проблемой лингвистики, продолжает занимать в ее исследованиях достаточно важное место; 2) исследование роли и функций числительного в языке касается разных сфер проявления последнего.

Однако за исключением пособий и учебников по теоретической грамматике практически нет работ, посвященных числительным французского языка. Даже в монографии по европейским языкам [9] числительным французского языка уделяется меньше всего внимания.

Следует добавить, что еще недостаточно исследованы функции числительного в организации текста, особенно когда речи идет о жанре детектив, в котором числительные имеют особое значение, в чем можно убедиться, прочитав роман «Повешенный из Сен-Фольена».

Именно этот роман послужил материалом для исследования, что обусловлено двумя факторам : 1) количество употреблений числительных составляет около 1,58% от всех словоупотреблений (около 25400) вместо около 1%, как указано в ЛЭС [8, с. 583] ; 2) анализ текста романа показывает, что, в отличие русского языка, для которого самыми частотными являются числительные *один, два, пять, десять* [8, с. 583], и английского (*one, two, three, five, seven, nine*) [10, с. 58], в романе Ж. Сименона чаще всего употребляются (в порядке убывания) числительные *un, deux, trois, dix, six, cinq* (один, два, три, десять, шесть, пять).

Цель работы заключается в : 1) определении количественных показателей числительных в указанных романах; 2) определении частотности

числительных в исследуемых текстах; 3) определении функции числительных, несущих наибольшую смысловую нагрузку в организации текста.

Упомянутые выше факты позволяют сказать, что исследование функции числительных в художественном дискурсе и попытка доказательства того, что в рамках определенного текста у этой части речи кроме лексического значения появляются авторские приращения смыслов, представляют собой новизну.

Система числительных в романе «Повешенный из Сен-Фольена» очень сложна, ее элементы тесно переплетены между собой и обладают разной значимостью для восприятия текста.

Нарастание количества числительных в тексте сопровождается их качественными изменениями в плане прагматического содержания. Числительное *dix* (десять) из простого указания на срок, который прошел со дня смерти Эмиля Кляйна (*dix ans*), перерастает в компонент стержневого сочетания всего романа, формально оставаясь свободным сочетанием: в тексте встречаются сочетания *trois ans*, *six ans*, с одной стороны, и сочетания *dix heures*, *dix fois*, – с другой.

Сначала сочетание *dix ans* воспринимается нейтрально ибо и *dix*, и *ans* не получают никакой дополнительной коннотации и не меняют своего грамматического значения: *Gaston Jeunet ütait dücüdü dix ans plus tft* (стр. 33). Приведенный фрагмент появляется с некоторым «опозданием» только в начале третьей главы (из одиннадцати). Однако употребление сочетания *dix ans* усиливается контекстуальным окружением в виде глагола *dücüder* (скончаться). В дальнейшем в тексте указанное сочетание употребляется еще 18 раз. При этом оно постоянно связано с фактом смерти Эмиля Кляйна напрямую, *il y aura dix ans que Klein s'est pendu disparu* (стр. 87), или опосредованно – *des procus-verbaux vieux de dix ans* (стр. 78). При помощи указанного сочетания автор восстанавливает события и предметы, которые были при жизни Эмиля. Так он обращает внимание на то, что Мегрэ зажигает огарок свечи в лампе, которая висит в помещении вот уже десять лет [*Ловеш* : 109].

Очевидно, что перед нами возникает словосочетание, которое является ключевым для всего произведения. Об этом может свидетельствовать такой аргумент, как плотность его употребления на некоторых участках текста составляет 2-3 употребления на страницу текста.

Возникает вопрос: как оценить, насколько важно употребление некоторого сочетания (в нашем случае) *dix ans* для раскрытия авторского замысла.

Приведенные факты позволяют ответить на этот вопрос. Для этого введем понятие **интенсивности значимости**, которое присуще единицам, встречаемым в составе одного и того же сочетания и имеющим специфическое значение для восприятия текста (ИЗ). В отличие, например, от словосочетания *piuce d'or*, разнообразие значений которого

проявляется в пределах нескольких текстов, созданных с интервалом в десятки лет [12, с. 409-412], мы рассматриваем ИЗ словосочетаний, находящихся в рамках одного и того же текста. Следует оговорить, что речь идет именно об интенсивности значимости, так как значимость для определенного текста присуща всем без исключения его единицам. Употребленное хотя бы единожды, слово несет в себе некоторый авторский замысел и должно рассматриваться как значимое. Однако, употребляясь дважды, трижды, а, тем более в разных ситуациях, но с одними и теми же единицами, слово «наращивает» свою значимость до более высокого уровня, что отмечается, например, при рассмотрении сочетания *dix ans*, коэффициент интенсивности значимости (КИЗ) которого является самым высоким среди всех употребленных в романе числительных. Выведение такого коэффициента требует учета таких данных: количество употреблений сочетания *dix ans* (Ч-0), количество всех употреблений числительного *dix* (Ч-1), количество употреблений всех числительных (Ч-2), количество всех словоупотреблений в произведении (С). Такой коэффициент можно рассчитать по формуле:

$$(Ч-0/Ч-1 + Ч-0/Ч-2 + Ч-0/С) / 3 \times 100\%$$

Для числительного *dix* в сочетании *dix ans* такой КИЗ составляет :
 $(54,286+4,726+0,075) / 3 \times 100\% = 19,696$.

При сравнении этого показателя с тем, насколько значимо для текста романа числительное *trois*, употребляемое 59 раз, в том числе в составе ключевых сочетаний *trois hommes*, *trois enfants (troisieme enfant)*, *trois billards (troisieme billard)*, то его значимость в сочетании *trois hommes* (19 случаев употребления) составит :

$$(32,203+4,726+0,075) / 3 \times 100\% = 12,335$$

Как видно из вычислений, этот коэффициент намного меньше, чем КИЗ для числительного *dix*.

Вычисления КИЗ требуют рассмотрения только слов, употребленных в сочетании с одним и тем же словом как минимум 2 раза, так как высокий коэффициент употребления числительного в одном случае неправильно отразит картину функционирования лексической единицы в тексте.

В результате сплошной выборки числительных анализируемого романа удалось установить, что наиболее употребительными числительными являются : *un* (83 случая), *deux* (63 случая), *trois* (59 употреблений), *dix* (35 случаев), *six* (20 случаев). Однако из приведенных выше вычислений КИЗ видно, что значимость не всегда является следствием количественных характеристик того или иного слова в тексте, а именно, четвертое по количественному выражению числительное *dix* ставится автором на первое место по его значимости, третье по количественному выражению числительное *trois* стоит по тому же показателю на втором месте.

Для сравнения приведем еще КИЗ некоторых слов, встречаемых в романе «Повешенный из Сен-Фольена». Так в анализируемом романе

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

У цьому дослідженні ми аналізуємо функції мови в культурі українців, зокрема в контексті релігійних вірувань та традицій. Мова є не лише засобом комунікації, а й носієм цінностей та ідентичності. Через мову передаються знання та досвід поколінь, зберігаються традиції та звичаї. У релігійній сфері мова виконує важливі функції: вона слугує засобом молитви, проповідей та інших релігійних дій. Крім того, мова допомагає сформувати певні ціннісні орієнтації та моральні принципи. У культурі українців мова тісно пов'язана з історією та національною свідомістю. Через мову ми відчуваємо свою належність до певної спільноти, до українського народу. Мова є основою нашої культурної спадщини, і її збереження та розвиток є важливим завданням для кожного з нас.

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

Відомо, що в українській мові існують різні типи слів, які відрізняються за своїми морфологічними ознаками. Так, наприклад, існують іменні, дієслівні, прислівникові, зайникові, сполучникові та інші слова. Кожен з цих типів має свої особливості будови та застосування. Крім того, існують також іменні збірники, які використовуються для збирання та збереження пам'яті. Ці збірники можуть бути різного типу, наприклад, іменні збірники, які використовуються для збирання та збереження пам'яті. Ці збірники можуть бути різного типу, наприклад, іменні збірники, які використовуються для збирання та збереження пам'яті.

Відомо, що в українській мові існують різні типи слів, які відрізняються за своїми морфологічними ознаками. Так, наприклад, існують іменні, дієслівні, прислівникові, зайникові, сполучникові та інші слова. Кожен з цих типів має свої особливості будови та застосування. Крім того, існують також іменні збірники, які використовуються для збирання та збереження пам'яті. Ці збірники можуть бути різного типу, наприклад, іменні збірники, які використовуються для збирання та збереження пам'яті. Ці збірники можуть бути різного типу, наприклад, іменні збірники, які використовуються для збирання та збереження пам'яті.

.....

.....

.....

.....

Висновок. У статті розглянуто питання про вплив культурних традицій на мовну свідомість українців. Зокрема, звернуто увагу на роль церкви та її вплив на мовну свідомість українців. Також розглянуто питання про вплив культурних традицій на мовну свідомість українців.

Висновок. У статті розглянуто питання про вплив культурних традицій на мовну свідомість українців. Зокрема, звернуто увагу на роль церкви та її вплив на мовну свідомість українців. Також розглянуто питання про вплив культурних традицій на мовну свідомість українців.

Висновок. У статті розглянуто питання про вплив культурних традицій на мовну свідомість українців. Зокрема, звернуто увагу на роль церкви та її вплив на мовну свідомість українців. Також розглянуто питання про вплив культурних традицій на мовну свідомість українців.

Висновок. У статті розглянуто питання про вплив культурних традицій на мовну свідомість українців. Зокрема, звернуто увагу на роль церкви та її вплив на мовну свідомість українців. Також розглянуто питання про вплив культурних традицій на мовну свідомість українців.

Висновок. У статті розглянуто питання про вплив культурних традицій на мовну свідомість українців. Зокрема, звернуто увагу на роль церкви та її вплив на мовну свідомість українців. Також розглянуто питання про вплив культурних традицій на мовну свідомість українців.

Висновки. У статті розглянуто питання про вплив на формування української мови слов'янських діалектів. Зокрема, звернуто увагу на роль діалектів у формуванні української мови. Висновки свідчать про те, що українська мова є результатом впливу різних діалектів, зокрема, південно-західнослов'янських та північно-східнослов'янських.

Висновки. У статті розглянуто питання про вплив на формування української мови слов'янських діалектів. Зокрема, звернуто увагу на роль діалектів у формуванні української мови. Висновки свідчать про те, що українська мова є результатом впливу різних діалектів, зокрема, південно-західнослов'янських та північно-східнослов'янських.

ЛІТЕРАТУРА

- 1. Боднарчук, М. М. Українська мова: граматика. Київ: Либерецький видавничий дім, 2004.
- 2. Боднарчук, М. М. Українська мова: граматика. Київ: Либерецький видавничий дім, 2004.
- 3. Боднарчук, М. М. Українська мова: граматика. Київ: Либерецький видавничий дім, 2004.
- 4. Боднарчук, М. М. Українська мова: граматика. Київ: Либерецький видавничий дім, 2004.
- 5. Боднарчук, М. М. Українська мова: граматика. Київ: Либерецький видавничий дім, 2004.
- 6. Боднарчук, М. М. Українська мова: граматика. Київ: Либерецький видавничий дім, 2004.
- 7. Боднарчук, М. М. Українська мова: граматика. Київ: Либерецький видавничий дім, 2004.
- 8. Боднарчук, М. М. Українська мова: граматика. Київ: Либерецький видавничий дім, 2004.
- 9. Боднарчук, М. М. Українська мова: граматика. Київ: Либерецький видавничий дім, 2004.
- 10. Боднарчук, М. М. Українська мова: граматика. Київ: Либерецький видавничий дім, 2004.

Висновок. У статті розглянуто питання про вплив мовної ситуації на формування мовної особистості. Зокрема, розглянуто вплив мовної ситуації на формування мовної особистості в умовах мовної кризи. У статті розглянуто вплив мовної ситуації на формування мовної особистості в умовах мовної кризи.

ЛІТЕРАТУРА

Білоусова, Т. М. Мовна ситуація в Україні та її вплив на формування мовної особистості. // Мовознавство. 2006. № 8. С. 1-10.

УДК

82.085.01:82.085.02:82.085.03:82.085.04:82.085.05:82.085.06:82.085.07:82.085.08:82.085.09:82.085.10:82.085.11:82.085.12:82.085.13:82.085.14:82.085.15:82.085.16:82.085.17:82.085.18:82.085.19:82.085.20:82.085.21:82.085.22:82.085.23:82.085.24:82.085.25:82.085.26:82.085.27:82.085.28:82.085.29:82.085.30:82.085.31:82.085.32:82.085.33:82.085.34:82.085.35:82.085.36:82.085.37:82.085.38:82.085.39:82.085.40:82.085.41:82.085.42:82.085.43:82.085.44:82.085.45:82.085.46:82.085.47:82.085.48:82.085.49:82.085.50:82.085.51:82.085.52:82.085.53:82.085.54:82.085.55:82.085.56:82.085.57:82.085.58:82.085.59:82.085.60:82.085.61:82.085.62:82.085.63:82.085.64:82.085.65:82.085.66:82.085.67:82.085.68:82.085.69:82.085.70:82.085.71:82.085.72:82.085.73:82.085.74:82.085.75:82.085.76:82.085.77:82.085.78:82.085.79:82.085.80:82.085.81:82.085.82:82.085.83:82.085.84:82.085.85:82.085.86:82.085.87:82.085.88:82.085.89:82.085.90:82.085.91:82.085.92:82.085.93:82.085.94:82.085.95:82.085.96:82.085.97:82.085.98:82.085.99

Відомості про авторів та редакцію надіслати за адресою: info@ukr.com

Відомості про авторів та редакцію надіслати за адресою: info@ukr.com

Відомості про авторів та редакцію надіслати за адресою: info@ukr.com

Відомості про авторів та редакцію надіслати за адресою: info@ukr.com

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

Основи	1900-ті роки	1900-ті роки	1950-ті роки	1950-ті роки
	кількість	%	кількість	%
Субстантивно-субстантивна	-	-	9	8,6
Ад'єктивно-субстантивна	10	72	10	0,95
Вербально-субстантивна	-	-	23	21,9
Нумерально- субстантивна	-	-	14	13,3
Прономінально-вербальна	-	-	6	5,7
Субстантивно - вербальна	2	18,1	31	2,95
Адвербіально-субстантивна, адвербіально-вербальна	1	0,95	12	11,4

[REDACTED]

АННОТАЦІЯ

Большое значение в образовании современных украинских фамилий сыграли имена-компози́ты разной мотивации и семантики. В статье дан анализ лексической базы, произведен поиск мотивационных основ антропонимов, показана динамика их использования в Славянском регионе Донецкой области пер. пол. XX ст. Рассмотрен вопрос о происхождении композитных единиц, их словообразовательные значения, продуктивность суффиксов в сложно-суффиксальной деривации.

SUMMARY

The name-composites of various motivation and semantics have greatly influenced the formation of modern Ukrainian surnames. So it's natural that there is the analysis of lexical level, the searches of antroponym's motivation base and the dynamics of it's usage in Slavyansk region of the first half of the XX century. The article highlights the origin of composit units, their word forming meaning and the productivity of suffixes in complex suffix derivation.

*I.I. Rogalska
(Одеса)*

УДК 811.161.2'373.22:165.194

КОНЦЕПТ *ПОЛЕ* ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТ АРХЕТИПУ ЗЕМЛЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

У когнітивній лінгвістиці, що за кілька десятиліть посіла значне місце у вітчизняному мовознавстві, провідним методом вважається концептуальний аналіз. Проте він швидше є сукупністю дослідницьких прийомів зі спільною метою [7, с.4]. Концептуальний аналіз полягає у виявленні змісту концепту, аналізі системних значень і мовленнєвих уживань лексичних одиниць, що вербалізують відповідний концепт, а також у логічному аналізі денотатів [12, с.110]. Існує кілька провідних підходів до моделювання концептів. Пропозиційний підхід – це вивчення структур свідомості, ментальних репрезентацій, одиниць збереження знань, що, виражаючи відношення між об'єктами, подіями, явищами, відображає систему заданих типів відношень між ними [8, с.134]. Фреймовий підхід полягає в розробці структур даних для представлення стереотипних ситуацій; фрейм має вигляд сітки,

утвореної з вузлів та зв'язків між ними, він містить інформацію, як його використовувати, до чого це може привести і що робити, якщо очікування не підтвердяться [10, с.7]. Сітьовий підхід характеризується встановленням численних зв'язків між поняттями, описом асоціативних мереж, символічних відношень, взаємодії різних інформаційних просторів [14, с.80]. Побудована таким чином сітка є моделлю організації свідомості людини. Смісл теорії прототипів полягає в тому, що людина сприймає будь-яку семантичну категорію як таку, що має центр і периферію, тобто існують більш та менш типові представники, пов'язані сімейною схожістю [13, с.352].

Дещо рідше залучається архетиповий підхід. Архетип, введений до наукового обігу К.Г.Юнгом, був охарактеризований ним як “несвідомий зміст, який змінюється, стає усвідомленим і сприйнятим: він знає змін під впливом тієї індивідуальної свідомості, на поверхні якої він виникає” [20, с.99]. Сучасні дослідники під архетипом (архе – букв. першоджерело, першооснова культури, менталітету, в цілому становлення і розвитку культурних і соціальних моделей, що оформлюють людське буття) розуміють форму колективного несвідомого [5, с.27], форму без змісту, яка являє собою можливість певного типу сприйняття чи дії, подану а priori [6, с.19]. Архетипові уявлення вважаються передконцептуальною основою формування будь-яких образів [11, с.338], тобто, заповнившись певним ментальним змістом, архетип стає передумовою появи концептів національної культури, своєрідним протоконцептом, що дає життя групі етноконцептів.

Будь-яка національна картина світу формується на основі універсальних категорій людської свідомості. А.Я.Гуревич виділяє такі універсальні поняття, як час, простір, зміна, причина, доля, число та інші. Ці універсальні форми заповнюються національним змістом. На їх основі у свідомості кожного народу витворюється певна “сітка координат”, тобто модель світу, з допомогою якої людина сприймає дійсність [3, с.30]. Однією з загальнолюдських категорій є, безперечно, *земля*, що виступає архетипом у кожній національній культурі. “Системи символів етнокультурних спільнот мають у своєму арсеналі концептуальні центри, які творять ментальний портрет народу. Одним із таких центрів, що здавна впливав на формування ментальності українців, є концепт *землі*” [9, с.22]. А оскільки на формування свідомості народу, на думку Монтеस्क'є, перш за все впливають географічні й кліматичні умови проживання, то репрезентантами архетипу *земля* в українській культурі будуть етноконцепти *поле*, *степ*. Метою нашої статті виступає дослідження семантики, структури концепту *поле*, особливостей його використання у II пол. XX ст., його ролі у свідомості етносу та в мовній картині світу (МКС).

У поетичному дискурсі II пол. XX ст. найактуальнішим представником універсального концепту *земля* виявився концепт *поле* за частотністю вживання та кількістю образних, символічних значень, численністю можливостей використання. Дещо менш важливим для сучасних українців виявився *степ*, а *нива* й *лан* ще менш актуальні. Полісемічна лексема *поле* походить від д.-рус. поль “відкритий, вільний, пустий” і споріднена з лат. palam “відкрито, явно” [18, т.3, с.307]. Концепт *поле* може слугувати для позначення елемента ландшафту: “Жовтень горів і конав у багряній гангрени, жовтень здирав із грудей і *поля*, і гаї” (Гуцало); “Пливе із *поля* вечір у гондолах, Зійшов у небі місяць-молодик” (Палієнко); “Не приляжу, не стану, не сяду Ані в *полі*, ані в саду. Не на другому диханні, так на десятому Все одно я до тебе прийду” (Гордасевич). Але частіше йдеться саме про українське поле, це може бути виражено експліцитно через означення “українське, рідне, батьківське, наше, власне”: “Дивно знати про те, що собі не належу ніколи. Не належу собі – і належать собі не кортить. Як іду через *поле* – належу українському *полю* та ще й жайвору в небі, який у блакиті кипить” (Гуцало); “Я сяду за стіл на українському *полі* і напишу собі некролога” (Голобородько); “Я рідним *полем* вічно буду йти” (Павличко); “Де ж ви тепер, колишні зорелови, батьківських *піль* лінивці орачі?” (Суховецький); “На власнім *полі*, вже у власній хаті Свободу віддали ви супостату” (Колодій); “це слабосилі підвивання кволі дистрофіка, приреченого жить у нашій хаті і на нашім *полі*” (Різниченко). Можуть з’являтися також конкретизатори місцевості: “Заплелась поезія берізкою В весняних підквівських *полях*” (Зленко); “Так – я кажу тут лише про людину I про знамено людини – про усмішку, Взятую від мами Тетяни в полтавському *полі*” (Драч); “Стерня горіла на таврійським *полі*, Ловив за очі теплорукий дим” (Павличко); “я скачу печальними *полями* Галичини, мужньо смиренними у неживому повітрі” (Герасим’юк). Прямих вказівок на національну приналежність поля може в тексті не бути, вони виражаються імпліцитно: “І, Скільки світ, Твої *поля* Дають можливість Людству жити” (Барладяну-Бирладник); “Через замерзлий о Петрі Дунай перейшов до *поля*, де чепіги твого плуга без долонь твоїх холонуть” (Голобородько); “Довіку б тут, На *полі* юності моєї, На сугорбі, стояти самотою” (Свідзінський). Зрідка концепт *поле* може брати на себе всю семантику макроконцепту *Земля*: “не будете більш на землі ні батьком дітей ані сином прощайтеся з *полем* чудес” (Нечерда); “З-під руки на дорогу тополя вдвигалась, А не *поле* Землі сарана опускалась” (Мовчан-Карпусь); “На *полі*, зрошенім кров’ю, Солодкий хліб не росте – Пам’ятаймо про те!” (Гордасевич), – *поле* чудес – вся планета Земля, а в останньому прикладі йдеться про меншу частину простору.

Основна функція поля – бути ділянкою, де вирощують різні культурні рослини, ця можливість використання посідає перше місце в українській свідомості. Серед культур, які можуть вирощуватись в полі, найчастіше зустрічаються *жито* й *пшениця* (близько 40% вживань): “*Поле*, засіяне зерном, Вродить *пшеницю і жито*” (Осадчий); “Час на життя й на *жито* – в *полі* на власне *жито*” (Боровий); “Хмара – *поле* стиглої *пшениці*” (Павличко); “у *полі* хлюпочеться *жито*” (Гуцало). Ці злаки були найважливішими для українців, з давніх часів більшу частину поля засівали саме житом і пшеницею, це увійшло в картину світу народу й відбивається зараз у свідомості поколінь. Усі зернові культури можуть узагальнюватись у понятті “зерно”, тоді в полі будуть колоски, збіжжя, зерно: “Я – *зернятко*, а ти – зоря осіння, Навіки в *полі* поєднались ми” (Павличко); “Хіба потоки загубили воду, Хіба в *полях* уже *зерна* нема?!” (Павличко); “Посеред ночі дощ пішов, Зашелестів, як *збіжжя*, в *полі*” (Павличко); “Мов *колоски*, рясніють покоління, І зеленіють сходи у *полях*” (Палієнко). Останнім часом більшої актуальності набули такі рослини, як соняшник, кукурудза: “Вилізла мураха на таріль *Соняха*, що саяв серед *піль*” (Павличко); “захід неба у заграві, що видається – підпалить *поле*, де навстоячки сплять *соняшники*” (Сагайдак); “За тиждень чи за два – зима. А в *полі* *кукурудзи* стоять, мов непохитні воїни якудзи” (Соловей); “У *полі* *кукурудзяні* листки, які вже стали поруділим птахом” (Гуцало). Завжди вирощували на полях України гречку й овес, але в невеликій кількості, що й відбилось у картині світу: “В *полях* рожева димка *гречки*” (Шатилов); “Рядном стернистим, латаним, рудим, горбами горбиться *гречане поле*” (Гуцало); “і коло річки *поле і овес*” (Бондар). Дерево в полі завжди стоїть самотнє, воно символізує самотність: “Моя душа опалена вогнем, Як *деревина в полі*, під якою Розводили багаття мандрівці” (Павличко). Лише на півдні України вирощують виноград, він мало актуальний в інших регіонах, а отже, і в МКС українців: “Арле – вогниста *виноградника*, у ній: кущі, дорога і *поле*” (Калинець). У полях ростуть також квіти й трави, але ці рослини людиною не сіються, вони не входять до переліку культурних: “Я знаю: все умирає. *Квітка в полі*, Дерево в лісі, Дитина в місті” (Свідзінський); “Залишилось одне – *поле в маках*, як кров і пісні” (Стельмах); “Приворотний напій хай мені б помогли наварити нечуй-вітер на луках і синя *волошка в полях*” (Гуцало); “Хай будуть повсякчас твої пісні П’янки, як *зела в полі чебрецеві*” (Бандуренко).

Перший ЛСВ лексеми *поле* – “Безліса рівнина, рівний великий простір // перен. Великі простори снігу, льоду та ін.” [16, т.7, с.61]. Отже, *поле* може вказувати на великий відкритий простір, і частотними означеннями будуть “безкрає, широкє”: “Стоїть на пагорбі

вітряк, де *поле* неокрає” (Павличко); “Прослалось *поле* – скільки бачить око – мелодіями хліба, ритмом трав. Неначе душу хтось свою широку дістав з грудей – і *полем* тут прослав” (Гуцало); “Вибігли, наче пси, розвішилися в *полі* повсхулі душі голі і голі голоси” (Стус); “А ми залишилися у віхоли На *полі* як на долоні” (Драч). У переносному значенні *поле* може позначати великий простір льоду, граніту, паперу, може бути також поле діяльності – бухгалтерське, літературне. “Океан Льодовитий у грудях тороси здійма! І бредуть між торосів надій по шпичастому *полю* чи то білі ведмеді, чи то біловедмежа зима” (Гуцало); “Рідна моя тополе, Як ти прийшла сюди, На голе гранітне *поле*, На іній слюди?” (Павличко); “На біле *поле* гайвороння літер впаде як хмари, цілі хмари строф” (Костенко); “там за дверима пасеться заангажованість на бухгалтерських *полях*” (Калинець); “Світліє *поле* рідним Коцюбинським, А вірне слово радістю шемить” (Палієнко). Значення “великий простір” може трансформуватись у “велику кількість”, тоді стають можливими сполуки *поле бажань*, *поле надій*: “обпалених бажань зчорніле *поле* безмірне, як голодний спокій мій” (Стус); “Хай застилатиме повік вигнання мла Від мене рідний край, надій квітуче *поле*” (Кочур).

Традиційною для культури українського народу з давніх-давен була праця в полі, до основних видів діяльності належать такі роботи річного циклу: орати, копати, сіяти, полоти, косити, жати. Праця в полі дуже важка, ця додаткова сема закріпилась в МКС народу й репрезентується в поетичному дискурсі ХХст. “І я отих селян онука, що, серп стиснувши у руках, в *полях* вмирають чи на луках” (Сагайдак); “Тоді знайшовся добрий чоловік: наморений, ідучий з *поля* Симон, що йшов додому в протилежний бік” (Костенко); “Тікало зранене село із *поля* у Адес” (Різниченко); “Циганки вмють ворожити, їм ланки не копати, не дніти у *полі*, вмють так прожити – без труднощів” (Стус). Але до праці в полі можна ставитись нейтрально і навіть з радістю, адже поле годувало людей: “Разом із матір’ю на *полі* працюємо, чуємо, як перепеленята кричать” (Голобородько); “З дядьком орав я *поле* весною. Ворон за нами йшов борозною” (Павличко); “Та він не виорав ні *поля*, Ні зла не виполов в серцях” (Стриженюк); “І весь мій рід Полегшено зітхне, Засіє житом Неозоре *поле*” (Барладяну-Бирладник); “Що лиш тоді почнуть жнива, як висохнуть *поля* зелені і по нагрітому поденні пройде гроза” (Суховецький); “та дуже скупі ми накошуем в *полі* ужинки” (Сагайдак). Праця в полі сучасними людьми сприймається реалістично, зникла ідеалізація, наявна в радянських творах I пол. ХХ століття.

Окрім наявності рослин, поле також характеризується присутністю птахів і тварин, що вказує на вирування життя. Поле, земля сприймалась пращурами як жива істота. “Аметистами свіжими грає лисиця

з нори – де ще в *полі* знайти два лисичі такі аметисти!” (Гуцало); “Баба Ликора приносила хліба від зайця, якого вона перестрівала в *полях*” (Гуцало); “Ген килим, витканий із птиць, летить над *полем*” (Костенко); “Листок на *поле* сяде, наче птиця, І, відпочивши, знову полетить” (Павличко); “Я не скрипковий ключ, а журавлиний тобі над *полем* в небі напишу” (Костенко). У полі є просте життя рослин і тварин, а от людей тут традиційно немає, у полі людина самотня, оскільки бачить тільки зовнішніми очима й не вміє вже розуміти природу, тому й не сприймає рослини, тварин як можливих співбесідників. “Іду в *полях*. Нікого і ніде. Півнеба захід – золото червоне” (Костенко); “Всміхнувся тихо хтось в *полях*, Самотньо вибрався на шлях” (Драч); “Чому сюди несучи свої тривоги? хіба вони здрібніють у *полях*? чи сподіваюсь полем розіллять щоб не хлопнути на кого живого?” (Різниченко).

У свідомості українців поле, життєвий простір, має шляхи сполучення – дороги, стежки, що перетинають рівнину. “Куди мені в розхристаному *полі*, тут, де хрести розхристаних доріг” (Гуцало); “Хмаринкою в *полях* біліє пугь” (Гуцало); “Біжить у простори голі, де в парі рілля й стерня, піщана дорога в *полі*, роздвоєна, як лижня” (Базилевський); “Павугиння стежок у *полях*, і в селі павутиння” (Гуцало). Дороги з поля вели в село, штучне утворення людей, населене ними. З села в поле прагнуть вирватись на волю рослини: “Клени-неандертальці покинути прагли село, рвались в *поле*, де звір помирав золотими очима” (Гуцало). Для людини дорога з села в поле символізувала шлях у життя: “І та доріженька у житі, Що йшла у *поле* від села. Вона, єдина в цілім світі, Мене з тобою розвела” (Дзюба).

Одним із найпоширеніших символічних значень поля в українській МКС є життя людини. Поле подібне до людської долі невідомістю, широтою, невизначеністю. Такі асоціації виникли у свідомості меланхолійного, мрійливого українського народу, вони не могли з'явитись у прагматичних націй [пор. 2, с.48; 19, с.10]. “Половина життя мого – за плечима, Як половина великого *поля*” (Мороз); “Поглянь у *поле*, – ти вже там не ходиш. В майбутнє глянь, – тебе вже там нема” (Костенко); “І в цьому *полі*, синьому, як льон, судилося тобі самому бути, аби спізнати долі, як покути у цьому *полі*, синьому, як льон” (Стус). Але разом з тим перейти поле в прямому значенні завжди легше, ніж прожити життя. Це міркування відбилось у появі фразеологізму “життя прожити – не поле перейти”, він увійшов у картину світу народу й з'являється в поетичному дискурсі II пол. XX ст. іноді з деякими трансформаціями: “Хай життя – одне стернисте *поле*, але перейти – не промину” (Стус); “і дитинство моє – заміноване *поле* весняне, і дитинство моє – заміноване *поле* весни. Як його перейшов – заміноване *поле* далеке? Бо ж його перейти – це не *поле* було перейти!” (Гуцало).

Іншим символічним значенням поля є воля, свобода. Цей символ пов'язаний з етимологією лексеми, одне із значень д.-рус. поль – вільний. Первинно це означення вказувало на відсутність матеріальних предметів, а зараз “вільний” пов'язується з абстрактною категорією “воля”. Існує думка, що воля знаходиться в полі: “Мамо, підіть, будь ласка, у *поле*, зловіть за крильце чи за ніжку волю і пришліть мені у конверті” (Мельничук); “Гіркий цей присмак, що від *поля*, гіркий і гірший, аніж воля, що сьйним овидом палить” (Ірина Калинець); “Таке воно, немов вишнева воля, бо зацвіло з вишневої зорі увечері в розхристаному *полі* тут, де хрести розхристаних доріг” (Гуцало). Волю може уособлювати кінь у полі: “Білий кінь заблуdivся на волі, *Поле* біле копита трима, Він стоїть, як билина у *полі*, А та воля в неволі сама” (Стельмах); “Мов вихор в'ється він по *полю*, за ним еліта табуна – і вже нема його сваволі, в загоні замкнута вона” (Різниченко); “хай буде кінський храпіт у *полі* хай буде кінська любов на волі” (Мельничук).

У полі як у природному ландшафті найшвидше й найяскравіше відбиваються сезонні зміни в природі. Найбагатшою є палітра осені: “В *полі* осіннім стерня нас колись пригадає, бабине літо летюче згадає колись” (Гуцало); “Ставить осінь на землю свою золоту жирандоль. І, ковтаючи сльози, одягши на плечі сукману, перемотує літо на чорні котушки тополь, шиє голим *полям* нескінченну сорочку з туману” (Костенко). Вказівки на пору року, як правило, виражені експліцитно. Ще з часів язичництва зимовий спокій, тишу, “бездіяльність” полів люди ототожнювали зі сном, тоді поле вважалося живою істотою, а тепер цей образ наївної картини світу закріпився в МКС як персоналіфікація: “Землероби і пастухи покидають спати *поля*” (Жадан); “*Поля* у сні вдивлялись до весни” (Горст).

З порами року частково пов'язана символіка кольорів поля. Пoroжне поле пізньої осені чи взимку має чорний колір, а вкрите снігом – білий: “*Поле* чорніє ріллею, немов обібралося в галич” (Гуцало); “На вичорніле *поле* йшли сніги, сповзалися із півночі і півдня” (Різниченко); “Так, так, то марить Чорне море, як я про нього – вже давно, як біле *поле* про зерно й зерно про *поле* у коморі” (Суховецький). У контексті зображення природи два кольори з антагонічною символікою набули однакової семантики. Поширеним символом природи, життя, буяння, розквіту рослин є лексема “зелений” [15, с.125], що додатково вказує на літо: “Сонце кличе, як сурма. Над зеленими *полями* Небо грає і тремить” (Павличко); “Стільки крапель, дощ густий: зеленіє *поле*” (Стельмах). Назви таких кольорів, як синій, блакитний часто набувають символічного звучання і означають “ніжність, краса, любов” [15, с.125]: “голубим підтекстом кохання наше або до синього *поля* у барокових рамах лісів” (Калинець); “Відкрилась ніч на синє *поле*: полон трави й трави полин: Полинь,

полюнь за синє коло; арканом спогаду полюнь!” (Ірина Калинець) – синій колір символізує також довір'я, безкінечність, сум [15, с.124]: “Ся пісня зі світання випинається, Немов листок із бруньки випинається, Як прапор, що випручується з вітру, Як голубинь і пазолоть *полів*” (Кісь). Голубий колір є символом-синонимом до слів “багатий, щасливий, рідний, дорогий, коштовний, сонячний” [15, с.125]: “Ніч над *полями* стояла смугла, аж золота” (Павличко). Сизий колір усимволізовує давнину, тривогу, любов [15, с.125]: “Вбирає сонце хмар черлену гущу, Мов крила сизі, стеляться *поля*” (Горст). Нетипове для поля означення “червоне” може мати цілий діапазон символів: кров, війна, рани, смерть, любов, вогонь [15, с.124]. “Йшла вона червоним *полем*, у мисочки червцю налито, як вишневі соняхи стоять. Сидить пташок у пальцях, дзьобом соняхи покльовує, у червоне *поле* носить, розмай-дугу садить” (Калинець). Коричневий колір зазвичай асоціювався з землею, але він виступає також символом фашизму: “Брунатні *поля* зі слідами багать...” (Нечерда), – про символічне значення кольору дізнаємося з назви поеми.

У полі як відкритому просторі відбивається дія різних природних явищ: дощу, снігу, вітру. “І з сірості та сирості отої дощі громові в *полі* пролило – і вибухнуло злістю зологою!” (Різниченко); “По слуху – Різав Баха, Доці, що з *поля* прийшли В його музику” (Поліщук). Над полем можна бачити райдугу, туман, імлу, хмари, сонце, оскільки на відкритій місцевості ніщо не перешкоджає спогляданню: “Наче мамине намисто, Сяє райдуга над *полем*” (Павличко); “Тонка імла від сходу простяглась, Двома крильми обнявши рівне *поле*” (Свідзінський); “Тен корів розсипана квасолька доганяє хмари у *полях*” (Костенко). Особливого значення в українській МКС набуває вітер у полі. У прямому значенні вітер не має символічного нарощення і вказує на природне явище: “Кошлатий вітер-голодранець, в *полях* розхристує туман” (Костенко); “В розоранім *полі* лиш вітер тиняється голий – і жодної думки у сивій його голові” (Гуцало). У свідомості українців вітер постає голим, безпритульним, він нічого не має, ні про що не дбає. “Через ліс-переліс, через *поле* навскіс Новий рік для людей подарунки ніс: ... Кому – солі до бараболі, кому – три снопи вітру в *полі*” (Драч), – тобто нічого. “На серці спомин маминого свята, А на устах – солодкий вітер *ніль*” (Павличко), – тут йдеться про рідні українські поля та їх запах. “Й зелене листя затужило, завирували кольори, і *поле*, розпростерши крила, летіло в шум – під три вітри” (Гуцало), – фразеологізму “летіти (йти) під три вітри” в українській мові немає, це трансформований фразеологізм з частковою субституцією, заміною на слово “вітер”, але семантика первинної фразеологічної одиниці збереглась. В українській свідомості міцно закріпився фразеологізм “шукати вітер в полі”, тобто шукати невідомо що, “блукати, як вітер в полі”, тобто без мети: “Гаргуймося. Даремне вішунів

шукати, мов чотири вітри в *полі*” (Стус); “Якщо ж у розпачі колись Блукатиме, як вітер в *полі*... Любіть [Україну]” (Гаранін). Цей фразеологізм відбиває таку рису української ментальності, як нічим не стриманий рух у безкінечність, якому з психічного боку мало б відповідати почуття любові, що шукає свого об’єкта, безпредметної туги, що сповнена ентузіазмом від шукання недосяжного. З іншого боку, цей рух у безкрає, буди рухом в нікуди, заперечує інколи сам себе, саму потребу руху, і в такій формі переживання відповідає психічним станам від байдужості до повної апатії, – через низку почуттів, споріднених з резигнацією, безнадією та розчаруванням, включно до розпачу. А вплинула на формування цієї риси саме степова смуга, споглядання безкрайого поля, що не спонукало до активності [2, с.70].

Поле як рівна велика відкрита частина простору існувало раніше, ніж людина. Тому у свідомості народу, який почав жити серед полів, сформувалось уявлення, що поле вічне. Імплицитно ця сема наявна в поетичному дискурсі II пол. XX ст.: “Наче в дні першотворення, йдемо *полями* і зворами!” (Гуцало); “Смуток нащадків – як танець бджоли, танець бджоли до безсмертного *поля*” (Костенко); “І стонадцятий сніг ті *поля* притрусив, і уже прилетять не ті самі лелеки” (Костенко); “Чарівник цей весняний вітер! Під снігів лебединий спів він на скронях старих *полів* сивину чародійно витер” (Різниченко); “Вийду в *поле* – волошки говорять і досі, іще й досі волошки в житах гомонять” (Гуцало). На вічність поля вказують означення “безсмертне, старе”, словосполучення “стонадцятий сніг”, обставина часу “досі”. Давній природний ландшафт сприймається свідомістю як справжній у порівнянні зі штучними утвореннями. Людина може прагнути до цього справжнього душею, відчуваючи при цьому, що в штучному світі існувати легше. “У місті просто жить. Впівока, упівдуші, без острого. А у *полях* такий високий, такий ясний і строгий Бог” (Жиленко); “Тікай звітіль і звідусіль, від халабуд і від палаців на лоно лану, простір *піль*, до невибагливої праці” (Різниченко); “А земля – їм пахне Не камінним, А справжнім У *полі* сіном” (Поліщук); “А ти, Бетховене, прости мене за те, Що я не мав часу прийти до тебе, Що знаю я симфонії полів, Але твоєї жодної не знаю” (Драч). У свідомості сучасного українця актуальне також протиставлення “природа – цивілізація”, природа поступово знищується, хоча людина шукає відпочинку, притулку саме в природі. “Струли все пора на карантин і вам *поля* й тобі соснова кроно” (Костенко); “Мої думки, як дикі голуби, в *полях* шукали синього притулку” (Костенко); “*Поля* тремтять, мов зіткані з юги... І вже юнак стоїть в ракетоплані” (Павличко); “Я залишаю ліс ракет і залишаю скирти в *полі*. О діти ядерної долі” (Суховецький). Те, що відбувається з природою, – відбиток дисгармонії в душі людини: “І так чомусь у *полі* нині почуваюсь, немов

на діл від серця пада тїнь” (Гуцало); “І чуюсь нині посеред *полїв*, і чутимусь отак, напевне, завше: з грудей лелека чорний полетїв услїд за білим, серце моє взявши” (Гуцало).

Після Великої Вітчизняної війни у свідомість народу та МКС увійшли такі означення поля, як мінне, поле бою, поле війни. Тут поле позначає ділянку землі, що використовувалась у боях, на війні. “Сурма. Тривога. В дорогу пора. *Поле* війни простяглось” (Гетьман); “На *полях*, *полях*, на дорогах війн Вкритий пилом літ – горя рідний брат – У відлуці зим зацвіта полин” (Михайлевський); “На *полі* бою залишився сам, А проти нього – чорний-чорний танк” (Нарушевич); “Була в героя *подем* бою, Плацдармом для атак – тюрма!..” (Боровий); “Хто йшов по *полю* мінному хоч раз, той мимохїть і на паркетних глянцях пригадує смертельний падеграс” (Костенко); “між снами та відсутністю бажань мінне *поле* суїцидальних намірів” (Степаненко). Усі зазначені означення мають негативну конотацію, що передається в цих випадках і полю. Поле, як зазначалось вище, може бути символом життя, а символом тяжкого життя людей, що пройшли війну, виступає мінне поле: “І в житті, як на *полі* мінному” (Костенко). Відомий фразеологізм “життя прожити – не поле перейти” в контексті війни доповнився також означенням “мінне”: “Побрались ви... щоб мінне *поле* перейти” (Мовчан-Карпусь).

Закріпилось у свідомості та увійшло до структури концепту словосполучення *дике поле*, що може вживатись як загальна назва: “викорчувавши з *дикого поля* душі ще один пень ілюзії” (Калинець); “попереду *дике поле*, а позаду яр і життя перекотиполе і брат яничар” (Мельничук); “Тадюками сповзав кривавий піт, Й від стогону здригалось *дике поле* (Гаранїн), – тут *дике поле* має значення “не розроблене людьми”. Зазначене словосполучення вживається і як власна назва, позначаючи Україну; так в історичній літературі називають південну частину українських земель, де раніше люди постійно не жили, тут відбувались битви козаків з татарами й турками. Назва з’явилась у XIV ст. й була закріплена за цією територією до XVIII ст. Іноді ця назва поширюється на більшу частину території України: “Якісь запорожці, що в *Дикому Полі* живуть, Дивись, які мудрі, – говорять всіма язиками” (Гнатюк); “Все далі йдем у наше *Дике Поле*, Хто ж так назвати степ оцей посмів?” (Палієнко); “А *Дике Поле*, *Дике Поле!* – по груди коням деревій” (Костенко); “Стилетом ворухив архів степів, читав хронограф крові – *Дике Поле*” (Базилевський); “*Диким полем* бігає по ясир під самий хрещений Канів який-небудь Баязид” (Нечерда).

У поетичному дискурсі різних часів широко використовується означення *чисте поле*, що є народнопоетичним епітетом [1, с.261]. Для російської картини світу *чисте поле* – це прототипово російська місцевість, оспівана в класичній та сучасній поезії [17, с.150], в українській МКС цей

епітет характеризується дещо меншою частотою вживання. Пряме значення словосполучення *чисте поле* – поле, не поросле бур'янами, але в поезії частіше так називають вільну ділянку землі, вільну від хижих звірів, від ворогів тощо, або просто велику частину простору: “У *чистому полі* поховайте, звіру-птиці на поталу не дайте!” (Костенко); “У *чистім полі*, в *полі* на роздоллі, де колосочки проти сонця жмураються, Вернигора, Вернивода й Вернидуб – три велетні – зібралися та й журяться” (Костенко); “Наснився мені чудернацький базар: під небом, у *чистому полі*, для різних людей, для щедрих і скар, продавалися різні долі” (Костенко); “Верни мого сина з моря синього, з *поля чистого*, з краю далекого” (Гордасевич).

Концепт *поле*, що виступає типовим представником архетипу *земля* в українській свідомості, набуває специфічних рис ментальності народу, стає етноконцептом ідіоетнічної картини світу. Ядром концепту *поле* у ХХ ст. можна вважати такі інтерпретації: “елемент ландшафту”, “ділянка для вирощування рослин”, “великий простір”, символічне значення “життя” [пор. 4, с.5]. Концепт *поле* у нашій статті розглядався з точки зору його структури, місця в МКС, особливостей використання денотата в реальному житті, можливостей символізації поля в уявленні людей, можливостей лексичної сполучуваності, тобто було залучено комплексний підхід моделювання концептів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бибик С.П., Єрмоленко С.Я., Пустовіт Л.О. Словник епітетів української мови. – К., 1998.
2. Гнатенко П.І. Український національний характер. – К., 1997.
3. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М., 1984.
4. Дишлюк І.М. Лексико-семантичне вираження концепту “природа” у поетичній мові Л.Костенко. Автореф. дис...канд. філол. наук. – Харків, 2003
5. Донченко О.А., Романченко Ю.В. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психологічного повсякдення). – К., 2001.
6. Евзлин М. Космогония и ритуал / Предисл. В.Н.Топорова. – М., 1993.
7. Єрмоленко С.С., Харитонова Т.А., Ткаченко О.Б., Яворська Г.М., Ткаченко В.А., Шамота А.М. Мова в культурі народу (план-конспект) // Мовознавство. – 1998. – №5.
8. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996.
9. Лобур Н. Культ землі в українській мові // Дивослово. – 1996. – №3.
10. Минский М. Фреймы для представления знаний. – М., 1979.
11. Петриченко О. Мовно-культурологічний дискурс східних слов'ян у сегменті концептуалізації образу-міфологеми “вода” // Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна. – 2004. – Вип.34. – Ч.2.

12. Полложин М.М. Концепти як співвідносні зі значенням слова поняття // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 2002. – №32.
13. Рахилина Е.В. Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость. – М., 2000.
14. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К., 1999.
15. Словник символів культури України / За ред. В.П.Кочура. – К., 2002.
16. Словник української мови. В 11т./ За ред. І.К.Білодіда. – К., 1976. – Т.7.
17. Сукаленко Н.И. Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира. – К., 1992.
18. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4т. – М., 1987. – Т.3.
19. Храмова В. До проблеми української ментальності // Українська душа. – К., 1992.
20. Юнг К.Г. Архетип и символ. – М., 1991.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу концепту *поле*, що є втіленням архетипу *земля* в картині світу українського народу. Досліджується його семантика, структура, роль і місце в українській мовній картині світу, особливості лексичної сполучуваності та можливості використання у поетичному дискурсі II пол. ХХст. Спроба моделювання концепту здійснюється з допомогою комплексного підходу до вивчення концептів.

SUMMARY

The article is intended to present the analysis of the concept *field*, which represents archetype *land* in Ukrainian picture of the world. Its semantic, structure, role and significance in Ukrainian lingual picture of the world are being traced. There is the concept *field* in the poetry of the second part of XX century.

УДК 811. 161. 2' 367. 622

ОНОМАСТИЧНИЙ ХАРАКТЕР ЗАПОЗИЧЕНИХ ВЛАСНИХ НАЗВ У ДИЛОГІ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО «ЄВРОПА 45» І «ЄВРОПА. ЗАХІД»

Власні назви – це багатючий пласт мови, який вимагає всебічного мовознавчого дослідження. Ономастичні студії в Україні мають давні традиції. Ономастика як самостійна лінгвістична наука почала активно розвиватися ще в середині минулого століття. Вивчення літературних онімів та їх функціонування в художньому тексті розпочалося в 60-80-ті роки ХХ століття. Класичними працями в галузі ономастики стали дослідження Ю. Карпенка, В. Михайлова, Є. Отіна. Пізніше з'явилися роботи Л. Белея, В. Галич, В. Калінкіна, М. Карпенка, Г. Лукаш, О. Немировської та Т. Немировської.

Багато наукових розвідок присвячено розглядові ролі антропонімів у художньому тексті. Українська літературна ономастика – відносно молода наука. Наприкінці 80-х років ХХ ст. з'являються перші праці, виконані на матеріалі української літературної ономастики: Т. Немировська та О. Немировська досліджували літературну ономастику в творах М. Коцюбинського та О. Гончара [7, 8]. Вивчення літературної ономастики в творах українських письменників продовжувалося й у 90-х роках минулого століття, коли з'явилася низка дисертаційних досліджень із цієї проблематики. Так, В. Галич розглядає антропонімікон творів Олеся Гончара, виділяючи та аналізуючи різні аспекти власних назв; Г. Лукаш досліджує ономастикон прози В. Винниченка з погляду структурно-стилістичних особливостей; Л. Кричун вивчає функції антропонімів у сучасному українському сатиричному романі.

Більш ґрунтовними є роботи, присвячені проблемам передачі іншомовних онімів українською мовою. А. Гудманян у кандидатській та докторській дисертаціях розглядає проблеми відтворення іншомовних власних назв (англійських і німецьких власних імен, прізвиськ та географічних назв) засобами української мови. Автор досліджує фонографічну структуру іншомовних власних назв (англійських і німецьких), здійснює аналіз англійської та німецької художньо-белетристичної й науково-публіцистичної літератури, а також їх українських перекладів [1, 2].

В. Кам'янець ґрунтовно аналізує структурні, семантичні та функціональні особливості німецьких антропонімів (особових імен, прізвиськ та псевдонімів) і вивчає особливості їх передачі засобами української мови [6].

Т. Гриценко на матеріалі історичних романів «Я, Богдан» П. Загребельного, «Хмельницький» І. Ле, «Гомоніла Україна» П. Панча зістала складала, структуру та функції власних назв різних розрядів, визначила особливості трансформації онімної лексики в художньому тексті кожного з названих творів [3].

Вивченням передачі запозичених власних імен у художніх творах Павла Загребельного не займався ще ніхто, і це підкреслює актуальність і наукову новизну пропонованої розвідки. Теоретичне значення статті вбачаємо в подальшому поглибленні дослідження запозиченої лексики. Опрацьовані матеріали можуть бути використані в спецкурсах і спецсеминарах з проблем ономастики, що свідчить про практичне значення цієї праці.

Зауважимо, що існує багато класифікацій власних назв. Ми беремо за основу класифікацію О.В. Суперанської, яка схиляється до поділу ономастичного простору на своєрідні сектори: антропонімію, топонімію, зоонімію, фітонімію, космонімію, астронімію з астротопонімією, хрононімію, хрестонімію, міфонімію тощо; авторка цієї класифікації стверджує, що „у всіх категоріях власних імен наявний хронологічний аспект. Кожна епоха дає свої типові моделі. Аналіз імен у цьому плані може бути перспективним для низки історичних і етнографічних досліджень. Особливим аспектом є хронологія імен у художній літературі“ [9, с. 173].

У кожному історичному періоді існують загальновідомі факти та реалії, з якими можуть бути співзвучними й репліки, й імена героїв, і навіть підтекст літературного твору [9, с. 318]. Необхідною умовою для вивчення функціональних властивостей власних назв у художніх творах є аналіз цих творів. Ми обрали для дослідження в цьому аспекті романи Павла Загребельного «Європа 45» і «Європа. Захід», які до сьогодні не були предметом таких лінгвістичних студій. Дилогія П. Загребельного «Європа 45» і «Європа. Захід» має „...прикмети політичного роману, роману про міжнародне життя. У ній людина й історія наче стають віч-на-віч у конкретній, навіть «задокументованій» реальності. Викриваючи фашизм і неонацизм, П. Загребельний художньо досягнув конфлікту й характери, які тоді, в п'ятдесяті роки, наша проза так широко, масштабно ще не відображала: антифашистський рух Опору в Німеччині, Голландії, Італії, відстоювання на землі миру людьми різних національностей, конфронтація політичних сил у післявоєнній Європі, початок боротьби з нацистами, що за спинами аденауерів готувалися до реваншу“ [10, с. 27].

Головним задумом П. Загребельного стало розуміння політичного плину: подій щойно минулих, які продовжують бути сучасністю. Звідси й така точність у визначенні часу й місця, зафіксованих у назвах, використаних у дилогії. Оскільки досліджувана дилогія була створена й видана в II половині XX століття, коли ще не існувало норм сучасного правопису, всі при-

клади ми подаємо, зберігаючи орфографію цитованих першоджерел. Так, дата й місце по-календарному визначені вже в першому розділі роману «Європа 45»: „Ніч звернула на свою другу половину і вже несла новий день, який потім увійде в історію як день «Д» – 6 червня 1944 року“ [5, с. 18]. Ці дані зафіксовані в історичному документі – рапорті: „Стрільбище Вани, 6 червня 1944 року. Присутні: фельдфебель Кноблаух з команди 4225 і зондерфюрер гестапо Швайнегунд“ [5, с. 6]. Підкреслимо, що цей документ у діалогії не єдиний, тут зафіксовано багато інших **документонімів**: *Тріанонський мирний договір* [5, с. 144], *Гаазька конвенція* [5, с. 328], *кодекс Наполеона* [4, с. 22], *акт про капітуляцію* [4, с. 95], *Статут Міжнародного трибуналу* [4, с. 190].

Тому не випадково автор наводить назви декількох **військових операцій**: «...вступала в силу «Операція Вісь», що передбачала роззброєння і взяття в полон усієї італійської армії» [5, с. 199]; «Операція студент» передбачала арешт уряду маршала Бадольо і королівської сім'ї» [5, с. 199]; *Операція «Марс»* [5, с. 205]; «Керівник «Операції Бернад» повернувся до замку Лабер» [5, с. 255].

Але історію творять люди, тому в аналізованій діалогії П. Загребельного надзвичайно великою є кількість дійових осіб. Усі **антропоніми**, які використовує автор для найменування персонажів, утворюють **антропонімний простір** діалогії. Ми вважаємо за доцільне зараховувати до літературних антропонімів усі назви осіб, використані автором у діалогії. Наприклад: «Армія фашистського генерала Паулюса форсувала Дон і взяла напрямом на Волгу. Відомство доктора Геббельса на весь світ розголосило, що Радянський Союз не протримається і місяць» [5, с. 116]; «Герінг, Гімлер і Гейдріх сиділи в кабінеті «товстого Германа»» [5, с. 137].

Ім'я допомагає письменникові локалізувати дію діалогії в часі та просторі. Павло Загребельний – справжній митець слова – відтворює на сторінках досліджуваних романів ономастичну картину описуваного ним часу (військових дій Другої світової війни). Для більшої достовірності зображуваного автор використовує, часто поряд з антропонімами, велику кількість **хрононімів** (назв періодів часу). Вони можуть називати:

а) **великі періоди часу в узагальненому розумінні**: «Усталена дата відкриття Другого фронту – літо 1942 року» [5, с. 117]; «В липні сорок четвертого року ад'ютантові фельдмаршала Кейтеля полковникові фон Штауффенбергу все ж таки вдалося пронести до сфери безпеки номер один портфель з бомбою» [4, с. 170];

б) **конкретні дати**, подані в словесно-цифровому запису: «19 липня відбулася зустріч Гітлера з Муссоліні» [5, с. 197]; «26 липня 1943 року в Італії стався державний переворот» [5, с. 198]; «15 липня 1945 року о п'ятій годині після полудня над американською пусти-

нею Аламогордо в штаті Нью-Мехіко здійнявся в небо велетенський димовий гриб і пекельно-червоний зблиск першого атомного вибуху осяєв піски» [4, с. 172];

в) **опосередковані періоди часу:** «Той щось пробурмотів щодо „зрадників двадцятого липня“» – так називали есесівці всіх солдатів і офіцерів німецької армії після замаху на Гітлера 20 липня 1944 року (примітка наша – Л.С.) [5, с. 350].

Локалізація дії художнього твору в часі відбувається також через уживання так званих **хронотопів** – прізвищ осіб, відомих у даний історичний період (Друга світова війна). До дійових осіб досліджуваної діалогії належать:

а) **політичні та військові діячі:** польський президент *Рачкевич*, американський президент *Рузвельт*, англійський президент *Черчілль*; *Гітлер*, дуче Італії *Беніто Муссоліні*, *рейхсмаршал Герінг*, *генерал Паулюс*, *Гімлер*, *Кальтенбруннер* тощо. Таке об'єднання пояснюється тим, що в той історичний період багато політичних діячів були також і військовими (*Рузвельт*, *Черчілль*, *Гітлер*, *Муссоліні*);

б) **інші відомі історичні особи:** шведський промисловець *Альфред Нобель* тощо.

Герої роману «Європа 45» – люди різних країн світу, що об'єдналися в невеликий партизанський загін, який самовіддано бореться проти фашизму. «Європа. Захід» є продовженням роману «Європа 45», де автор зображує перші повоєнні місяці в Західній Європі (особливо в Західній Німеччині), змальовує появу на політичній арені Конрада Аденауера, висвітлює проникнення в політичне життя колишніх гітлерівців, показує ганебну роль католицької церкви в створенні міжнародного напруження.

У ономастиконі аналізованої діалогії П. Загребельного велику групу становлять німецькі прізвища та власні імена: *Рольф*, *Дольман*, *Гофман*, *Вольф*, *Вальтер*, *Ганс*, *Макс*, *Пауль*, *Конрад*, *Зігфрід*, *Альфред*, *Гейдріх*, *Доріс*, *Гільда*, *Єва Браун* та багато інших. Крім того, в антропоніміконі Павла Загребельного спостерігаємо чимало запозичень з антропонімічних систем інших народів. Вони підсилюють реалістичну основу діалогії, сприяють достовірності зображених подій і вказують на місце дії художнього твору. У діалогії виступають персонажі різної національної належності, які носять найменування, притаманні антропонімії певного народу, характерні для певної мови: польської – *Ян*, *Рачкевич*, *Людвіка Сольська*, *Казік Марчинський*; чеської – *Франтішек*, французької – *Андре*, *Ріго*; англійської – *Якоб*, *Джон*, *Кліфтон Честер*; італійської – *Фаріначчі*, *Скорцєні*, *Грачіолі*; іспанської – *Маріон Серволо*.

Зауважимо, що в діалогії, поряд із запозиченими, функціонують і українські прізвища: *лейтенант Михайло Скиба*, *військовий лікар*

Мазуренко, а також російські: майор Зудін, рядовий Юра Івкін, Льоня Саприкін та інші (військовослужбовці Радянської Армії). Це пояснюється фактором достовірності зображення тогочасної дійсності, адже Радянська Армія була одним з учасників бойових дій під час Другої світової війни.

Отже, наявні в діалогії персонажі різних національностей допомагають письменникові наочно показати, що на боротьбу з фашистами піднялися різні народи: «...офіцер Радянської Армії Михайло Скиба, сержант англійської морської піхоти Кліфтон Честер, і майор Війська Польського Генрик Дулькевич, і французький капрал Раймонд Ріго, італійський берсальєр Піппо Бенедетті, чех Франтішек Сливка, унтер-офіцер вермахту Гейнц Корн» [5, с. 328].

Письменник використовує майже всі способи та засоби іменування, які існують в українській антропонімійній системі та сформувався в процесі її розвитку:

1. Одночленні найменування персонажів діалогії:

- повні адаптовані та неадаптовані імена: *Зігфрід, Доріс, Гейнц, Науйокс, Гейдріх, Раш, Хогсварт, Вернер, Зендгер* тощо;

- прізвища та їх розмовні варіанти: *Корн, Дітріх, Рем, Фінк, Тербовен, Ріббентрон, Лібіх, Скорцені* тощо;

- прізвиська: *Каретта* (для Клари Хорст); *Гуссі* (для Августи Цінсер).

2. Двочленні найменування:

- ім'я та прізвище: *Артур Гарріс, Брунгільда Сак, Еріх Кох, Отто Дітріх, Зепп Дітріх, П'єтро Бадольо, Єва Браун, Емма Вайєр, Макс Валлраф, Лілі Сут, Арнульф Фінк, Герман Оберт, Фрідріх Поске, Готфрід Лейтхольд, Віра Бобровська, Зіта Рітоссо, Мімі Росетто* тощо;

- двочленні імена: *Віктор-Еммануїл*;

- двочленні прізвища: *Збишко-Потоцька, Донб-Барнацький*.

3. Тричленні найменування:

- подвійне ім'я та прізвище: *Рольф Марія Фінк, Арнульф Марія Фінк, Бадальо Беніто Муссоліні, Андре-Франсуа Понсо, Умберто Віктор Еммануїл, Вільгельм Карл Герст*.

Вибір антропонімних конструкцій зумовлений значущістю персонажа в суспільстві чи певній соціальній групі. Залежно від ситуації змінюється й формула найменування. Отже, можна зробити висновок, що вагому групу антропонімного простору діалогії Павла Загребельного становлять прізвища.

Здебільшого лише прізвиськом іменуються:

а) персонажі, які мають високий статус у суспільстві чи в армії: *бурмістр Аденауер, барон фон Кюммель, граф Чіано, барон фон Берлепш, обер-бургомістр Лейпцига Герделер, барон фон Нейрат, док-*

тор Геббельс, прем'єр Бадольо; командуючий Лютце, керівник мюнхенського СА Шнайдгубер;

б) герої твору, прізвиська яких ужиті разом зі словами, що вказують на військове звання персонажа (від найвищого до нижчих): рейхсмаршал Герінг, фельдмаршал Рунштедт, генерал Донб-Барнацький, генерал Паулюс, генерал Шлейхер, генерал Кейтель, адмірал Канаріс, генерал Ейзенхауер, генерал де Голль, генерал Фітінгоф, адмірал Фріденсбург, генерал Штумпф, генерал Йодль, полковник фон Штауфенберг, майор Бух, капітан Відеман, обер-лейтенант Карлсен, фельдфебель Кноблаух. Такі конструкції функціонують у мовленні через відповідні норми військового етикету.

Наприклад: «...адмірал Хорти, граф Телекі, земельний магнат князь Віндішгрец – організували виробництво фальшивих банкнотів» [5, с. 144]; «... графиня Вільденталь – жінка з дуже високими зв'язками в Берліні» [5, с. 183]; «...гітлерівська армія генералів Буссе, Венка, Хейнріці, Шернера, яка втекла з східного фронту...» [4, с. 96]; «В полон до американців здалися фельдмаршали Лоеб і Ліст» [4, с. 96].

Іноді автор романів називає таких персонажів на ім'я та прізвисько:

а) посол Отто Абетці, графиня Елен де Порт, французький посол Андре-Франсуа Понсо, посол Великобританії сер Персі Лоран;

б) маршал Артур Гарріс, генерал Той Спаатс, капітан Норман Роупер.

Крім широкого антропонімного простору, в досліджуваній диалогії Павла Загребельного ми зафіксували також велику кількість **топонімів**:

- **ороніми** (власні назви гір та інших височин) – Апенніни, Татри, Ейфель, Шварцвальд, гірський масив Гран Сассо, Австрійські Альпи, Швейцарські Альпи. Наприклад: «...на скелястих перевалах Апеннін...» [5, с. 399]; «Це був один з пустельних перевалів у Тірольських Альпах» [5, с. 436]; «З-під чеських снігів, з-за високих Татр і стрімких Альп ти вітаєш мене...» [5, с. 452].

- **гідроніми**: назви німецьких річок – Рейн, Одер, Ельба, Рур, озер – Гарда, Комо, Штарнсбергзее, Теплітцзее. Наприклад: «Весна вже прийшла на озеро Комо» [5, с. 485]; «...понтонний двокілометровий міст через озеро Гребнітц і річку Гавелу...» [4, с. 172].

- **дримоніми** (назви лісових масивів) – Комп'єнський ліс [4, с. 118].

- **фітоніми** (власні назви окремих рослин), наприклад: «...білі петостки троянди «Пій XI», ...ніжно-рожеві троянди, що носили ймення «Тисяч красот», ... півів свого співбесідника до пурпурової квітки і повідомив, що цей сорт називається «Ліпші часи» і що він, Аденауер, вивів споріднену з ним троянду, яку назвав своїм ім'ям «К. Аденауер»» [4, с. 17].

Крім природних географічних об'єктів, існує велика група об'єктів, що пов'язані з діяльністю людини, які вона створила чи вдосконалила. Це зокрема такі:

- **хороніми** (назви великих областей) – *Вісконсин, Луїзіана* (штати в США), *Рейнланд-Вестфалія, Рурська область, Баварія, Тюрінгія, Східна Пруссія* (німецькі області), *Північна Італія, Тіроль, кантон Граубюден*.

- **ойконіми** (назви населених пунктів), зокрема:

а) **німецькі міста**: *Дуйсбург, Кобленц, Дюссельдорф, Заксенгаузен, Кельн, Берлін, Аахен, Дельбрук, Гамбург, Ріхау, Мюнхен, Ессен, Годесберг, Дрезден, Лейпціг, Дейц, Франкфурт-на-Майні, Оберальмансгаузен, Потсдам* та ін.;

б) **європейські столиці**: *Берлін, Берн, Відень, Прага, Рим, Париж, Лондон, Амстердам*;

в) **голландське містечко** *Хогсварт*;

г) **швейцарські міста**: *Женева, Базель, Цюрих, Шафхаузен*;

д) **американські міста**: *Нью-Йорк, Чикаго*.

Наприклад: «...бомби сипалися на Кельн, Мюльгайм, Аахен, Дейц, Мюнхен-Гладбах, Брюль» [5, с. 217]; «...есесівські казарми в Оссендорфі...» [5, с. 319]; «Вони їхали через Майєнфельд, Кюбліс, Костерс. У Давосі перейшли до іншого поїзда, який повіз їх на Тіченкастель» [5, с. 462].

- **урбаноніми** (назви вулиць та інших невеличких об'єктів усередині населених пунктів, назви будівель і інтер'єрів): *берлінська тюрма Моабіт; «кабарет „Алі-Баба“, що на вулиці Каровій»* [5, с. 26]; «*Доріс у своїй затишній маленькій квартирі на Бензбергштрассе*» [5, с. 66]; «*Дельбрук. Бензбергштрассе, 27*» [5, с.133]; «*У підвалах гестапо на Лейпцігерплатц*» [5, с. 141]; «*Палац Ротшильда*» [5, с.143]; «*Трендлі-стріт*» (вулиця в Лондоні) [5, с. 147]; «*Карловий університет в Празі*» [5, с. 150]; «*Букінгемський палац*» [5, с. 161]; «*королівський палац Квірінала*» [5, с.198]; «*Широка й пряма вулиця Толедо привела його до молу Санта-Лючія*» [5, с.203]; «...на трибунах гігантського нюрнберзького стадіону „Партайгеленде“» [5, с.218]; «*Анрі Сітроен, Париж, сімнадцять, рю Гонкур*» [5, с. 267]; «*До вілли в Рендофер-хеймі (вулиця Ціннігсвег, номер вісім, а')*» [4, с. 16]; «...приїхали на вулицю Ля Гренель, де містилося радянське посольство» [4, с. 44]; «...в Римі на віа деї Тауріні...» [4, с. 77]; «*Магістратура містилася у великому триповерховому будинку на Гогенцоллернінг. Звичайно ж, це була не стара Кельнська ратуша...*» [4, с. 102]; «*Я живу в Ніппесі. Кошиця Альтендорферштрассе*» [4, с. 149]; «*Берлін. Приміщення на Принцальбертштрассе, кімната двісті тридцять сім*» [4, с. 150].

У досліджуваній діалогії П. Загребельного знаходимо також велику кількість **хрематонімій**, зокрема **назви зброї**, наприклад: «*Він збудував знамениту гармату „Велику Берту“*» [4, с. 188]; «...в сорок першому ревів на східному фронті „Великий Густав“, вісімсотмільметрова гармата» [4, с. 189]; «*Атомну бомбу...він назвав ім'ям своєї матері „Енола Гей“*» [4, с. 255].

Неможливо реально зобразити історичні події, не використавши назв комплексних об'єктів. Тому в аналізованій діалогії П. Загребельного знаходимо велику кількість **назв організацій та установ**, насамперед військових; багато з них є абрєвіатурами: *гестапо*, *крипо* (кримінальна поліція), *ЕКШ* – скорочена назва „Етелькозі Шеветсеґ“ (таємна реакційна мілітаристська організація, яка виникла в Угорщині в 1919 році для боротьби з революційним урядом Бела Куна), англійська військово-повітряна база *Стенмор*, *Інтеллідженс Сервіс*. Деякі назви транслітеровано мовою оригіналу, наприклад: *Military Government*, *International Refugee Organisation* (Міжнародна організація в справах військових утікачів (біженців)). До цієї групи також відносимо **назви об'єднань і фірм**: *парфуми паризької фірми „Коті“*, *трест „Роял Датч шелл“*, *фірма Сітроена*, *банкірський дім „Соломон Оппенгейм-молодший і компанія“*, *заводи Круупа*.

Окрему групу становлять **назви церков, монастирів, соборів**: *церква Святого Петра*, *монастир Марії Лаах*, *собор Сан-Лоренцо*. Такі назви в тексті досліджуваної діалогії трапляються нечасто.

Автор діалогії широко використовує **назви органів періодичної преси**: англійські газети „*Лондон Газетт*“ та фінансова „*Файненшел ньюс*“, німецькі газети „*Фелькішер Беобахтер*“ і „*Кельніше Рундшау*“, швейцарська газета „*Цюрхер цайтунг*“, італійська комуністична газета „*Уніта*“, наприклад: «*Конрад Аденауер дав інтерв'ю кореспондентам „Ньюс Кронікл“ і „Ассошіейтед пресс“*» [4, с. 292].

Назви знаків відзнаки, медалей, орденів – **фалероніми** – посідають вагоме місце в діалогії з огляду на її військову тематику: *Рицарський хрест*, *Хрест Вікторії*, *орден Британії*, *орден Підв'язки*, наприклад: «*Потім йому принесли медаль. Те саме „Пурпурове серце“, яке давали всім американським солдатам за поранення*» [4, с. 125]; «*...Медаль влучного стрільця, Бронзову зірку, Срібну зірку, військовий хрест з пальмами і, нарешті, Почесну Медаль Конгресу*» [4, с. 125].

Павло Загребельний також не залишає без уваги **зооніми** – імена тварин і птахів, наприклад: «*Мій півень Президент був найкрасивішим півнем у Штатах. Моя курочка Флауер поставила рекорд несучості*» [4, с. 176]

Отже, запозичені власні назви посідають особливе місце серед інших мовних засобів, які письменник використовує для художнього оформлення свого твору. Вони виступають виразниками ідейно-художнього задуму автора, допомагають втіленню авторських поглядів на світ у художньому творі, колоритному й реалістичному змалюванню описуваних подій. Найбільш чисельними є групи антропонімів та топонімів. Найменування героїв-іноземців, назви європейських міст, гір, річок і озер, селищ, вулиць, окремих будівель, які стали визначними пам'ятниками, назви організацій, об'єднань, підприємств, найме-

нування органів періодичної преси корелюють з реальними факторами тієї мови, до якої вони належали: англійської, німецької, французької, польської, італійської, іспанської. Стилістичний контраст антропонімів і топонімів різного походження створює своєрідний ефект експресивності та пізнавальності, бо показує національну різнобарвність прізвищ та географічних назв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гудманян А.Г. Відтворення власних назв у перекладі: Автореф. дис...д-ра філол. наук. – К., 2000. – 40 с.
2. Гудманян А.Г. Фонографическая адаптация заимствованных антропонимов (на материале английского и украинского языков): Автореф. дис...канд. филол. наук. – К., 1992. – 17 с.
3. Гриценко Т.Б. Власні назви як засіб стилетворення в українській історичній прозі другої половини ХХ століття (на матеріалі романів про Б. Хмельницького): Автореф. дис...канд. філол. наук. – К., 1998. – 17 с.
4. Загребельний П.А. Європа. Захід. – К.: Молодь, 1961. – 293 с.
5. Загребельний П.А. Європа 45. – Харків: «Прапор», 1989. – 527 с.
6. Кам'янець В.М. Структурні, семантичні та функціональні особливості власних назв сучасної німецької мови (на матеріалі особових імен, прізвищ та псевдонімів): Автореф. дис...канд. філол. наук. – Львів, 2001. – 18 с.
7. Немировская А.Ф. Ономастическое пространство в художественном тексте (на материале романа О.Гончара «Твоя зоря»): Автореф. дис...канд. филол. наук. – К., 1989. – 16 с.
8. Немировская Т.В. Собственное имя в творчестве М.М. Коцюбинского: Автореф. дис...канд. филол. наук. – К., 1988. – 20 с.
9. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 364 с.
10. Фашенко В.В. Павло Загребельний: Нариси творчості. – К.: Дніпро, 1984. – 204 с.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається адаптація іншомовних власних назв українською мовою в художніх творах Павла Загребельного. Спираючись на класифікацію власних імен Суперанської О.В., авторка для кожного її розряду наводить приклади з діалогії П. Загребельного «Європа 45» і «Європа. Захід».

SUMMARY

The article deals with adaptation of foreign proper names by the Ukrainian language in novels written by Pavlo Zagrebelny. According to the classification of proper names of O. V. Superanskaya the author supports each category with examples from the dilogy "Europe 45" and "Europe. West" by P. Zagrebelny.

*О.Б. Франко
(Київ)*

УДК 811.112.2'42

**ОЦІНКА ЯК ЗАСІБ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ
НА АДРЕСАТА В СПОНУКАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ
(НА МАТЕРІАЛІ НІМЕЦЬКОМОВНОГО
ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ)**

Важливим об'єктом лінгвістичного дослідження є спонування, оскільки воно містить значний емоційно-вольовий потенціал. Оцінна семантика притаманна усім різновидам практичних дискурсів [термін Ю.Габермаса, 1992], до яких належить також і спонукальний дискурс розмови. Під спонукальним дискурсом розуміємо виявлення та реалізацію спонукальних інтенцій партнерів по спілкуванню. Як різновид практичних дискурсів спонукальний дискурс включає як стадії інформативно-аргументативного обґрунтування, так і стадію оцінної діяльності мовця-ініціатора. Будь-які практичні дискурси містять оцінну семантику, оскільки вони є не абстрактними суспільними проявами, а вербально зафіксованим вираженням комунікативної функції, зумовленої традиціями суспільства. Однією із суттєвих тенденцій дослідження дискурсу і є вивчення взаємодії дискурсу та суспільства [6, с.55]. В оцінному дискурсі, що входить до складу ширшого спонукального дискурсу, актуалізується комунікативна стратегія оцінки події, явища, властивостей предмета, поведінки людини тощо. Все розмаїття оцінок може бути охоплене терміном „аксіологічні стратегії” [6, с.54].

Завданням цієї статті є аналіз висловлень ініціатора спонукального дискурсу, семантико-прагматична структура яких містить експресивний оцінний потенціал. Мета дослідження полягає у визначенні їхнього впливу на досягнення максимального спонукального ефекту.

Поняття оцінки широко досліджувалася мовознавцями другої половини ХХ ст. [2, 4, 1, 8, 3]. У сучасній лінгвістиці воно пов'язується з поняттям

інтенсивності, під якою розуміють всі розбіжності, які можна звести до категорії кількості, сили, цінності та величини [2, с.210]. Вираження оцінки відбувається за участю різноманітних мовних засобів, що виступають у текстах мовленнєвого жанру розмови. Розподіл раціональної оцінки у практичному мовленні здійснюється відповідно до оцінного змісту певного типу тексту. До акту оцінки як до засобу психологічного впливу на адресата в спонукальному дискурсі мовець-ініціатор найчастіше вдається з метою створення психологічної нерівноваги у свідомості адресата.

Оцінка розглядається нами з погляду протиставлення позитивного/негативного та поганого/хорошого, що створює модальну рамку, яка накладається на значну кількість висловлень учасників спонукального процесу. Між зонами позитивного/негативного лежить зона нейтрального. Для шкали оцінки в континуумі спонукального дискурсу характерне як наростання/спадання, так і недискретність ознаки. Вона і є континуумом, де постійно наростає або спадає ступінь ознаки [4, с.52]. Шкала оцінки і стереотипи не мають мовного вираження у свідомості мовця, однак є дуже важливими для успішного протікання комунікативного процесу. Головне призначення оцінних суджень, висловлених мовцем у спонукальному дискурсі, в тому, щоб створити вплив на адресата. Його інтерпретація, таким чином, включає і фактор адресата, і комунікативну мету конкретного акту мовлення [1, с. 6].

Семантико-прагматична структура оцінки є складним феноменом, оскільки вона будується на поєднанні різних ознак об'єкта. Шляхом оцінної діяльності мовця в спонукальному дискурсі відбувається орієнтація адресата на спрямування його мовленнєвої чи немовленнєвої поведінки у конкретній екстралінгвальній ситуації. За допомогою емоцій, які виникають в адресата внаслідок оцінної діяльності ініціатора, робиться спроба привести до відповідності внутрішній стан його свідомості реальній комунікативній ситуації, що сприяє комунікативному успіху.

Вираження оцінки адресата мовцем у мовленні може бути представлено як на семантичному, так і на семантично-прагматичному та прагматичному рівнях. Семантичний спосіб вираження оцінки адресата мовцем є основним і здійснюється за допомогою мовних одиниць, що містять оцінку онтологічно. Семантично-прагматичний спосіб – змішаний, оскільки для нього характерні певні особливості семантичного і прагматичного методів передачі значення оцінки. При прагматичному способі вираження ставлення мовця до адресата мовець опирається на контекст, ситуацію спілкування та існуючі в суспільстві стереотипні уявлення про позитивні/негативні сторони життєдіяльності людини. Семантико-прагматична структура оцінки складається із суб'єкта оцінки, мовного засобу, що використовується ним, об'єкта оцінки, підстави оцінки, аспекту оцінки, шкали оцінки, оцінного стереотипу, контексту та ситуації спілкування.

Адресат як безпосередній учасник комунікативної ситуації може оцінюватися мовцем не лише у загальному плані: своє відношення до нього мовець може виразити, оцінивши його дії, поведінку, спосіб життя, характер тощо. Ознаки адресата і ознаки оцінки – це не одне і те саме. Оцінні ознаки є вторинними, вони не належать адресатові, а приписуються йому мовцем на основі ознак об'єкта оцінки і ставлення мовця до них. Ознаки адресата є підставою оцінки. Ті ознаки і стани об'єкта екстралінгвальної дійсності, що стали підставою оцінки, є денотатом лексичної одиниці, який представляє в лексико-граматичній структурі висловлень оцінку певного параметра адресата. Денотат в нашому розумінні – це клас предметів, а також типове уявлення про них за їх формою, призначенням, станом чи ознакою [7, с.88].

Місце адресата в „картині світу” визначає набір засобів оцінки, які використовує мовець у спонукальному процесі. Так, у свідомості мовця як ініціатора певного спонукального процесу, існує уявлення про денотативно-понятійні сфери адресата – це ознаки і стани адресата, які об'єктивно існують і відображаються у свідомості мовця у вигляді певної системи. Денотативно-понятійні сфери відображають комплексний характер їх значень, у присутності як денотативних, типізованих уявлень про адресата, так і понятійно-змістових, що відображають зв'язок і розбіжності між ознаками та властивостями чи характеристиками адресата. До денотативно-понятійних сфер адресата як об'єкта оцінки належить: 1) сфера фізіологічних особливостей адресата; 2) сфера індивідуально-психологічних особливостей адресата; 3) сфера етичних проявів адресата; 4) сфера естетичного рівня адресата; 5) сфера соціально-рольових функцій адресата; 6) сфера телеологічних ознак адресата; 7) сфера почуттів та емоцій, які адресат викликає у мовця. Слід зазначити, що ці сфери можуть перетинатися, тому в багатьох випадках важко встановити, де закінчується одна сфера ознак і починається інша, адже неможливо провести чіткої межі між різноманітними проявами життєдіяльності людини. Часткове накладання денотативно-понятійних сфер адресата утворює спільні зони, де відбувається компресія інформації. Це явище часто відбувається в актуалізованому висловленні, коли на інформацію, що міститься в ньому, нашаровується інформація контексту. Неоднозначність висловлення є проявом мовленнєвого маніпулювання, до якого часто вдається досвідчений ініціатор, добре обізнаний насамперед щодо психологічних особливостей адресата.

Найбільш характерною рисою запланованих дій людини є їх цілеспрямованість. Це забезпечує основні вимоги і критерії оцінки. Керований певним комунікативним завданням мовець вибирає об'єкт для його вирішення. На початку безпосередньої комунікативної ситуації об'єкт (адресат) стає насамперед об'єктом оцінювання. Вибір ознаки оцінювання адресата обов'язково передбачає вихід на конкретну перс-

пективу, тобто мовець вже на початку спонукального процесу намагається зорієнтувати увагу адресата в необхідному для себе руслі. Оцінка – це найяскравіший представник прагматичного значення [1, с. 5].

Для того, щоб оцінити об'єкт, мовець повинен “пропустити” його крізь призму свого світосприйняття: природа оцінки відповідає природі людини. Цим визначаються межі оцінної діяльності людини. Оцінюється те, що потрібно (фізично і духовно) людині чи людству. Розглядаючи функції оцінки в спонукальному дискурсі, дуже важливим є розуміння аспекту, з позиції якого відбувається оцінювання адресата. Від аспекту оцінки залежить, яку лексичну одиницю для оцінки адресата вибере мовець на шкалі оцінок. Звернемося до фрагмента дискурсу, взятого із роману А. Зегерс, основними учасниками якого є радник комерції Кастріціус та його співрозмовник Гельмут [3*, с. 424-427]. До акту оцінки мовець Кастріціус звертається неодноразово. Визначимо аспект семантико-прагматичної оцінки, висловленої мовцем Кастріціус стосовно адресата. Будучи переконаним на основі попереднього досвіду спільної діяльності в тому, що Гельмут має необхідні якості для реалізації його конкретного задуму, що полягає у знищенні будинку, Кастріціус прагне мобілізувати Гельмута на здійснення цього задуму. Вже на початку комунікативної ситуації мовець вводить блок висловлювань, які містять семантико-прагматичний оцінний компонент:

1. *Sie sehen sich selbst noch ziemlich öhnlich.*
2. *Sie sind freilich noch ziemlich jung.*

Вживаючи у висловленні 1 прикметник *öhnlich* у лексичному оточенні *sich selbst, noch ziemlich*, мовець порівнює адресата з тим Гельмутом, якого він знав раніше і з яким у нього були спільні справи (пор. докомунікативні установки мовця щодо слухача: *Helmut von Klemm sei noch gut zu gebrauchen für dieses und jenes*) (*Гельмута фон Клемма добре використати ще для цієї або іншої справи*). Оцінка адресата відбувається через оцінювання сфери його фізіологічних особливостей та сфери індивідуально-психологічних особливостей, утворюючи тим самим зону накладання цих сфер. Це призводить до сильної компресії інформації в розмові вже на самому її початку. Мовець Кастріціус у такий спосіб повідомляє адресату своє задоволення його молодістю і тим, що він все ще залишився таким, як і раніше. Кастріціус вважає ці ознаки не лише позитивними, але й насамперед необхідними для виконання основного завдання – знищення будинку. Оцінивши Гельмута позитивно, він обирає його безпосереднім виконавцем здійснення задуму. Прагматичний оцінний компонент, що виводиться на основі аналізу глибинної структури зазначеного висловлення, можна передати так: „Ти добрий виконавець” чи „Я задоволений твоїми вчинками”. Лексичний елемент *sich öhnlich*, підсилений інтенсифікаторами *selbst, noch ziemlich*, набуває оцінки із знаком “+”.

Слід зауважити, що адресат не висловлює жодних зауважень стосовно таких експлікацій мовця, тобто, він погоджується з оцінкою мовцем. Відбувається збіг стереотипних уявлень обох комунікантів про їх досвід попередньої співпраці в минулому.

Висловлення "2" – це оцінка особистісних характеристик адресата, які мовець виражає через денотат *jung*, тобто знову ж на основі порівняння. Рису "молодий" мовець розглядає як позитивну, адже молодий в стереотипному розумінні означає, насамперед, повний сил, енергійний; саме такі якості, вважає мовець, і потрібні для виконання намічених дій. Таким чином, виразивши своє ставлення до адресата через позитивну оцінку його рис характеру (хорошу дієздатність) та вікових особливостей, які належать до сфер фізіологічних особливостей адресата та сфери його індивідуально-психологічних особливостей, мовець подолав перші можливі перешкоди і створив безпосередній спонукальний ефект в реальній комунікативній ситуації. Адресат, не виразивши жодного зауваження щодо такої оцінки, цілковито погодився з нею. Погляди мовця і адресата збіглися, таким чином мовцеві вдалося досягти вже на самому початку спонукального процесу значного рівня порозуміння з адресатом. Спільність в оцінці створила перші точки зіткнення співбесідників у комунікативному процесі, що лише розгортається, і забезпечила успішний розвиток наступних спонукальних кроків мовця.

Зорієнтувавши адресата Гельмута в екстралінгвальної ситуації, що склалася навколо предмета "*dieses Haus*" – будинку мовця, ініціатор, перед тим як перейти до прямого спонукування, заявляє: „*Und jetzt hab ich sie rufen lassen für Ihren Tätigkeitsdrang. Ich weiß, du bist gerissen.*” (Я звелів тебе покликати, тому що знаю твоє прагнення до дії. Я знаю – ти хитрий.). Прагматична доцільність введення в загальний контекст комунікативної ситуації цього висловлення полягає саме у високій концентрації логічного змісту, емоційної експресивності та особистих авторських смислів, переданих імпліцитно. *Du bist gerissen - Partizip Perfekt, gesprochene Sprache, meistens pejorativ, abwertend, verächtlich – ein Bursche, ein Kerl, ein Betrüger, ein Geschäftsmann – so, dass sie alle Tricks kennen und anwenden, um alle Vorteile für sich zu nutzen = schlau* [10, с.418]. Експресивний оцінний потенціал лексичної одиниці *gerissen = schlau* спрямований у спонукальне річище, русло превентивної оцінки і є аргументом щодо вибору мовця. Це збалансована оцінка соціально-рольових функцій адресата в конкретній комунікативній ситуації. Висловлення, актуалізовані мовцем безпосередньо перед постановкою основного завдання, свідчать про те, що мовець не лише повідомляє адресатові, як він оцінив його попередні дії (оцінка позитивна), але й те, що такі бездоганно виконані дії він очікує від нього і тепер: "Мені подобається твоє прагнення до праці." Експресивний оцінний потенціал висловлення 1– "Ти добре виконуєш запропоновану роботу, тому я

задоволеній тобою!” Адресат вдруге в цій комунікативній ситуації погоджується з мовцем, відбувається повторний збіг оцінки тепер уже соціально-рольових функцій адресата. Прийнята адресатом позитивна оцінка дозволяє мовцеві створити у свідомості адресата таку психологічну картину світу, що дозволяє йому успішно актуалізувати найбільш спонукально навантажені висловлення, які адресат погоджується виконати: „*Du muЯt alles gut vorbereiten, zuverldssige Leute, den Bulldozer und so, und du lЯt das Haus im Nu ausrdumen und dann sofort abtragen*“ (Тu повинен все добре організувати (надійних людей та інше), і тu звелиши дуже швидко звільнити будинок і відразу ж знести його).

Максимум контекстної залежності робить оцінку одним із типів прагматичного значення, яке найбільш важко визначити. Оцінку можна розглядати як один із видів модальності, яка накладається на дескриптивний зміст мовного вираження [4, с. 11]. Модуси оцінки та аксіологічні предикати належать до тих компонентів кваліфікаційної структури, що моделюють оцінні значення [4, с.47]. Оціночні модуси – це варіанти модально-оцінної єдності, які виражаються через аксіологічні (оціночні) предикати: „*Я радий/ щасливий/ надіюсь/ боюсь/ шкодою, що питання вирішене*”. Модус припущення і є тим хитким містком, який людина може перекинути зі світу цінностей у світ фізичний. Цьому модусу/дієслову міркування та припущення/ і підпорядковуються мотиви оцінки незалежно від того, яку синтаксичну позицію вони займають у структурі висловлення.

Оцінне значення зумовлене фактичними властивостями об’єкта тією мірою, якою воно ними мотивується. Мотив оцінки має об’єктивний характер, але не перебуває з самою оцінкою ні в каузальних відношеннях, ні у відношеннях логічного висновку. Мотив оцінки не входить у семантику оцінного предиката, оскільки перебуває поза межами мови у традиційному її розумінні. Включаючись у контекст, оцінка характеризується особливою структурою, що містить як обов’язкові, так і факультативні елементи. Цю структуру можна представити як модальну рамку, яка накладається на висловлення і не збігається ні з його логіко-семантичною побудовою, ні з синтаксичною. Модальна рамка оцінки відноситься до прагматичного аспекту висловлення, однак вона тісно пов’язана і з семантикою оцінної структури.

Оцінна діяльність ініціатора в наступному фрагменті спонукального дискурсу, взятого із роману Ремарка [2*, с.240-245], має на меті створення відповідного психологічного стану адресата, завдяки чому створюється певна модальна рамка сприйняття фізичного стану адресата Рут (Рут захворіла і умови, в яких вона перебувала, не краще місце для лікування):

Bauer: “Da muЯ sie wohl ins Krankenhaus. Hier kann sie dann nicht bleiben. Sie braucht Pflege. Ich wЯrde sie an Ihrer Stelle ins Krankenhaus bringen.”

*“Es kann eine Lungenentzündung geben, da oben, wissen Sie das?”
 “Sie sollten in einem Zimmer liegen und nicht hier auf dem Heuboden.”*

Kern: “Lungenentzündung? Das ist unmöglich! Das wäre ja lebensgefährlich!”

Bauer: “Natürlich”. “Deshalb rede ich doch mit Ihnen.”

Kern: “Es wird eine Grippe sein.”

Bauer: “Es ist Fieber, hohes Fieber, und was es wirklich ist, kann nur ein Arzt, sagen.”

Kern: “Dann muЯ ich einen Arzt holen.”

Внесок кожного з учасників у загальну канву спонукального процесу неоднаковий. Так, спонукальний вплив селянина будується на висловленнях, диктумна частина яких відбиває уявлення про реальний стан справ позамовної діяльності. Наявність модусної частини підкреслює, що основне повідомлення, яке міститься в диктумній частині, є суб'єктивним. Крім того, діалог породжує “експліцитний модус” – модус, відокремлений від диктуму, який виражає відношення адресата до висловлення мовця. Цим задається можлива дво-модальність висловлення, що свідчить про наявність у висловленні двох планів – плану повідомлення (диктум) та плану судження/оцінки (модус), та про подання двох видів інформації – семіологічної та модальної.

Наведені тут висловлення селянина та Керна мають яскраво виражений спонукальний характер. У більшості з них модусна частина передана імпліцитно, однак вона може зчитуватися із загального контексту розвитку комунікативної ситуації:

da oben,

auf dem Heuboden schlecht

(негативна оцінка місця перебування хворої Рут),

in einem Zimmer

im Krankenhaus gut

(позитивна оцінка нового місця перебування хворої Рут).

Sie braucht Pflege.

Про спільність в оцінці місця теперішнього перебування Рут у свідомості селянина і Керна свідчить висловлення останнього: *“Dann muЯ ich einen Arzt holen”* (Я повинен викликати лікаря). Завдяки адекватній оцінці місця події, яка цілковито приймається іншим учасником комунікативної взаємодії, селянинові вдається спонукати Керна звернутися до лікаря, всупереч незгоді Рут, як третьої учасниці, на яку фактично і спрямовується спонукальний потенціал дискурсу: *“Ich will nicht ins Krankenhaus”, sagte Ruth heiser und leise. “Ich bin morgen wieder gesund.”* („Я не хочу в лікарню”, сказала Рут. „Я завтра знову буду здоровою”).

Проаналізувавши першу частину дискурсу, ініціатором якого виступає селянин (der Bauer), приходимо до висновку, що модусна частина всіх

його висловлень спонукального характеру передана експліцитно. Експліцитний модус усіх висловлень селянина та Керна можна виразити так:

Я (der Bauer) вважаю, що ...; Я (der Bauer) припускаю – це пневмонія;

Я (Керн) не допускаю ...; Це неможливо ...; Я вважаю – це грип.

Модусну частину можна знову передати через модус припущення. Про це свідчить також адекватна реакція іншого учасника комунікативної ситуації – Керна: його висловлення “*Lungenentzündung?*” (Запалення легенів?) з певним інтонаційним оформленням свідчить про наявність двомодальності при оцінці стану здоров’я Рут.

Мовець селянин, стверджуючи “*Es kann eine Lungenentzündung geben, da oben auf dem Heuboden, wissen Sie das?*” (Чи знаєте Ви, що там наверху (на сіновалі) можна отримати запалення легенів) зацікавлений насамперед у реакції Керна. Висловлення Керна є перепитуванням, його модус відрізняється від модусу висловлення селянина. Модус припущення уже сам по собі еквівалентний модальності можливості. Таким чином, модуси висловлень обох учасників комунікативної ситуації збігаються, і різниця лише в інтенсивності ознаки оцінки. На шкалі оцінок оцінка стану здоров’я Рут, виражена Керном та селянином, хоча і не є рівновіддаленою від нульової відмітки, але збігається щодо принципу „негативна”.

Schlecht sehr schlecht

eine Grippe(epun)

eine Lungenentzündung (запалення легенів).

Таке вираження оцінки є континуумом, де постійно наростає інтенсивність ознаки семантичної оцінки Рут “хвора”. Висловлення селянина: “*Ich würde sie an Ihrer Stelle ins Krankenhaus bringen*” (На Вашому місці я відразу відвіз би її в лікарню.) - дипломатичний кон’юнктив, через який виражається непряме спонукання. Судження, передане такою граматичною формою виражає пораду. Вона підсилюється наступними висловленнями, які мають конкретне комунікативне спрямування – викликати лікаря:

hohes Fieber

незадовільна оцінка стану здоров’я (-)

“Es kann eine Lungenentzündung geben.”

Таким чином, можна стверджувати, що модусна частина більшості цих висловлень звучить так: “Я вважаю...; Я раджу...”. Такий план судження/оцінки, представлений в основному модусом припущення, дає можливість ініціатору-селянину створити цілеспрямований спонукальний процес і реалізувати свою комунікативну мету. Оцінивши стан здоров’я Рут як загрозливий для неї (негативна оцінка) та охарактеризувавши місце, де вона знаходиться, як погане для неї (незадовільна оцінка), селянину вдалося спонукати іншого учасника дискурсу, товариша Рут – Керна, звернутися за допомогою до лікаря.

Тепер проаналізуємо оцінку діяльність лікаря. Акт оцінки фізичного стану Рут (стану здоров'я) передано не через припущення, а через істинну кваліфіковану оцінку спеціаліста.

Der Arzt behorchte Ruth. Sie blickte ängstlich auf Kern und schüttelte leise den Kopf. Sie wollte nicht fort. „Sie müssen ins Krankenhaus. Dämpfung der rechten Lunge. Grippe und Gefahr einer Pneumonie. Ich werde Sie mitnehmen.“

„Nein! Ich will nicht ins Krankenhaus. Wir können es auch nicht bezahlen!“

„Kümmern Sie sich nicht um das Geld. Sie müssen hier heraus. Sie sind ernstlich krank“

„Ja. Sie kann hier in dem Heu nicht liegenbleiben. Es hat auch keinen Zweck, sie in irgendein Zimmer zu stecken. Sie gehört ins Krankenhaus, und zwar rasch.“

Оцінна діяльність лікаря, який насамперед керується кооперативними принципом, зумовлює спрацювання спонукального механізму і переконує Рут у необхідності лікування в лікарні. Прагматичний оцінний компонент, що міститься у висловленнях усіх трьох ініціаторів, практично збігається, він характеризує фізичний стан слухачки як загрозливий для неї і є мотивованим. Однак тільки лікарю вдається спонукати слухачку. “Хвора” з уст лікаря сприймається Рут як найбільш релевантна оцінка. Крім того, оцінка лікаря є кваліфікованою та об’єктивною, адже базується на безпосередньому обстеженні пацієнтки. На відміну від оцінки селянина та Керна, оцінка лікаря є найбільш інформативною і достатньою, щоб позитивно вплинути на слухачку, тоді як оцінні висловлення двох інших ініціаторів Рут розглядала лише як міркування та припущення.

Оцінці у спонукальному дискурсі підлягає також і ситуація мовлення, що оцінюється не лише мовцем, але й адресатом. Ініціатор спонукального дискурсу звертається до такого комунікативного кроку тоді, коли не може вплинути на адресата безпосередньо через висловлення оцінки певним його денотативно-понятійним сферам. Недостатній рівень знайомства не дозволяє йому адекватно оцінити адресата, зачепивши тим самим його психологічно. Проте, мовець добре обізнаний з екстралінгвальною ситуацією, в якій перебуває адресат, і вважає її спільною з ним точкою зіткнення.

Так, в іншому фрагменті спонукального дискурсу мовцю не вдається вплинути на адресата, використовуючи тактику аргументів та доказів [1*, с. 180-183]. Не діє на фрау Betty Мартін і соціально-рольовий статус мовця – майора поліції. Спонукальні спроби мовця: *„Sie müssen mit mir zur Polizeistation kommen und dort Nashville identifizieren.“* (Ви маєте німу зі мною до поліції і впізнати там Nashville.) нашоувхуються на комунікативну незгоду: *„Das kann ich nicht. Ich kann ihm nicht ins Gesicht sagen... Ich bin mir doch nicht so sicher.“* (Я не можу. Я не можу сказати йому у

вічі...Яй сама не впеvнена.). Мовець все ж таки не відмовляється від свого комунікативного наміру і продовжує відшукувати психологічний механізм для реалізації спонукальної мети, яка полягає в тому, щоб спонукати фрау Betty Мартін вказати на підозрюваного Nashville як на конкретного вбивцю. Слід зазначити, що фрау Betty Мартін знаходиться у пригніченому стані, що викликаний трагічною загибеллю її чоловіка. Жінка, яка звикла, що справою фінансово-матеріального благополуччя сім'ї займався виключно її чоловік – успішний бізнесмен і активний політик, у цій новій екстралінгвальній ситуації не знає, як діяти далі.

Ihr Mann ist ermordet worden. Das ganze Land ist darüber empört. Man wird Ihre Zurückhaltung anders deuten. Ihr Mann, sicher guten Willens, war für eine Politik der Rassengleichheit. Sein Tod hat ihn selbst widerlegt.... Denken Sie auch an das Geschäftsunternehmen Ihres Mannes, das Sie jetzt verwalten müssen. Sie ruinieren es mit einem Schlag. Man wird es boykottieren, wenn man erfährt, daß Sie den Murder eines Weißen decken wollen.»

Оцінка екстралінгвальної ситуації, змальованої мовцем, лякає фрау Betty Мартін. Мовцю вдається створити у свідомості адресата ефект психологічного дискомфорту. Така оцінна діяльність мовця відносно можливої подальшої ситуації викликає певний емоційний та смисловий дисонанс у свідомості фрау Betty Мартін. З одного боку, вона не наважується звинуватити пана Nashville, оскільки насправді не бачила його, а з іншого боку, непрямі докази, які можуть свідчити про його причетність до вбивства та негативна оцінка ситуації, яка дуже образно змальована ініціатором, спонукає її до того, щоб назвати пана Nashville вбивцею її чоловіка. Як свідчить проведений аналіз наведеного прикладу, комунікативне оцінне значення необов'язково фіксується семантично, воно може, зокрема, виводитися із контексту екстралінгвальної конситуації.

Аналіз німецькомовних спонукальних дискурсів засвідчує, що саме оцінна діяльність мовця як передумова емоційної нерівноваги (збудженості чи пригніченості) адресата є необхідною складовою успішної комунікації. На відміну від семантичної категорії оцінки, позитивне/негативне комунікативно-оцінну стратегію необхідно розглядати як тричленну опозицію: відсутність оцінки; оцінка, що приймається адресатом або релевантна оцінка; нерелевантна оцінка. Прийняття оцінки адресатом є тим перехідним містком, який сприяє успішному розвитку спонукального процесу в цілому.

Проаналізувавши семантико-прагматичну основу цілої низки спонукальних дискурсів, ми дійшли висновку, що оцінна діяльність ініціатора дискурсу зважає тільки на ситуативно значущі напрямки дискурсного розвитку. Висловлення, що містять оцінку, релятивовані відносно об'єкта, який, як правило, переданий в них імпліцитно. Спосіб вираження оцінки в багатьох випадках залежить від суб'єкта оцінки, тобто, від мовця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 341с.
2. Балли Ш. Французская стилистика. – М., 1961.
3. Бессонова О. Л. Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивний і гендерний аспекти. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Київ, 2003.
4. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. – М.: Наука, 1985. – 228 с.
5. Кусько К. Я. Дискурс іноземномовної комунікації (колективна монографія) – Львів, 2001. – 495 с.
6. Серажим К. С. Дискурс як соціолінгвальне явище: Методологія, архітектоніка, варіативність. – К., 2002. – 389 с.
7. Уфимцева А. А. Лексическое значение (Принцип семиологического описания лексики). – М.: Наука, 1986 – 240 с.
8. Шевченко Г. В. Эмотивная функция риторического вопроса // Язык и эмоции. – Волгоград: Перемена, 1995. – С. 109 – 115.
9. Habermas J. Erganzungen für Diskursethik. – Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1992. – 226 S.
10. Grosswörterbuch Deutsch als Fremdsprache. Langenscheidt KG, Berlin und München, 2003. – 1254 S.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРОВАНОГО МАТЕРІАЛУ

- 1*. Prodhhl G. Das perfekte Alibi und andere Kriminalgeschichten. Verlag Raduga. – Moskau, 1985. – S.180-183.
- 2*. Remarque E. M. Liebe deinen Nächsten. – Köln, 1984. – S. 240-245.
- 3*. Seghers A. Das Vertrauen. – Berlin, 1983. – S. 424 - 427.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджуються дискурсні характеристики оцінної діяльності мовця-ініціатора, визначається, що оцінці в спонукальному дискурсі підлягає не лише адресат, а й ситуація мовлення. Вплив оцінної діяльності мовця створює психологічний фон для успішної реалізації процесу спонукування. Вираження оцінки є континуумом, де постійно наростає/спадає інтенсивність ознаки семантичної оцінки.

SUMMARY

The article deals with the discourse characteristics of speaker's evaluative activity. The author states, that in a stimulative discourse not only the addressee but the speech situation should be assessed. The influence

of speaker's evaluative activity creates psychological background for successful realization of inducement. The process of expressing assessment is the continuum, in which the intensity of semantic evaluation constantly increases/decreases.

І.М. Ходарєва
(Харків)

УДК 811.161.2'42

**ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ РІВЕНЬ
ЕКСПЛІКУВАННЯ КОНЦЕПТУ ЛЮБОВ У РОМАНІ
П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО “ЮЛІЯ АБО ЗАПРОШЕННЯ
ДО САМОВБИВСТВА”**

Одним із найважливіших напрямків сучасних досліджень з когнітивної лінгвістики є вивчення засобів відтворення картин світу в лексичній системі, індивідуальних мовних картин світу в художніх творах, аналіз окремих концептів.

Цю проблему досліджують такі мовознавці, як Н. Арутюнова, Н. Бардіна, А. Вежицька, В. Іващенко, В. Жайворонок, О. Кубрякова, Л. Лисиченко, М. Полужин, Т. Радзівська, О. Селіванова, Ю. Степанов та ін.

Концептуальний підхід до мови художнього твору є порівняно новим аспектом лінгвістичного аналізу художнього мовлення. Концептуальний аналіз мови художніх творів дає можливість визначити особливості організації художнього світу, провідні антропоцентричні та етнологічні особливості формування літературно-художньої культурної традиції. Концептуальний аналіз виступає як наслідок взаємодії цілого ряду дисциплін – філософії, мовознавства, психології, логіки тощо. М. Кочерган вважає, що словосполучення *концептуальний аналіз* набуває функції терміна, а сам концептуальний аналіз можна якоюсь мірою трактувати як метод когнітивної лінгвістики [3, с. 153]. Учений дає таке визначення: “Концептуальний аналіз – у когнітивній лінгвістиці – методика дослідження концептів на основі сполучуваності відповідних лексем, а також більш широких контекстів їх вживання” [3, с. 427]. Також учений констатує, що в сучасній лінгвістиці сформувалося декілька різновидів концептуального аналізу. Зокрема, концепти досліджують на основі предикативної, атрибутивної, комплексної сполучуваності.

Натомість Р. Фрумкіна у праці «Концептуальний аналіз с точки зору лінгвіста і психолога (концепт, категорія, прототип)» заува-

жує, що концептуальний аналіз – це не якийсь певний метод чи спосіб експлікації концептів. Дослідники концептів мають певну мету і просто досягають її іноді зовсім різними шляхами [8, с. 3].

Увага науковців до функціонування концептів у художніх текстах дає можливість дослідити когнітивно-мовну картину світу письменників, творців художнього слова. Уже досліджено чимало соціально-політичних, ідеологічних, філософських, культурних, ментальних, міфологічних концептів, як-от: мистецтво (О. Акулова), число (О. Аргуткіна); степ (О. Єфименко), душа (О. Каракуця), погода (Я. Левченко), добро, зло (О. Лисицька), їжа, хліб (С. Руденко); краса (О. Цапок) та інші.

На нашу думку, така велика кількість різнопланових досліджень пояснюється тим, що поняття *концепт* поки що не має однозначного визначення, отже вивчення цієї проблеми на сьогодні є надзвичайно актуальним.

За визначенням О. Селіванової концепт – “інформаційна структура свідомості, різносубстратна, певним чином організована одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості та позасвідомого. Ядром концепту є поняття, фіксоване у вигляді пропозиційної вербальної структури і позначене певною номінативною одиницею” [5, с. 236].

Візьмемо за основу таке визначення концепту. У наших подальших дослідженнях концепт будемо розглядати як оперативно-змістову одиницю пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи, всієї картини світу, відображеної в людській психіці; як термін, що служить для пояснення одиниць ментальних або психологічних ресурсів нашої свідомості, інформаційну структуру, яка відображає знання й досвід людини. Концепт, на нашу думку, охоплює різноманітні зв'язки явища в картині світу і слова у мовній системі. Концепт “охоплює весь зміст слова – і денотативний, і конотативний, який відображає уявлення носіїв певної культури про характер явища, що стоїть за словом у різноманітності його асоціативних зв'язків” [9, с. 75]. Тому для виявлення мовної картини світу мало слів, що номінують окремі його явища і фрагменти, необхідно схарактеризувати їх сполучуваність, що дає можливість більш повно експлікувати відповідний фрагмент картини світу.

Аналіз концептів, що створюють авторську картину світу, здійснюють у своїх працях Н. Арутюнова, Л. Бублейник, Ю. Степанов та інші.

Так, наприклад, Н. Арутюнова виділила ряд опозицій, що формують “образ світу” людини. На думку дослідниці, художній світ автора створюють такі універсальні концептуальні опозиції, як *свій – чужий*, *вічне – змінне*, *життя – смерть*: “Ідея дуалістичності укорінена у людській свідомості – побутовій, релігійній, художній і філософській.

У будь-якому образі світу протистоять: 1) тимчасове – вічне; 2) змінне – незмінне; 3) те, що спостерігається – те, що не спостерігається; 4) несправжнє – справжнє” [1, с. 22]

Ю. Степанов вважає, що концепти існують у вигляді колективного безсвідомого, хоча зазвичай еволюціонують завдяки окремим індивідам – творчим особистостям. Концепт не тільки мислиться, але й переживається людською свідомістю. За визначенням Ю. Степанова концепти (або константи) є стійкими і постійними, відколи вони з’явилися – вони є завжди, в них є незмінна і змінна складові, вони простежуються на певному відрізку часу. У своєму дослідженні “Константи: Опыт исследования” Ю Степанов виділяє і описує основні концепти, такі як “любов”, “віра”, “свобода”, “доля” та деякі інші [6, с. 6].

Мета цієї статті – дослідження концепту “любов” і з’ясування його ролі у мовній картині світу Павла Загребельного (на матеріалі роману “Юлія або Запрошення до самовбивства”).

У сучасних лінгвістичних дослідженнях знайшли своє відображення лише окремі аспекти дослідження концепту “любов”: аналіз концептуальних метафор кохання, що лежать в основі типових метафоричних виразів (Дж. Лакофф), вивчення асоціатів дієслів із значенням “кохати/любити” (С. Мартінек), дослідження семантики відповідних дієслів (О. Корнілов), вивчення концепту “кохання” в єдності його системно-мовних зв’язків (Г. Джінджолія), особливості використання прямих та непрямих мовленнєвих актів у спілкуванні закоханих (Н. Кушнір).

Оскільки концепт “любов” як складова мовної картини світу П. Загребельного ще ніколи не був об’єктом аналізу мовознавців, пропонується розвідка видається нам надзвичайно актуальною.

Концепт “любов” належить до духовних концептів, що ускладнює його пізнання і науковий опис. За словами Ю. Степанова, “ми можемо довести свій опис лише до якоїсь межі, за котрою лежить певна духовна реальність, яка не описується, а тільки переживається” [6, с. 83].

Словник сучасної української літературної мови в 11-ти томах визначає любов як почуття глибокої сердечної прихильності до особи іншої статі; кохання, інтимні стосунки з особою іншої статі; глибоку приязнь, викликану родинними зв’язками; інтерес, пристрасть до чого-небудь.

Усе різноманіття існуючих уявлень про любов відбиває реальне багатоманіття видів і проявів цього найважливішого людського почуття. Справді, існують любов-утіха і любов-самопожертва, любов-пристрасть і любов-інтерес, любов-хіть і любов-благоговіння. Існують також подружня, батьківська, дочірня або синівська любов, любов до особи, спільноти, ідеї або системи цінностей тощо. У кожного з названих нами різновидів любові є своя внутрішня логіка, відповідно по-різному переживаються вони людиною і, таким чином, у мові

репрезентуються різними мовними засобами. Саме в такому контексті і цікавить нас відбиття аналізованого концепту “любов” у романі П. Загребельного “Юлія або Запрошення до самовбивства”.

Внутрішня форма цього концепту представлена лексемами *любити, любов, кохати, кохання* та, за визначенням Ю. Степанова, складається з трьох компонентів: а) “взаємної подібності” двох людей; б) “установлення, або виклик цієї подібності дією”; в) здійснення цієї дії (а точніше – циклу дій) по “коловій моделі”, коли “адресатом” (суб’єктом) і “адресантом” (об’єктом) поперемінно виступають обидва учасники [6, с. 423].

Лексема *любов* у різних формах зустрічається у романі 58 разів, *любити* – 46, *кохати* – 8. Лексема *любовстрастя* (у значенні “любов”) вживається 4 рази, і має відтінок зниженої експресивності (*ди́ке любовстрастя, слі́пе любовстрастя, затає́не любовстрастя*).

Лексема *любов* використовується автором в усій її різноманітності, в різних формах і різних значеннях. Найчастіше П. Загребельний уживає слово *любов* у прямому номінативному значенні – почуття глибокої сердечної прихильності, кохання (близько 40 разів). Найбільше слово “любов” використовується у сполучуваності з присвійними займенниками (*моя любов, наша любов, його любов*), прикметниками (*велика любов; в несамовитій любові; справжньої любові*). Значно рідше (8 разів) слово *любов* використовується у значенні “кохана жінка”. Наприклад: “–А твоя любов? – не відставала Люда. – Хто вона?”; “...кинувся рятувати свою віднайдену любов...”; “...в темному азіатському місті, де безслідно загубилася його любов”. У значеннях “родинне життя”, “інтимні стосунки” слово “любов” уживається в романі тільки 5 разів (*Любов у відрядженнях?; ...в кімнаті на Сумській не було місця для любові...; ...тої ночі сталося чудо з чудес, любов чоловіка й жінки...; Фольклор не для любові, не для родинного життя* тощо). Слово “любов” 1 раз вживається у значенні “чоловіча дружба” і має негативний експресивний відтінок (“...бив у вуха безуважний гамір мужніх голосів, гучний сміх, молодецькі вигуки, похвальба, освідчення в вірності й любові”).

Лексеми *любити, кохати* використані автором для позначення: 1) почуття глибокої сердечної прихильності до особи протилежної статі (понад 20 разів) – (“*обицяю любити її вірно*”; “*познайомився з одною з них [дівчат] і одразу закохався, а вона, мабуть, закохалася в нього*”; “*любили одне одного*”; “*не думати про жінку, яку він любить*” тощо); 2) інтересу, пристрасті до чого-небудь (10 разів) – (*люблять танцювати; любить рибу; люблю вірші; я не люблю оцієї випивки; та хто ж любить цю гидоту; люблю танго* тощо); 3) інтимних стосунків між чоловіком і жінкою (4 рази) – (“*люби мене, люби*”; “*тут народжуються, живуть, співають, і плачуть, п’ють чай і їдять дині й*

виноград, люблять жінок”; “І він теж у цій глині любив жінку”); 4) негативної оцінки спілкування між нетверезими чоловіками (1 раз) – (“...чи ти мене поважаєш? Чи ти мене любиш? За що ти мене поважаєш? За що ти мене любиш? Немає нічого гідкішого за всі оці освідчення п'яних чоловіків”); 5) любові до спільноти, ідеї або системи цінностей, причому цей приклад характеризується іронічним (чи навіть саркастичним) відтінком (“кожного з нас учили любити не себе, не найближчих і найрідніших, а Батьківщину, Комуністичну партію, вождя всіх народів товариша Сталіна, а тоді ще й секретаря обкому, райкому і навіть парткому”).

Деякі мовні засоби, які допомагають пізнаванню ідеї твору, вказують на концепт безпосередньо. Інші пов'язані з філософськими категоріями, індивідуально-авторськими символами або традиційними, наповненими новим змістом, образними засобами, особливостями авторського задуму. У тексті художнього твору можуть бути відсутні слова, які позначають аналізований концепт, але читач відчуває, розуміє, що йдеться саме про них. Усвідомлення ідеї відбувається завдяки мовним засобам, які сигналізують про ці концепти, вказують на них та експлікують їх. Цю функцію можуть виконувати морфеми, слова, словосполучення, речення, грамагічні ознаки та сюжетні елементи, особливості композиції, засоби, які забезпечують когерентність тексту, фрагменти тексту, в межах яких взаємодіють значення різних асоціативних рядів, стикаються символічні, оцінювальні та емоційні значення.

Важливим чинником творення художнього світу письменника стає українська фразеологія, яка, актуалізуючись в художньому мовленні, надає йому додаткового експресивно-образного навантаження і тому набуває особливого естетичного значення. Досить часто в аналізованому романі П. Загребельний вводить фразеологізми. Наприклад: “...а я вже готова за ним у вогонь і в воду” (про готовність на будь-який учинок заради коханого); “взяв мене за руки, а мене як молнією вдарило” (відчула сильне потрясіння, збудження); “як побачила його, так і вмерла (застигла на місці), а він на мене дивиться і теж мов сам не свій” (втратив душевну рівновагу); “...чорні очі, які з такою чарівною недогадливістю зазирали, здавалося, в саму душу” (розуміли почуття, думки коханої людини); “А тут ще й капіташа, мов шкідливий чортик у пеклі, знай підкладав дрівець (підсилював, розпалював почуття, переживання), розкочегарював, роздмухував нестерпний вогонь (робив обставини вкрай напруженими), приносить Шульгу в жертву (відмовлявся від чогось задля іншого), безовісно користаючись його недосвідченістю, несміливістю, юнацькою сором'язливістю, грав у третього зайвого” (прикидався); “поволік Шульгу, як барана на заріз” (силоміць, проти волі); “який з тебе фронтвик, коли ти від жінки, як чорт від ладану” (дуже боявся)...

Посилення емоційності та експресивності в тексті досягається зведенням в один синонімічний ряд фразеологічних та лексичних одиниць. Наприклад: “*стояв без віддиху, без духу, стовбичив, ніби бовван глиняний*” (стояв нерухомо); “*він тут лиш гість, небажаний, непрошений, незваний, як татарин*” (без запрошення, попередження, несподівано).

Використання великої кількості фразеологічних зворотів надає текстові експресивності, іноді комічного ефекту, більш влучних портретних характеристик чи опису психічного стану.

Чи не найважливіше місце у романі займають портретні характеристики героїв, переважно жінок. Емоціональне освітлення зовнішності персонажів та їх рис характеру досягається особливим добром емоційно-оцінних епітетів: Юлія – *буйнотіла жінка, стуманілі очі, ледь розхилені соковиті губи, безсоромні, дико безсоромні губи, тіло сміється й співає, звабливий безсоромний рот, грала очима, устами, грала всім своїм тілом, витке, зміїне тіло, хтиво-поважлива, іконна краса, безсоромно-пречиста в своєму наготствуванні, золотий блиск її тіла, погляд – як зблиск азійської шаблі, ретельна зачіска, стривожені очі, похолодлий розхил безсоромних уст, груди вибухової сили* та інші.

У художньому мовленні лексика часто збагачується конотативними елементами. Термін “конотація”, як зазначає Л. Бублейник “усталився для позначення додаткового змісту слова, його супутних семантичних емоційно-експресивних та стилістичних відтінків, які накладаються на основне значення, співвіднесене з предметним (денотативним) та поняттєвим (сигніфікативним). Саме конотативним елементам ми завдячуємо розширенням, поглибленням смислу слова в літературному творі” [2, с. 28]. Слово здобуває нові емоційно-оцінні конотації, з чисто лінгвістичної сутності перетворюється на художньо-образну сутність. Розглянемо, наприклад, таке речення: “**Проникнути** крізь цю чужу шовковисту шкіру, **оволодіти** цим пещеним, блудливим тілом, **оволодіти й заволодіти, запанувати** в ньому, коли воно розверзеться перед ним безпомічне, довірливе, розпалене пристрастю, а тоді **грубо потоптати, брідливо відтрусити, зневажити, зненавидіти...**” Засобом експлікації внутрішнього стану головного героя виступає градаційний ряд, де кожна наступна частина поглиблює зміст попередньої (*проникнути – оволодіти – заволодіти – запанувати; потоптати – відтрусити – зневажити – зненавидіти*). Або ще такий приклад: “*Юлія ніби й не йшла до Шульги, а напливала на нього, оточувала звідусіль, як вибухова хвиля, виникала з простору, зроджувалася з того жовтогогарячого возню кошлатої підлоги*”. Утворений градаційний ряд *не йшла – напливала – оточувала звідусіль – виникала – зроджувалася* показує, як підсилювалося враження головного героя від появи коханої жінки.

Сильні психологічні почуття для свого художнього виявлення у слові потребують значно більших можливостей, ніж має практичне мовлен-

ня. Слово здобуває в художньому контексті нові емоційно-оцінні конотації. Найпростішим тропом і виразником образотворчої мовленнєвої експресивності є порівняння. Порівняння підкреслює й посилює образ одного предмета чи явища за рахунок іншого, викликає певні естетично-направлені асоціації та почуттєво-оцінні реакції [2, с. 28 – 49].

В аналізованому романі для відтворення концепту “любов” П. Загребельний використовує порівняння, які реалізуються через зіставлення за зовнішніми ознаками (“*повергнутий, як розстріляна мішень на танкодромі*”; “*він мовби занімів навіки*”; “*Шульга й далі німотствував і був ніби здерев’янілий*”; “*наздогнав летючу, як тінь, Олю*”; “*Шульга сидів між ними, мов дерев’яний*”; “*з тобою і глина вже як золото, як мед*”). До числа ключових належать і порівняння фізичних реалії з абстрактними поняттями (“*шлюбна вірність, пісна, як гороховий суп*”; “*з’явилася перед Шульгою, мовби справді послана небесами, ніби Божий дарунок*”; “*мов сухе листя, згорала його жадоба помсти*”; “*повільний сон, мов радісна смерть*”). Порівняння з історичною подією або міфічними істотами надає особливої сили оповіді (“*ви розкуті, вільні, свавільні, такі, як птеродактилі, що живуть у двох стихіях – на землі й у повітрі, та водночас ви й безвадні, навіки приковані до земної юдолі*”; “*як хан, як золотий богдыхан, як мідний ассирійський бик*”; “*він ішов на цю німецьку жінку, як на останню ворожу фортецю*”; “*кров у ньому гриміла, як орда в степу*”).

Однією з показових особливостей формування художнього світу П. Загребельного можна вважати широко представлені в романі індивідуально-авторські новотвори (оказіоналізми). Виступаючи джерелом мовленнєвого новаторства, okazіоналізми використовуються з художньо-виражальною метою і виконують експресивну функцію. Індивідуально-авторські новотвори посідають помітне місце у романі “Юлія або Запрошення до самовбивства” (любити до кінецьсвітності, стуманілі очі, розбігані очі, безсоромні губи знетямлювали, нізчимна баланда, вирозумлювання, зрозпачення, зрозпачений, стосильно, тьмасильно, стобарвно, стозвуко та інші). Це дає можливість автору якнайточніше передати силу почуттів, описати зовнішність людини або її психічний стан.

Значну роль у реалізації концепту “любов” в індивідуальній авторській картині світу П. Загребельного відіграє метафора. Сучасні когнітивісти (Н. Арутюнова, Л. Бублейник, Ю. Караулов, Дж. Лакофф, О. Селіванова та інші) розглядають метафору як основну ментальну операцію, як спосіб пізнання, структурування і пояснення світу. Людина не лише виражає свої думки за допомогою метафор, але й мислить метафорами, створює за допомогою метафор світ, в якому вона живе. Суть метафори полягає в осмисленні й переживанні явищ одного роду у термінах і явищах іншого роду. Метафора не обмежується лише сферою слів, тобто мовою, самі процеси мислення людини метафоричні [4, с. 387 – 390].

Сучасні дослідники виділяють чотири типи регулярного метафоричного перенесення: 1) з неістоти на неістоту; 2) з особи на предмет; 3) з особи на особу; 4) з істоти на особу [7, с. 105].

Вивчаючи особливості реалізації концепту “любов” у романі П. Загребельного “Юлія або Запрошення до самовбивства”, ми не можемо не звернути увагу на таку важливу ознаку авторського стилю як створення метафор. В аналізованому романі широко представлені всі чотири типи метафоричного перенесення. Наприклад, 1) “шовковим шепотом”; “безсоромні губи”; “його огортає тепло її тіла”; “гріховний вогонь в тілі”; 2) “все його тіло сміється й співає, а йому у відповідь сміх і спів жіночого тіла”; “воно все вигойдувалося, випорскувало, вистрілювало, виграло кожним м'язом”; 3) “любов – це...-море, в якому купається людство”; “як побачила я його, так і вмерла”; 4) “...бути тендітною травинкою під важким каменем...”; “що йому Шуберт, коли він має таку здобич”; “хижко роздував ніздрі”; “демони знемоги шарпали й шматували йому душу” тощо.

Аналіз вираження концепту “любов” у романі П. Загребельного “Юлія або Запрошення до самовбивства” дає змогу зробити висновки, що 1) лексеми *любов, любити* у значенні “почуття глибокої сердечної прихильності до особи іншої статі, кохання” письменник використовує значно частіше, ніж у значенні “глибока приязнь, викликана родинними зв'язками; інтерес, пристрасть до чого-небудь”; та інших значеннях; 2) у романі широко представлені авторські новотвори, що можемо вважати рисою ідіостилу П. Загребельного; 3) добір фразеологічних зворотів відбиває невичерпні багатства й можливості української літературної мови і наближає до розуміння авторського стилю П. Загребельного.

Подальші дослідження видаються нам перспективними і будуть направлені на вивчення мовних засобів у літературному тексті, дослідження концепту “любов” на матеріалі романів П. Загребельного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аругюнова Н.Д. Истина: фон и коннотации // Логический анализ языка: Культурные концепты. – М., 1991. – С. 21 – 27.
2. Бублейник Л.В. Особливості художнього мовлення: Навч. посібник зі спецкурсу. – Луцьк, 2000. – 177 с.
3. Кочерган М. Загальне мовознавство: Підручник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2003. – 464 с.
4. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живём // Теория метафоры. – М., 1990. – 512 с.
5. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): Монографія. – К. – Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.

6. Степанов Ю. Константы: Словарь русской культуры: Изд. 3-е, испр. и доп. – М., 2004. – 992 с.
7. Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія. – Харків, 1990.
8. Фрумкина Р.М. Концептуальный анализ с точки зрения лингвиста и психолога (концепт, категория, прототип) // Научно-техническая информация. – Серия 2. – 1992. – №3. – С. 1 – 8.
9. Чернейко О.Л. Гештальтная структура абстрактного имени // Филологические науки. – 1995. – № 2.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано лексико-фразеологічний рівень експлікування концепту “любов”, що є фрагментом мовної картини світу П. - Загребельного. Визначено кількісне співвідношення лексем *любити, любов, кохати, кохання*. Відзначено високу частотність уживання фразеологізмів, індивідуально-авторських новотворів (оказіоналізмів), які надають текстові додаткової експресивності.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the lexico-idiomatic level of explication of the concept “love”, that is one of the fragments of P. Zagrebelyny’s linguistic picture of the world. It presents the quantitative correlation of the words “to like”, “to love”, “love”. Particular attention is paid to high frequency of the use of idioms, author’s individual newly-built words (occasionalisms), which add supplementary expressiveness to the texts.

*Шавронська О.А.
(Горлівка)*

УДК 81'272.161.1

ЯКОЮ МОВОЮ ГОВОРИТЬ ДОНБАС?

Сучасні вчені доклали багато зусиль до розглядання та вивчення значної кількості питань стосовно мовної культури як російської, так і української мови в умовах двомовності, характеристики мовної ситуації у Донецькому регіоні. Дослідженням цих питань займаються на сьогодні такі вчені як Л. Ставицька, В.П. Мусянко, Л. Масенко, В.П. Сідельников, Т. Кузнецова, Г. Врублевська та інші. Але ніхто не буде сперечатися з тим, що необмежена кількість проблем з цього приводу

залишається ще недостатньо дослідженою. Одним з таких невирішених питань у сучасному мовознавстві є проблема функціонування російської мови у Донецькому регіоні. Історично склалося так, що Донбас є багатонаціональним та багатомовним регіоном. За статистичними даними в цьому регіоні мешкають представники близько 115 національностей. Історична своєрідність процесу формування багатонаціонального складу населення Донбасу полягала в тому, що цей процес проходив в умовах міграції, перерозташування потоків населення, головним чином двох східнослов'янських народів – російського та українського. В Україні, особливо в її південно-східному регіоні, проживає значна кількість не тільки етнічних росіян, а й ще більше осіб з російською мовою як рідною або мовою практичного користування. Треба зазначити, що в національній свідомості як російського, так і українського народів (щодо українців це стосується насамперед населення південно-східного та центрального регіонів) ще досить свіжим є уявлення про їхнє спільне історичне минуле, спільне існування. Тому наслідком контактування двох мов, російської та української, яке тривало протягом багатьох століть, є те, що мовами міжнаціонального спілкування у Донбасі є російська та українська мови. Взаємні контакти народів є одним з позалінгвістичних факторів, що зумовлюють взаємодію російської та української мов і впливають на їх подальший розвиток.

Нова хвиля змін у мовній політиці в Україні спостерігається наприкінці ХХ століття у зв'язку із загальною демократизацією суспільно-політичного, ідеологічного життя країни й подальшим переходом до нових типів соціально-економічних відносин, становленням нової національної держави. Ця хвиля містить у собі зміни як в обсязі соціального функціонування національних мов у цілому, так і в тенденціях розвитку їхніх літературних мов. Зазначимо, що у нормативно-мовному плані спостерігається зараз диференціація за ступенем впливу мови провідної раніше нації на структуру іншої національної мови. Національно орієнтовані кола кожної з непровідних раніше націй висловлювали й продовжують висловлювати стурбованість з цього приводу, бо в українській мові є наявними досить помітні сліди мови колишньої метрополії на рівні як літературної мови, так і просторіччя – у формі таких породжень міжмовної інтерференції, як українсько-російський „суржик”. Тому суттєвим фактором звернення до цієї проблеми є зростаюча з кожним днем потреба ефективного вирішення питань підвищення культури як російської, так і української мови в умовах близькоспорідненого білінгвізму. Існує два різновиди змішаної мови: в одному підґрунтям є українська мова, в другому – російська. При змішанні запозичуватися можуть будь-які елементи мови – фонетичні, морфологічні, синтаксичні чи лексичні. Але зазвичай привалюють лексичні. Таким чином, діалектна лексика говірок Донеччи-

ни характеризується різними пластами щодо свого походження, щодо часу виникнення, а також розмаїттям семантичних процесів, що в ній відбулися, відбуваються й сьогодні по відношенню до літературної мови та інших функціонально-стилістичних її різновидів. А українсько-російська двомовність у містах Донецької області призвела до створення особливого діалекту мови – суржику, який є крайнім видом українсько-російської інтерференції. У сучасному мовознавстві ще не має одностайного визначення цього поняття: значна кількість дослідників вважають його формою просторіччя, проміжною субмовою, яка виникає в процесі стихійного засвоєння російської мови.

Треба зазначити, що лінгвістичний термін „суржик” позначає суміш зерна пшениці й жита, ячменю й вівса, жита і ячменю і т.д. Тобто, якщо робити паралель з мовою, то можна сказати, що суржик – це мова, у якій штучно об’єднані без дотримання літературних норм елементи різних мов. Саме це явище спостерігається у Донецькому регіоні на тлі російської та української мов.

Говорячи про Донбас, неодноразово ідеологи підкреслювали, що Донбас є регіоном багатонаціональним. Ця традиція живе й сьогодні, хоча, як вважає Леонід Талалай, Донбас таким ніколи не був: „Переселення туди різних народів, добровільне і примусове, супроводжувалося асимілятивними процесами, перемішуванням та розчиненням цих народів з метою витворення нового ідеологічного субетносу, нового типу людини без роду і племені – російськомовного, а, точніше, „суржикомовного Ніхто”, якому надавалося як „новонародженому” право вільного вибору собі національності” [7, с.3].

Л. Талалай також підкреслює, що цей вибір чітко прораховувався на той час владою та направлявся у потрібне русло. Майже завжди людина бажала стати представником престижної нації. В період царської Росії та СРСР наявним було нав’язування іншої мови та іншої культури в країні, де характерною рисою була мовно-культурна асиміляція (треба зазначити, що „асиміляція” – це „уподібнення”). Російська імперія, самодержавна й радянська, намагалася реалізувати проект „великої російської нації” шляхом мовної асиміляції, тобто сусідні слов’янські народи, позбувшись своєї мови, мали уподібнитися культурно до росіян. Відомо, що мовна асиміляція завжди випереджає етнічну. Набуття Україною державної незалежності зупинило цей процес і сприяло піднесенню національної свідомості й престижу української мови.

Як зазначає Л. Ставицька, „не зерново-борошняний фактор визначив біографію цього слова-поняття (суржик), а людський” [6, с.13]. Це слово, в якому закодовано цілий спектр етнонаціональних, суспільно-політичних факторів. У деяких джерелах це явище називається *жаргоном*. Енциклопедія „Українська мова” пояснює цей термін так: „У широкому розумінні жаргоном часом називають мову неосвічених верств

суспільства, зокрема спотворену міжмовною інтерференцією” [1, с. 12].

Л. Ставицька зазначає також, що суржик іноді вважають міським сленгом. А ось мовознавець Г. Врублевська з цим не погоджується, бо вважає, що сленг – це елемент парадигми розмовно-ужиткової мови, а суржик – просторіччя малоосвічених людей або стилізація цього просторіччя; до того ж вона вказує на те, що абсолютне ототожнення двох термінів прирікає українську мову на небуття.

Важливо зазначити, що історія формування типу мовлення *суржик* показує картину привнесення російських елементів в українське мовлення під впливом певних політичних, історичних і соціокультурних обставин, що передавалися з покоління в покоління. Мова Донбасу сформувалася як варіант українського мовлення, що містить значну кількість російських слів, оформлених за нормами української мови. Тобто підґрунтям суржику є інтерферована українська мова. Ця інтерференція виявляється на **фонетичному** (напр. [с'ер'іја] замість [сер'іја], або [с'іс'т'ема] замість [система], [газ'ети] замість [газети], [р'евол'юціја] замість [револ'юція], [сх'ема] замість [схема] і т.д., **лексичному** (напр. *Чи відомий тобі цей врач* замість *Чи відомий тобі цей лікар*, або *У мене не має часів* замість *У мене не має годинника*, *Ми так считаємо* замість *Ми так вважаємо*, *Заміть* замість *Май наувазі* тощо), **семантичному** (напр. *простила* використовується у значенні *застудилася*, *неділя* використовується у значенні *тиждень*, *замісник* – у значенні *заступник*, *область* – у значенні *частина тіла*, *блюдо* – у значенні *страва* тощо) рівнях.

Під впливом відхилень від морфологічних та синтаксичних норм української мови, що виникли під впливом російської мови, формується також граматична інтерференція: напр. *два пучка кропу* замість (укр.) *два пучки кропу*, *це трапилося із-за непогоди* замість (укр.) *це трапилося через непогоду*; *місто в сіми кілометрах* замість (укр.) *місто за сім кілометрів*, *два роки назад* – замість (укр.) *два роки тому* тощо.

Зустрічаються також випадки поєднання різних видів інтерференції в одному слові: поють (рос.: поют, укр.: співають), получаеш (рос.: получают), приказують (рос.: приказывают, укр.: наказують). Ці приклади поєднують в собі лексичну та граматичну інтерференцію.

З цього бачимо, що суржик має багатокомпонентну структуру, він ввібрав у себе елементи двох мов в їх різних функціонально-територіальних різновидах. У зв'язку з цим можна говорити, що суржик є більш складним явищем, насиченим інтерферентними елементами.

У 90-х рр. суржик почали вже аналізувати з лінгвістичного погляду. Однією з перших дослідниць цього явища у соціолінгвістиці була О.Сербенська, яка уклала посібник „Антисуржик”, де підкреслювала, що суржик – це субмова, zdegradovana під тиском русифі-

кації, та є формою українського мовлення. Крім лінгвістичного аспекту вона також підкреслила психологічний, його негативний вплив на свідомість людини. “Сьогодні слово „суржик” почали вживати і в ширшому розумінні – як назву zdeградованого, убогого духовного світу людини, її відірваності від рідного, як назву для мішанини залишків давнього, батьківського, з тим чужим, що нівелює особистість, національно-мовну свідомість” [5, с. 11-12]. Треба додати, що мішаниною двох мов, російською та українською, говорить значна частина України, особливо це явище спостерігається в Донбасі та Луганщині. Але користуватися сумішшю двох мов небезпечно, бо скалічена мова отупляє людину, робить її примітивною. Відомо, що слово формує й стимулює свідомість. Суржик в Україні, як вважає О. Сербенська, є паразитивним явищем і загрожує змінити мову, що формувалася упродовж віків.

Щоб дослідити явище суржику, треба передусім вирішити проблему кваліфікації цього типу мовлення, визначити його місце в системі усно-розмовних форм побутування української мови. Сьогодні суржик став таким звичним, що деякі науковці навіть вважають, що він існує самостійно як „третя мова” поряд з російською та українською мовами. Суржик є „непорядкованою”, „безсистемною” мовою, відзначаючою якої є те, що вона може непередбачувано змінюватися. Кількість лексем, у яких замість української основи вживається відповідний російський субстрат, для кожного мовця є індивідуальною.

Соціолінгвісти вже не одноразово визначали, що саме слова сільських мешканців більш піддаються інтерферентним впливам, ніж мова мешканців міста. Для багатьох людей середнього та старшого покоління у селах та містечках суржик є органічною і, по суті, основною мовою. Сьогодні основна частина громадян Донецької області не звикла до чистої української літературної мови, ставиться до неї з острахом і упередженням, а відтак користується суржиком. Суржик – це не взаємозбагачення, а взаємообкрадання мов. Відмовитись від суржику на користь російської мови часто не дозволяє національна гідність, а також є причини неможливості зараз перейти на літературну українську мову: невиробленість питомо українських урбаністичних форм розмовно-фамільярної комунікації, недостатня кількість лексем міського сленгу.

По-перше, ми мусимо собі зізнатися, що російська мова, якою розмовляє Донбас, аж ніяк не є російською. Так, як говорять поросійському у нас, не розмовляють ані в Москві, ані у Петербурзі... Вбираючи в себе українську мову, російська мова Донбасу не може вже залишатися такою, якою була досі. Передусім усна мова. Бо вже зараз російське „наречіє” Донбасу звучить пародійно, грубо.

Ось у газеті було написано: „днями состоится визит”, або „рады за ваши

успехи”, то це ж звучить майже по-українськи, бо правильний російський варіант буде: „на днях відбудеться...”, „рады вашим успехам”. Російська мова в Донбасі зберігає свою комунікативну функцію і, власне, поширюючи себе (при цьому й спрощуючи), вона стає остеронь своєї ж культури.

В усній мові жителів Донбасу спостерігається змішання мов. Виникнення такої мови (суржику) – це наслідок двомовності та недостатньої уваги до культури мови. Діалектизми говірок Донеччини мають різний характер щодо свого походження, вони характеризуються також чисельними семантичними процесами, які продовжують відбуватися й сьогодні.

Розмитість мовної свідомості властива представникам суржикомовних середовищ Донбасу. Так, опитані у Донецькій області інформанти, які спілкуються суржиком, ототожнюють його з російською мовою. Таким чином, сучасне російськомовне населення складається переважно з українсько-російських білінгвів чи росіян, які виростили в Україні. З огляду на це виникає питання етнокультурного наповнення мовної картини світу цієї особистості, тобто чи є російськомовна особистість сферою взаємодії двох культур і двох картин світу, чи сферою міжкультурної комунікації? Гадаємо, що російськомовна особистість, яка зросла і сформувалася на українських теренах, належить до українського культурного етносу, звичайно, у міру його засвоєння.

Невеликим перебільшенням буде сказати, що суржиком, кожен своїм, в Україні розмовляє чимало мільйонів українців і росіян, а саме на Сході України, в Донецькому регіоні. Донбас не може забути російську мову, тому що так вже склалося історично, що в цьому регіоні говорять переважно російською. Але мовне питання в країні в цілому і в Донбасі зокрема вирішувати необхідно. Але яким шляхом? Був Донбас російськомовним таким і залишиться, якщо не знайдеться рішення, що підходить більшості. Папери оформляються в органах влади державною мовою. Але працівники продовжують розмовляти тією мовою, до якої вони звикли з дитинства. Зрозуміло, що людина мислить рідною їй мовою. Якщо їй сказати: ти повинен думати по-іншому, то з'явиться внутрішнє протистояння, а це є небезпечним.

Потрібна пропаганда української мови, що діє на людей за допомогою книг, віршів, вистав, художніх фільмів, телевізійних передач, але все це повинно бути зроблено на дуже високому естетичному, культурному рівні. Щодо пропаганди чистої української літературної мови багато що залежить від засобів масової інформації. Саме інформаційно-культурна сфера повинна протегувати україномовну продукцію.

Сучасне майже суціль приватизоване телебачення приділяє не досить велику увагу питанням культури слова. Телебачення має обов'язок, який можна сформулювати так: не засмічувати, не калічити мову і – як цивілізована норма для всіх суб'єктів українського чи російського інформаційного простору – дбати про її чистоту та багатство.

До поширених помилок, які ми чуємо на телебаченні, належать: *нанести удар* – треба *завдати удару*, *носить характер* – треба *має характер*, *вчинити злочин* – треба *скоїти злочин*, *прийняти участь* – треба *брати участь*; *уряд прийняв рішення* – треба *уряд ухвалив рішення*; *прослудкувати* – *простежити* (це взагалі відмінні значення), *ску-чаю за тобою* – треба *сумую за тобою*.

Часто ми чуємо від наших теле-і радіомовців такі прислівники, що бувають містять у собі цілі речення: напр. *навдивовижу*, *знетями*, *спересердя*, *всуціль*, *навперейми*, *доконче*, *замолоду*, *відтепер*, *оповесні*, *без ліку*, *до решти* і т.п.

Додамо до цього ті факти, коли у студії з'являється той, хто не володіє українською мовою. І ось починається змішування мов, використання суржиків як з боку ведучого, так і з боку гостей. А ось щодо тележурналістів, то такі взаємонетаковні двомовні діалоги є свідченням їхньої небалаї підготовки до передачі, непрофесійності.

Психологи помітили, що ми пристосовуємо свою мову до мови партнера. У ситуації українсько-російської двомовності це означає врахування етнічної характеристики адресата. Наприклад, лідери колишніх радянських республік, виступаючи в російських програмах, свідомо виявляють відповідний акцент, навіть прекрасно володіючи російською мовою.

Дещо осібно стоїть група українізмів, які детерміновані двомовністю комунікативної ситуації у численних ток-шоу. Ведучий, говорячи в основному українською мовою, здійснює психологічний вплив на співрозмовника, який не справляється з перемиканням кодів у ситуації публічного мовлення. Українські слова витісняють російські еквіваленти із зони короткострокової пам'яті, тому мовець вдається до цитування співрозмовника.

„Досі йшлося про питання чистоти мови, лексичні й граматичні помилки, про неграмотність, якої не повинно бути, та ще й в такій кількості, ні на телебаченні, ні в інших засобах масової інформації. Але хіба наше телебачення, радіо, преса, естрада, театри не мають прагнути більшого, ніж уникання безграмотності – досягати мовного багатства, різноманітності в мовленні, виявлення невичерпних ресурсів рідного слова?” [2, с.73].

Мова не винна, якщо її мовці, саме ті, що покликані нести слово, не вміють нею користуватися. Телебачення, радіо, преса є взірцями чистоти мови, тому треба привернути увагу до цього питання. Ідеальне знання та відчуття мови – це рідкість, але засоби масової інформації мають орієнтуватися тільки на найвищий рівень, подавати зразок високої мовної культури.

В Україні ми є свідками того, що радянським репресивно-адміністративним апаратом було зроблено все, щоб престиж української мови упав. Тоді панувала тенденція настійного рекомендування вивчати тільки

загальне в російській та українській мовах, щоб не протиставляти ці мови одна одній. Ця тенденція призвела до забування специфіки української мови, до формування збідненого міжмовного стандарту (суржик), коли давні українські слова сприймаються як екзотика і стають незрозумілими навіть для етнічних українців. Наслідків цього ми не можемо позбутися й сьогодні.

За даними Київського інституту міжнародних досліджень, у Донецьку, скажімо, проживає 51% українців, з яких 30% вважає рідною мовою українську, а перевагу у використанні української мови надає лише 6%. Отже, характерною рисою мовної ситуації в Донбасі, як і в Україні в цілому, є українсько-російський білінгвізм, а також наявність „третьої мови” – суржика, що є одним з різновидів мовлення, своєрідним субкодом, що містить у собі різні елементи: мовні одиниці літературної (розмовно-побутової) української мови, елементи розмовно-побутової лексики російської мови, позалітературні інтерферентні явища різних типів, а також українські діалектизми.

Перенесення на українські мовні реалії лексикографічних засад русистики викликало ще більше суперечливостей в тлумаченні, оскільки фактично вивело за межі літературної мови всю сферу побутово-розмовного мовлення. Категорія просторіччя стосується міських норм побутового мовлення, але слід зазначити, що ці форми в українській мові функціонують неповноцінно, а в більшості міських центрів вони витіснені російською мовою. Масовий білінгвізм завжди супроводжується негативним явищем, яке у мовознавстві називається інтерференцією. Під інтерференцією розуміють випадки відхилення від норм кожної з мов, які відбуваються в мовленні двомовних осіб внаслідок того, що вони користуються не тільки однією мовою, тобто внаслідок контактування мов. „Наслідком змішування двох мовних систем у свідомості білінгва є так звана суперінтерференція, яка в українському соціумі одержала назву суржик” [4, с.22].

Проаналізувавши мовний матеріал деяких мовців, які розмовляють суржиком, можна охарактеризувати деякі риси, притаманні лише суржик, і які відрізняють його від нормативної літературної української мови.

Напр. у фонетичній системі української мови є наявними такі порушення у вимові окремих звуків:

- збереження давнього [o] в новоутворених закритих складах: б[o]ль, д[o]м, к[o]мната, пот[o]м, в[o]сім, к[o]нь;
- збереження давнього [e] в новоутворених закритих складах: кор[e]нь, ш[e]сть, с[e]м, б[e]г, веч[e]р;
- м'яка вимова приголосних звуків перед [e], [и]: [д']и[р']ектор, [з']има, кра[с']ивий, [н']ервний, [д']ержава, [д']ефект;

- оглушення дзвінких приголосних у кінці слова:
хлі[п], ду[п], гри[п], зу[п];
- відсутність протетичного [в]:
ухо, улиця, уж, удочка;
- пом'якшена вимова приголосного [р] (в іменниках II відміни, що закінчуються на -ар, -яр, -ир та в дієсловах наказового способу, що закінчуються на [р]):

пека[р'], бригади[р'], пові[р'], каменя[р'], човня[р'], тока[р'];

- пом'якшена вимова звука [ч] в будь-якій позиції:

[ч']орний, пі[ч'], [ч']истий, [ч']ай, ве[ч']ір.

Спостерігаються також відхилення від граматичних норм української мови: напр.

- утворення імен по батькові жіночого роду за допомогою суфікса -овна, а треба -івна: Павловна (замість Павлівна), Федоровна (замість Федорівна), Петровна (замість Петрівна), Володимировна (замість Володимирівна);

- у дієсловах I особи множини теперішнього й майбутнього часів використовують закінчення -ем, -єм, -им: вірим, будуєм, співаєм, напишем, граєм, гадаєм (замість віримо, будуємо, співаємо, напишемо, граємо, гадаємо);

- використання закінчення -ом в іменниках I відміни м'якої мішаної групи в орудному відмінку однини: мечом, гаманцом, плечом, м'ячом (замість мечем, гаманцем, плечем, м'ячем);

- утворення прикметників найвищого ступеня порівняння: *самий* чесний, *самий* вірний, *самий* бридкий, *самий* швидкий, *самий* чистий (замість найчесніший, найвірніший, найбридкіший, найшвидкіший, найчистіший).

Слід відмітити відхилення від морфологічних норм української мови:

- відсутність чергування к-ц, ч-з: на книгі (замість на книзі), на рогі (замість на розі), на чашкі (замість на чашці), на рукавичці (замість на рукавичці).

Є наявними й синтаксичні порушення норм української мови: напр. ходив к лікарю (замість ходив до лікаря), іспит по німецькій мові (замість іспит з німецької мови), приїхав к вам (замість приїхав до вас).

У мові суржику є багато діалектизмів: вєщі (замість укр. речі), цвіт (замість укр. кольор), опять (замість укр. знову), самолёт (замість укр. літак), рядом (замість укр. поруч), світ (замість укр. світло), плаття (замість укр. сукня), счітати (замість укр. вважати) і т.п.

Але, щоб вивчити суржик комплексно, необхідно проаналізувати та дослідити масу даних, зібраних у Донецькому регіоні. Вивчення його є актуальною проблемою соціолінгвістики та має велике значення для стабілізації мовної ситуації не тільки в Донбасі, а й в Україні в цілому, має своїм завданням нормувати українську мову та формувати потреби культури українського та російського мовлення сьогодні.

Слід зазначити, що українсько-російська мовна взаємодія згубно позначається на культурі обох мов, бо багато людей, скажімо в Донбасі, недостатньо володіють кожною з цих мов, тобто їхнім синтаксисом, морфологією, лексичним складом мови, словотвором. Вплив російської мови на українську саме в Донецькому регіоні дуже значний і наврядчи буде подоланий найближчим часом. Російська мова русифікованих українців на терені України викликає серйозні нарікання вчених і просто освічених у філології людей. Тому що суржик не передбачає асоціативного розуму, спонтанної мовної гри, коли, наприклад, народжується нове значення слова, національної дотепності. Проявом подібної мовної гри є міський сленг. Але зросійщене середовище міст Сходу та Півдня України можна змінити лише поступово й, мабуть, лише у наступних поколіннях.

Отже, якою мовою говорить сьогодні Донбас? Це питання залишається відкритим, бо ту мову, якою говорить Схід і Південь України важко назвати російською. Навіть у освічених людей наявними є помилки: неправильний наголос, неправильне використання прийменників, а також використання у мовленні української вимови та інтонації. Якщо ми прислухаємося до людей, які розмовляють у магазинах, у транспорті, на вулицях, або навіть до наших політичних діячів, журналістів, то почуємо, що вони говорять українсько-російською мовою. Але це мова вулиці, російська мова з українізмами, якою мешканці Сходу та Півдня України говорили з дитинства і продовжують говорити й сьогодні. І це зрозуміло, бо рідні звуки закладені в нас століттями на генетичному рівні. І не буде перебільшенням сказати, що суржи́ком, кожен своїм, розмовляє чимало українців і росіян Донецького регіону.

Захисники чистоти мови мають розуміти, що суржик віддзеркалює бажання людей заговорити українською мовою. Але на це потрібен час, спільні зусилля уряду, наукових та суспільних інститутів, фінансових інвестицій.

Мовне питання в Україні є настільки пріоритетним, що потребує обговорення й негайного вирішення на найвищому рівні. Вже давно виникла потреба створити та затвердити програму мовного планування, розробити механізми впровадження державної мови, які б дозволили, не наказуючи, а керуючи та надаючи деякі рекомендації, допомогти всім бажаючим громадянам засвоїти, зрозуміти, полюбити українську мову. Єдина стратегія повинна припинити сварку, якій не має кінця. Неординарна концепція дозволить, не розділяючи протидіючі сторони, пропагувати українську мову, народжуючи нове відношення російськомовного населення Донбасу до державної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Врублевська Г. Суржик як елемент міської субкультури // Урок Укр.м. – 2002. – №11-12. – С. 12-14.
2. Дончик В. Мова невинна // Слово і час. – 2001. – №2. – С. 68-78.
3. Кораблєв С. Донбасс не хочет забывать русский язык // Зеркало недели. – 2000. – 29 июня - 4 авг. (№ 30). – С. 14.
4. Кузнєцова Т. Суржик і мовлення // Урок Укр.-ї. – 2001. – №6. – С. 22-24.
5. Масенко Л. Суржик як соціолінгвістичний феномен // Дивослово. – 2002. – № 3. – С. 11-12.
6. Мусієнко В.П. Активізація українського мовного коду в російському мовленні України // Мовознавство. – 2004. – № 5-6. – С. 42-55.
7. Ставицька Л. Українсько-російська двомовність: соціопсихологічні та лексикографічні аспекти // Дивослово. – 2001. – №11. – С.13-16.
8. Талалай Л. Справжнє обличчя донбаського інтернаціоналізму (відкритий лист Іванові Костири) // Літер. Україна. – 2002. – 24 жовт. – № 38. – С. 3.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена дослідженню мови Донбасу. Українсько-російська двомовність, яка притаманна Україні в цілому й Донеччині зокрема, призвела до створення особливого діалекту мови – суржика, тобто мови, у якій штучно об'єднані без дотримання літературних норм елементи різних мов. Вивчається мова Донбасу, яка сформувалася як варіант українського мовлення, що містить значну кількість російських слів, оформлених за нормами української мови. Підґрунтям суржику є інтерферована українська мова, яка вивчається на фонетичному, лексичному, семантичному, граматичному рівнях. Розглядається питання культури мовлення та особливості мовної ситуації в Донецькому регіоні.

SUMMARY

The article is dedicated to the examination of the language peculiarities in Donbass. The bilingual character, typical of Ukraine on the whole and the Donetsk region in particular, has caused the appearance of a peculiar dialect – syrzhik, that is a language which artificially combines the elements of two different languages (Russian and Ukrainian), without sticking to any literary standards. The language of the Donetsk region that has been formed as a variant of Ukrainian and contains a great number of Russian words arranged according to the standards of the Ukrainian language has been investigated. Syrzhik, based on Ukrainian, which has been transformed on the phonetic, lexical, semantic and grammatical levels, has been analyzed here.

УДК 81'272.161.1

**ПОГЛЯДИ НА РОЛЬ АНГЛОМОВНОЇ ЛЕКСИКИ У
РОСІЙСЬКІЙ МОВІ**

Останніми роками в російській мові, як у літературній, так і у соціолектах? з'явилась велика кількість запозичень з інших мов, де найголовнішим та найпродуктивнішим постачальником є англійська мова. Одним з актуальних питань є проблема семантичної адаптації і ролі запозиченої лексики у сучасній російській мові, особливо у мові молоді, оскільки нові англіцизми потребують ретельного вивчення, проблема відношення до нової лексики (прийняття або неприйняття її) у різних соціо професійних, вікових і т.д. групах та її вплив на словотворчі процеси.

Лексика посідає помітне місце у словниковому складі будь-якої мови, безперервно поповнюючись новими одиницями, вона становить ту частину словника, розвиток якої відбувається найбільш інтенсивно. Без вивчення складу лексики і змін у ній неможливо зрозуміти закономірності розвитку лексичної системи в цілому. Багатство та неповторність внутрішньої форми англійської мови, її пріоритетна роль у вираженні концептосфери людської діяльності, зумовлена значенням англомовних країн, як носіїв науково-технічного прогресу, підтверджує особливий статус англійської мови, а фактично єдине джерело поповнення лексичного складу практично всіх мов світу.

Про динаміку поповнення словника російської мови англіцизмами свідчать дані нових лексикографічних досліджень, які реєструють нові запозичені слова. Володарська Е.Ф. відзначає стабільне збільшення кількості англомовних запозичень в російській мові впродовж ХХ сторіччя, причому варіювання кількісних даних (2,57% - 25%) залежить не тільки від строку, але й від змісту аналізованого матеріалу, від джерел, що відображають усі сфери людської діяльності. Російська мова стає більш різноманітною, тому що поєднує в собі різнорідні елементи з колись несумісних форм мови, це природний процес, що відбувався і відбувається в усіх мовах. Поява спеціальних словників англіцизмів свідчить про тенденцію використання запозичення як засобу поповнення словникового складу мови.

Тенденція до американізації російського життя знаходить своє відображення в американізації російської мови, що виражається у проникненні в нього численних англіцизмів і американізмів. Якщо проаналізувати мову деяких засобів масової інформації, можна побачити, що насамперед домінують групи слів з суфіксом -інг, наприк-

лад: *роумінг, ліфтинг*, а також *-ер*, наприклад: *постер, брокер* та ін. Тобто запозичення неоднорідні за своїм складом.

У складі англомовних запозичень у сучасній російській мові виділяють дві групи, які відрізняються причиною запозичення:

- термінологія. З тематичної точки зору слова цього типу можна розподілити на декілька груп: слова-терміни: *офшор, демпінг, рейтинг, сайт, файл*; назви побутових предметів: *тостер, ростер, шейкер*; спортивні терміни: *дайвінг, фітнес, сноублейд*;

- «данина моді». Назви явищ музичної культури: *хіт, сингл, постер, промоутер*; назви деяких професій: *провайдер, ріелтер, сек'юриті*; слова, які вживаються в косметології: *пілінг, ліфтинг*.

Чіткого кордону між цими групами немає, тому що багато запозичень, які є термінами, у той же час мотивовані і престижністю неросійських номінацій: *ток-шоу, брейн-ринг*.

Причинами запозичення є не тільки необхідність в позначенні нових фактів і понять, але й ціла низка лінгвістичних факторів. Найбільш важливими з них, як констатує Вайнрах У., є низька частота вживання питомних відповідників і прагнення мови урятуватися від омонімів. До цих причин ми б додали також потребу в набутті синонімів для слів близьких з семантичної точки зору.

Дійсно, останнім часом різко збільшився потік запозичень з англійської мови, який є наслідком економічних, політичних та культурних відносин між країнами. Вплив англійської мови не тільки на російську мову і не тільки на мову взагалі є очевидним.

Найбільша кількість запозичень припадає на нові сфери, у яких ще не склалася система термінів або назв. Крисін Л.П вважає, що запозичення слів це не стихійний процес: «у мові, яка запозичує, не повинно існувати лексичних одиниць, семантично тотожних відповідним іншомовним словам; якщо вільна та чи інша семантична ланка у лексичній системі мови – слово запозичується, якщо ні – запозичення неможливе, а якщо і відбувається, то з певними семантичними змінами» [3, с.78].

Звернувшись до переліку причин запозичень, який запропонував Крисін Л.П., ми побачили, що він наголошує на сфері вживання іншомовної лексики і, разом з тим, на соціальних моментах. Він виділяє такі причини:

- потреба у найменуванні нового явища, нової речі і т.д.
- необхідність розмежувати змістовно близькі, але все ж відмінні поняття;
- необхідність спеціалізації понять – у тій чи іншій сфері;
- тенденція, яка полягає в тому, що цільний, не поділений на окремі частини об'єкт і визначатися повинен «цілісно», нероздільно, а не сполученням слів;

- соціально-психологічні причини і фактори запозичення: сприйняття всім колективом або його частиною англійського слова як більш престижного, а також комунікативна актуальність поняття, що позначається [4, с.58].

Серед соціально-психологічних причин, які впливають на процес запозичення, можна назвати також збільшення кількості людей, які знають і говорять англійською мовою. Великий потік людей, які їдуть за кордон і деякий час живуть там, коли повертаються часто вживають англійські слова, відбувається так зване «переключення коду».

Англійцизм останнього десятиріччя потрапляють у більш сприятливі умови для адаптації, оскільки в російській мові вже сформувався значний прошарок запозиченої англійської лексики, який сформував культурно і соціально значущий простір, що призводить до зближення культур. У мову постійно надходять англійцизми, що легко розпізнаються носіями російської мови, які знайомі з англійською культурою: *арт-хаус, бодігард, геймер, кріейтор, пазл*.

У мові відбивається ментальність конкретного народу, особливості його пізнання світу. Деякі дослідники вважають, що незрозумілі терміни частково ізолюють людину від технічної ідеї предмета делікатною пеленою відчуття нерідності. Тим дегуманізують її.

Традиційно склалися три підходи до вивчення іношомовної лексики: пуристичний, лояльний та раціональний. Пуристи заперечують іношомовні елементи у національній мові; прибічники лояльного підходу підтримують процес запозичення як свідчення про культурні зв'язки між країнами та народами; раціональний підхід дозволяє користуватися запозиченими лексемами у разі відсутності відповідного слова у мові-реципієнті.

Потрапивши у чуже оточення іношомовна лексема проходить процес асиміляції, тобто відповідності літературним нормам мови-реципієнта: *aqualung – акваланг*; або залишає окремі параметри іношомовної одиниці: *bootlegger – бутлегер* – контрабандист; або так і залишається іношомовною: *newsmakers – ньюсмейкери* – люди, що роблять новини. Все це спричиняється тим, що слово проходить декілька етапів засвоєння.

Так, Іваницька А. вважає, що іношомовна одиниця проходить три етапи засвоєння:

- епізодичне використання (цитовання);
- сприйняття – входження іношомовного слова разом з питомими одиницями у ті ж лексичні підсистеми, хоча перше довго зберігає у новій системі ознаки гетерогенності (більшу чи меншу невідповідність її звуковим і граматичним типам);
- інтеграція – запозичений елемент настільки асимілюється граматично, що його гетерогенність зневиразнюється, а носії мови більше не відчувають його іношомовного забарвлення [1. с. 6-7].

Інший лінгвіст Шмельов Д. наголошує на тому, що слово можна вважати запозиченим, якщо воно відповідає наступним критеріям:

- передача його фонетичними і графічними засобами мови-реципієнта;
- включення до категорій певних частин мови;
- пристосування до фонетичної системи;
- словотвірна активність;
- семантичне засвоєння, тобто перерозподіл певної сфери змісту між суміжними з ним і близькими до нього за значенням слова, що вже існують у мові;
- регулярне вживання в мовленні [6, с. 269].

Але Крисін Л.П. поділяє ці критерії на обов'язкові і факультативні, серед останніх, зокрема, називає фонетичне і граматичне засвоєння та словотвірну активність [2, с. 36-37].

Смаль-Стоцький Р. наголошує на тому, що «народ не боїться запозичених слів, так само, як не боїться запозичених ідей: і те, і друге, безперечно, стане його набутком і одержить у майбутньому своєрідний національний відповідник»[5, с. 69].

Лінгвістами прийнято вважати запозичення конструктивними, якщо:

- у мові-реципієнті відсутній потрібний еквівалент;
- існують певні граматичні обмеження (складну конструкцію можна замінити коротким іншомовним відповідником);
- існують семантичні обмеження.

Запозичення – явище, до якого носії мови іноді ставляться з підозрою: навіщо щось «брати» у інших – невже не можна обійтись засобами рідної мови? Навіщо нам *саміт*, якщо можна сказати зустріч? Чим *рімейк* краще переробки? Іноді іншомовне слово асоціюється з чимось чужим, навіть ворожим, але іноді переважає більш лояльне відношення до зовнішнього впливу, особливо тепер, коли виникли такі політичні, економічні та культурні фактори, які зумовили прихильність російської спільноти до прийняття нової іншомовної лексики.

Ось декілька факторів:

- усвідомлення різними верствами населення своєї країни як частини цивілізованого світу;
- перевага в офіційній пропаганді інтерактивних, об'єднувальних тенденцій;
- переоцінка соціальних та моральних цінностей і зміщення акцентів; орієнтація на Захід у сфері економіки, політичної структури держави, культури, спорту, торгівлі, моди, музики та ін.

Усі ці процеси та тенденції стали важливим стимулом, який полегшив активізацію іншомовної лексики.

Так, в російській мові – спочатку у професійній сфері, а потім і поза нею – з'явилися терміни: *віндсерфінг*, *монетаризм*, *фрістайл*,

армрестлінг. Англіцизми з'являються й у старих системах найменувань: *файтер* – боєць, *плей-офф* – гра після нічиєї, *бартер* – обмін.

Такому масовому і відносно легкому проникненню англомовної лексики сприяють і соціально-психологічні фактори. У ситуації відсутності слова для нового поняття це слово може бути створене зі старих засобів, а може просто запозичуватися. Російська мова пішла іншим шляхом, що в деяких галузях цілком доцільно і у всякому разі ніякої загрози для мови не має. Однак, однією доцільністю процес запозичення не поясниш. У багатьох галузях запозичень забагато, тому що в російській мові вже існують відповідні слова (інколи старі запозичення), тим не менш нові запозичення більш престижні і витісняють російські з вживання. Так, *бізнесмен* витісняє підприємця, *модель* – манекенницю, *презентація* – представлення, *імідж* – образ, а *візажист* – перукаря.

На наш погляд, англіцизми мають перед російськими синонімами ту перевагу, що атестують людину, яка говорить, в соціальному плані у певних сферах більш високо, підкреслюють рівень інформованості і претендують на перевагу певної групи, яка користується цією лексикою.

Поява такого роду запозичень іноді ускладнює спілкування. Але така ситуація тимчасова і також, як ми вважаємо, великої загрози для мови в цілому не становить. Кількість запозичень у кожній мові велика, але носіями мови не завжди відчувається. Мова – надзвичайно стабільна система і в змозі «перетравити» достатньо чужорідні явища, пристосувати їх і зробити деякою мірою своїми. Ступінь цієї адаптації дуже важлива, але й вона не вирішує справи.

Слід зазначити, що цей процес негативно впливає на мову, оскільки з'являється велика кількість слів, що порушують норми літературної мови.

Як відноситися до того, що англомовні слова витісняють російські? Як оцінювати інтенсифікацію процесу запозичення? Щоб відповісти на ці запитання, слід визначити сфери, які найбільш схильні до іншомовного впливу.

Найчастіше запозичення можна зустріти у пресі чи інших засобах масової інформації, наприклад, на телебаченні: *електорат*, *хостіс*. Заслугують на увагу і вивчення також соціальних відмінностей по відношенню до запозичених слів.

Мають значення такі характеристики носіїв мови, як вік, рівень освіти, професія: люди старшого віку складніше сприймають «чуже» слово, ніж молодь; чим вище рівень освіти, тим легше процес адаптації; представники технічних професій менше звертають увагу на іншомовні слова, ніж гуманітарії. Спеціаліст може не звертати уваги на запозичення, які вживаються у його професійній сфері, але негативно реагувати на запозичення в інших сферах діяльності. Саме у вивченні ролі англомовних запозичень ми і вбачаємо перспективний напрямок нашого дослідження англіцизмів у соціолектах російської мови.

З приводу інтенсифікації процесу запозичення не треба надмірно хвилюватися, мова здатна самоочищуватися, відсікати функціонально непотрібні елементи. Хоча останнім часом лінгвісти говорять про «засилля англіцизмів», які заповнили російську мову; про те що російська мова гине, не слід забувати, що мова це механізм, який розвивається самостійно і регулюється певними законами. Зрозуміло, що надмірне вживання іншомовних слів неприпустиме, але надмірність неприпустима при вживанні будь-якого слова.

Часто у суспільній свідомості те чи інше становище мови оцінюється, причому найчастіше відзначають «поганий» стан мови. Така критика викликана, як правило, дуже швидкими змінами у мові і виникаючим, у зв'язку з цим, розривом між дискурсами різних поколінь. З іншого боку ми змушені констатувати, що у прагненні до вживання іншомовної лексики, у прагненні копіювати західні зразки російська мова втрачає свою самобутність, і як наслідок – втрата цікавості до російської мови, літератури і культури.

Усе сказане дозволяє зробити висновок, що бажання очистити мову від іншомовних лексем виявляється неможливим, оскільки тенденція збагачення мови за рахунок запозичення є об'єктивним процесом, який припинити неможливо, але контролювати його необхідно.

ЛІТЕРАТУРА

1. Иваницкая А.А. Заимствование иноязычной лексики и ее освоение. – К.: Вища школа, 1980. – С. 6-7
2. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. – М.: Наука. – 1968. – С. 36-37
3. Крысин Л.П. О новых иноязычных заимствованиях в лексике современного русского литературного языка. // Вопросы культуры речи. – Выпуск 5. – М., 1964. – С.78
4. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современной жизни // Русский язык конца XX столетия. – М., 1996. – С.5 8
5. Смаль-Стоцький Р. Українська мова в советський Україні. – Варшава, 1936. – С. 69
6. Шмелев Д.И. Современный русский язык: Лексика. – М.: Просвещение, 1977 – С. 269

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено питанню функціонування англломовних запозичень. Зроблена спроба класифікувати англіцизми за тематичним принципом, проаналізувати ті зміни, які відбуваються із запозиченням у мові-реципієнті.

Розглядається процес семантичного адсорбування англломовних за-

позичень з соціокультурними зсувами в російській дійсності і проникненням у російський простір понять, що закріплені в англомовній культурі.

SUMMARY

The article is devoted to the problem of functioning loans. The attempt to classify the loans to the topical principle and analyze the changes they acquired in the target language is made.

The process of semantic absorption of English loans is linked to socio-cultural shift inside Russian reality as well as to intrusion of English-based cultural concepts into Russian culture.

МОВОЗНАВСТВО

Л.М. Устюгова

КНИЖНО-ПИСЬМЕННЫЕ ТРАДИЦИИ ОТ НЕСТОРА
ДО НАШИХ ДНЕЙ 3

И.Б. Игнатова

АНТРОПОЛОГИЧЕСКАЯ ЛИНГВОДИДАКТИКА:
ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ «ВТОРИЧНОЙ» ЯЗЫКОВОЙ
ЛИЧНОСТИ ИНОСТРАННОГО СТУДЕНТА-РУСИСТА 17

И.А. Герасименко

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ СЕМАНТИКА АДЪЕКТИВОВ
ЗОЛОТОЙ И СЕРЕБРЯНЫЙ В РУССКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ . 30

Л.О.Дорошенко

ПЕРВИННА СЕМАНТИКА КАТЕГОРІЇ БЕЗВІДНОСНОЇ
МІРИ ОЗНАКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ВИЯВУ
В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ 41

Н.Б. Іваницька

УКРАЇНСЬКІ ТА АНГЛІЙСЬКІ АБСОЛЮТИВОВАНИ
ДІСЛОВА В ДИХОТОМІ „АБСОЛЮТИВНІСТЬ –
РЕЛЯТИВНІСТЬ” 47

І.А. Колтуцька

КОНЦЕПТ ДОЛІ/СУДЬБИ В КОНЦЕПТУАЛЬНІЙ
ТА МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН
(НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ) 55

Н.І. Кочукова

ТРАНСФОРМОВАНИ ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ
В МОВІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ 62

О.В. Кұныгина

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ
ЧАСТИЦ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ 69

О.О. Маленко

УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОРНИЙ ТЕКСТ: РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ
ЛІНГВОМЕНТАЛЬНИХ ПРІОРИТЕТІВ
СХІДНИХ СЛОВ'ЯН 79

С.Ю.Нагорная

РУССКАЯ ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА
И СТАРООБРЯДЧЕСТВО 91

Н.В.Павлик

ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ ЛИСТ (КОМУНІКАТИВНО-
ПРАГМАТИЧНИЙ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛЬОВИЙ
АНАЛІЗ) 97

И.Е. Дубчак

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПАРАМЕТРЫ ШОУ
КАК ЖАНРА СПОРТИВНОГО ДИСКУРСА 108

*О.М. Голуб,**К.А. Тищенко*

ПРОБЛЕМА ХРОНОЛОГІЗАЦІЇ МОВНИХ ЯВИЩ
В УКРАЇНСЬКІЙ КОМПАРАТИВІСТИЦІ
КІНЦЯ ХІХ – 30-Х РР. ХХ СТ. 114

В.А. Кравченко

ВЛИЯНИЕ РУССКОЙ И УКРАИНСКОЙ АНТРОПОСИСТЕМ
НА АНТРОПОНИМИЮ ПРИАЗОВСКИХ ГРЕКОВ 124

І.М. Крохмаль

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРИЗВИЩ 130

Н.М. Лесовець

МОТИВАЦІЙНІ ОЗНАКИ НОМІНАЦІЇ ЕРГОНІМІВ
М. ЛУГАНСЬКА 136

Г.В. Межжеріна

СОЦІАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ ПОРТРЕТ БОЯРИНА
В СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПИСЕМНИХ
ПАМ'ЯТКАХ ХІ–ХІІІ СТ. 144

А.Г. Новосёлова

СЕМАНТИКО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ПРЕФИКСАЛЬНЫХ РЕЧЕВЫХ НОВООБРАЗОВАНИЙ 155

А.С. Орел

ТЕОРІЯ ГРУПОФОНЕМ ТА ЇЇ МІСЦЕ В ДОСЛІДЖЕННІ
ІСТОРІЇ ФОНОЛОГІЧНИХ СИСТЕМ
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ 164

В.В. Орлов

ТЕКСТООБРАЗУЮЩАЯ ФУНКЦИЯ ЧИСЛИТЕЛЬНОГО
(НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА Ж.СИМЕНОНА
“ПОВЕШЕННЫЙ ИЗ СЕН-ФОЛЬЕНА”) 170

О.О. Сікорська

РОЛЬ ВИДО-ЧАСОВИХ ФОРМ У ВИРАЖЕННІ
ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ
ПОТЕНЦІЙНОСТІ 177

Р.М. Падалка

ДИНАМІКА АНТРОПОНІМІВ-КОМПОЗИТИВ
СЛОВ'ЯНСЬКОГО РАЙОНУ ДОНЕЧЧИНИ ПЕРШОЇ
ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ 185

І.І. Рогальська

КОНЦЕПТ ПОЛЕ ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТ АРХЕТИПУ ЗЕМЛЯ В
УКРАЇНСЬКІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ 191

Л.Д. Смирнова

ОНОМАСТИЧНИЙ ХАРАКТЕР ЗАПОЗИЧЕНИХ ВЛАСНИХ
НАЗВ У ДИЛОГІЇ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО «ЄВРОПА 45»
І «ЄВРОПА. ЗАХІД» 203

О.Б. Франко

ОЦІНКА ЯК ЗАСІБ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ
НА АДРЕСАТА В СПОНУКАЛЬНОМУ ДИСКУРСІ
(НА МАТЕРІАЛІ НІМЕЦЬКОМОВНОГО
ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ) 212

І.М. Ходарєва

ЛЕКСИКО-ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ РІВЕНЬ ЕКСПЛІКУВАННЯ
КОНЦЕПТУ ЛЮБОВ У РОМАНІ П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО
“ЮЛІЯ АБО ЗАПРОШЕННЯ ДО САМОВБИВСТВА” 223

Шавронська О.А.

ЯКОЮ МОВОЮ ГОВОРИТЬ ДОНБАС? 231

О.М. Щербак

ПОГЛЯДИ НА РОЛЬ АНГЛОМОВНОЇ ЛЕКСИКИ
У РОСІЙСЬКІЙ МОВІ 242

Наукове видання

Східнослов'янська
філологія

Збірник наукових праць

Випуск восьмий
мовознавство

Відповідальний редактор С.О. Кочетова
Технічний редактор К.О. Дирява
Коректори: Н.В. Дьячок
                  Н.О. Контозорова
                  Т.В. Марченко
                  В.Г. Мараховська

Підписано до друку 29.03.06.
Формат 60x84/16. Папір Maestro
Гарнітура Times. Друк - різнографія
Умов.-друк. арк. 13,89. Обл.-вид. арк. 15,75.
Умов.-вид. арк. 14,64.
Тираж 500 прим. Зам. № 138

Видавництво ГДПШМ
84626 м. Горлівка, вул. Рудакова, 25